

LES ARTS DE LA FEMME (1908 – 1918)

EEN BRUSSELE VERENIGING VOOR EN DOOR VROUWEN

Aantal woorden: 27.922

Loes Hubrechts

Studentennummer: 01406382

Promotor: Prof. dr. Marjan Sterckx

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de richting Kunstwetenschappen

Academiejaar: 2016 - 2017

LES ARTS DE LA FEMME (1908 – 1918)
een Brusselse vereniging voor en door vrouwen

VOORWOORD

Vooreerst zou ik graag mijn promotor Marjan Sterckx willen bedanken voor de ondersteuning tijdens de afgelopen maanden; de leerrijke thesisseminaries en haar advies werkten zeer aanmoedigend. Voorts wil ik haar bedanken voor de interesse die ze bij mij heeft opgewekt voor het onderzoek naar vrouwelijke kunstenaars in Brussel.

Verder gaat mijn dank uit naar Ruth Hommelen voor de begeleiding bij de opbouw van deze masterproef.

Een ander dankwoord gaat uit naar Marijke Detremmerie, onderzoeker van Design Museum Gent. Ze duwde mij in de juiste richting bij de afbakening van dit onderwerp.

Ook mijn goede vriendinnen Astrid Znamensky en Amber Verhasselt die met veel enthousiasme klaarstonden om mijn scriptie na te lezen verdienen zeker een dankwoord.

Tot slot wil ik graag mijn ouders broer en zus bedanken voor de steun die ik tijdens het maken van deze masterproef van hun heb gekregen.

Loes Hubrechts

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.....	9
----------------	---

DEEL 1: DE WERKING VAN 'LES ARTS DE LA FEMME'	13
---	----

1.1 Het ontstaan, de stopzetting en de vestiging	13
--	----

1.1.1 De stichting van een nieuwe kunstenaarsvereniging (1908-1914).....	13
--	----

1.1.2 Een pauze tijdens de grote oorlog (1914-1918).....	14
--	----

1.1.3 Definitief einde.....	15
-----------------------------	----

1.1.4 Elsensesteenweg 60 als zetel	16
--	----

1.1.5 Het logo	19
----------------------	----

1.2 De ontstaansfactoren	21
--------------------------------	----

1.2.1 Een kunstenaressenvereniging tijdens de eerste feministische golf	21
---	----

1.2.1.1 Vrouwen in de samenleving: positie en evolutie.....	22
---	----

1.2.1.2 Het vrouwenpaviljoen op de wereldtentoonstellingen.....	24
---	----

1.2.2 Een school of vereniging? Brussel en de onderwijshervorming.	27
---	----

1.2.2.1 'Scholingsateliers' en 'fabrieksscholen'	27
--	----

1.2.2.2 Karel Buls en kunsteducatie	28
---	----

1.2.2.3 Meisjesonderwijs intellectueel onderbouwd	29
---	----

1.2.3 Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid	32
---	----

1.2.3.1 Kantnijverheid en thuisarbeid.....	32
--	----

1.2.3.2 Kantnijverheid en 'Les Arts de la Femme'	34
--	----

DEEL 2: EEN KUNSTENAARSVERENIGING VOOR EN DOOR VROUWEN	36
2.1 'Les Arts de la Femme': voor en door vrouwen	36
2.1.1 Organisatiestructuur	36
2.1.2 Organisatrices.....	48
2.1.3 Leden	56
2.2 Andere kunstenaarsverenigingen	63
2.2.1 België: 'Le Labeur Féminin' versus 'Les Arts de la Femme'	65
 DEEL 3: ACTIVITEITEN	 68
3.1 Tentoonstellingen	69
3.1.1 Permanente tentoonstelling	69
3.1.2 Deelname aan en organisatie van tentoonstellingen	71
3.2 Wedstrijden en prijzen	91
3.3 Onderwijs	94
3.4 Receptie.....	95
 DEEL 4: REALISATIES	 100
4.1 Tentoonstelling Luik 1911 en Wereldtentoonstelling Gent 1913	100
 BESLUIT	 113
LEDENLIJST	114
INVENTARIS KRANTENARTIKELS	130
LEMMATA	164
BIJLAGEN	187
BRONNEN.....	249

INLEIDING

In 1903 richt een vereniging van industriëlen en kunstenaars in Gent een ‘modellenmuseum’ op. Dit is het begin van de verzameling die zich in het Design Museum Gent bevindt. Anno 2017 bezit het museum een ruime collectie dat ongeveer 22.000 kunstobjecten telt.¹ Dit onderzoek vertrekt vanuit een fractie van deze collectie, namelijk twee kunstwerken. Het betreft een lederen boekomslag van mejuffrouw Moens en een vide-poche van mejuffrouw Dago. Hoewel de namen van de kunstenaressen gekend zijn, roepen beide objecten enkele vragen op die tot voor kort onbeantwoord bleven.

Aan beide werken hangt een fijn kaartje waarop enkele gegevens genoteerd staan zoals de naam van de maker. Opvallend is het robijnrode logo waarop een vrouw te zien is die op een verfijnde wijze een borduurwerk in haar handen houdt. Onder de figuur staat ‘La Société Les Arts de La Femme’.² Deze scriptie is een onderzoek naar deze vereniging die tot nu toe onbesproken bleef in de kunstgeschiedenis.

Afb. 1: Logo van 'Les Arts de la Femme', ca. 1908,

Sinds enkele decennia krijgen vrouwen steeds meer aandacht in de canon van de kunstgeschiedenis. Dit is een progressieve beweging die ervoor zorgt dat vrouwelijke kunstenaars uit de schaduw treden van hun mannelijke collega-kunstenaars. In België alleen al tellen de afgelopen jaren verschillende kunsttentoonstellingen waarbij “vergeten kunstenaressen” in de belangstelling staan. Tentoonstellingen vereisen onderzoek dat vaak

¹ “Over de collectie,” laatst geraadpleegd op 20 juli 2017,
<https://www.designmuseumgent.be/collectie/over-de-collectie>.

² Verdere vermeldingen van de vereniging gebeurt onder de naam ‘Les Arts de la Femme’.

tot nieuwe ontdekkingen leidt maar nog steeds te vaak weerhouden deze zich aan de canon van de kunstgeschiedenis waarbij er weinig oog is voor kunstnijverheid. De inspirerende tentoonstelling 'Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)' die plaatsvond in Namen in 2016, is hier een voorbeeld van. De tentoonstelling, en bijgevolg de aansluitende onderzoeken, nemen de beeldende kunst als vertrekpunt en laten toegepaste kunst in de schaduw staan. Een antwoord op de vraag waarom de toegepaste kunsten vaak links blijven liggen, kan gevonden worden in het onderzoek van Eline Stoop. Zij onderzocht in 2016 de decoratieve kunsten op de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913. Ze stelt vast dat de decoratieve kunsten in deze periode te traditioneel en te weinig vernieuwend waren waardoor ze onvoldoende gekend en ondergewaardeerd zijn.³ Dit bemoeilijkt het onderzoek naar dit onderwerp en het is aan de kunsthistorici van deze tijd om de contemporaine bronnen te gebruiken en de vergeten geschiedenis levend te maken.

"Hoe trachten de initiatiefnemers van 'Les Arts de la Femme' hun missie te volbrengen in de context van het vroege twintigste-eeuwse Brussel?" is de vraag die als uitgangspunt zal dienen in dit onderzoek.

Vier grote onderzoeksdelen zullen deze vraag mee beantwoorden: Deel 1: de werking van 'Les Arts de la Femme', deel 2: een kunstenaarsvereniging voor en door vrouwen, deel 3: activiteiten en deel 4: realisaties. De ledenlijst, de inventaris van de krantenartikels en de lemmata van de betrokken vrouwen vullen dit onderzoek verder aan.

Het eerste deel, de werking van 'Les Arts de la Femme', begint met het ontstaan, de stopzetting en de vestiging van de vereniging. De basisinformatie komt zowel uit de verslagen van de raad van bestuur als uit de statuten van 'Les Arts de la Femme' die zich in het Archief van de Stad Brussel bevinden. Aanvullende informatie wordt gehaald uit het boek 'Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles' en contemporaine krantenartikels.⁴ Bij de bespreking van de vestiging van de vereniging zijn de plannen van het gebouw gebruikt die zich bevinden in het Archief Stedenbouw te Elsene.

Nadat de basisinformatie over 'Les Arts de la Femme' is meegegeven, wordt er dieper ingegaan op de context van de vereniging. Dit onderzoek vergt inleving in de tijdsgeest van Brussel aan het begin van de 20e eeuw. Dit gebeurt in drie thema's: de eerste feministische golf, het onderwijslandschap en de schommelende situatie voor de kantnijverheid. Het is noodzakelijk om deze drie thema's te analyseren, zodat het bestaan van 'Les Arts de la Femme' geplaatsd kan worden.

³ Eline Stoop, "De decoratieve kunsten op de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913" (Master Thesis, Universiteit van Gent, 2016), 12.

⁴ Eliane Gubin et al., *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles* (Brussel: Éditions Racine, 2006).

Het eerste thema: de eerste feministische golf bespreekt de positie en de evolutie van de situatie voor vrouwen in de samenleving. Daarnaast wordt er in dit onderdeel een inleidende geschiedenis gegeven van het ontstaan van het vrouwenpaviljoen, waar 'Les Arts de la Femme' zal presenteren tijdens de Wereldtentoonstelling in Gent in 1913. In het onderdeel 'Activiteiten' zal hun verschijning op dit evenement besproken worden. De geschiedenis wordt gegeven aan de hand van de catalogus van 'Het paleis der vrouwelijke handwerken', dossiers uit het Rijksarchief van Brussel, het Stadsarchief van Brussel en het Stadsarchief van Gent, De Zwarte Doos. Aanvullend met literatuuronderzoek waarbij Hans Vandevorde voor rijkelijke informatie zorgt.

Het tweede thema is de onderwijshervorming die heerst in de tweede helft van de 19^e eeuw in Brussel. Het onderzoek vertrekt vanuit een briefwisseling tussen de Brusselse burgemeester Emile De Mot (1835-1909) en Mathilde Mayer (1855-1926).⁵ Het betreft een aanvraag tot het oprichten van een school door Mayer. De voorganger van Emile De Mot, de burgemeester Karel Buls (1837-1914) en zijn 'Onderrichtbond', krijgen aan de hand van literatuuronderzoek extra belangstelling in dit onderdeel. Aansluitend volgt een bespreking van de opkomst van het meisjesonderwijs.

Het derde thema, 'vrouwenkunsten of vrouwennijverheid' bespreekt de schommelende situatie voor de kantnijverheid. Bij dit thema wordt er op een gelijkaardige manier te werk gegaan: een brief als vertrekpunt en opbouwend literatuuronderzoek. Publicaties van Marguerite Coppens zorgen hier voor een stevige onderbouwing.

Deel 2: een kunstenaarsvereniging voor en door vrouwen is wederom opgebouwd met informatie uit de verslagen van de raad van bestuur. Literatuur- en archiefonderzoek hebben het mogelijk gemaakt om bijna elk organiserend lid te identificeren. De personen die betrokken zijn bij de organisatie worden in een organogram weergegeven en de data van hun identificatiegegevens wordt geanalyseerd in dit onderdeel. Dit gebeurt aan de hand van grafieken die de hiërarchie op vlak van leeftijd en burgerlijke staat analyseren. Daarnaast wordt de sociale achtergrond van de organisatrices en de leden onderzocht.

De gepubliceerde onderzoeken voor de tentoonstelling 'Femmes artistes' nemen beeldende kunst als vertrekpunt maar zijn evenzeer interessant voor het onderzoek naar de vrouwelijke kunstenaars die zich toeleggen op de toegepaste kunst. Voornamelijk in dit onderdeel zullen de artikels uit de catalogus van de tentoonstelling gebruikt worden alsook de catalogus van de tentoonstelling 'Elck zijn Waerom' in 1999.

⁵ Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school, 09 december 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

Deel 3 bestaat uit een overzicht van al de activiteiten waar 'Les Arts de La Femme' ooit aan heeft deelgenomen; de permanente tentoonstelling die ze zelf organiseren, grote (inter)nationale tentoonstellingen waar ze aan deelnemen, het onderwijs en de wedstrijden die ze zelf organiseren. De informatie over de activiteiten is terug te vinden in de verslagen van de raad van bestuur, contemporaine kranten en catalogi van de evenementen. Dit hoofdstuk sluit af met een overzicht van de receptie van de organisatie en hun oeuvre.

Het laatst teruggevonden verslag van de raad van bestuur van de vereniging dateert van 14 mei 1912.⁶ Hierin omschrijft Mayer dat de voorbereidingen van de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 reeds gaande zijn.⁷ Een verslag van hun uiteindelijke deelname is niet terug te vinden. Daarom zal er in dit onderdeel meer aandacht besteed worden aan hun deelname aan de Wereldtentoonstelling in Gent in 1913. Het zou immers hun afsluiter zijn voor een pauze van 4 jaar. Uit de analyse van archivalia omtrent de Wereldtentoonstelling blijkt dat de vereniging nog zeer actief, bewust en vol ondernemingszin deelneemt aan de voorbereidingen. Ze zijn duidelijk nog niet over hun hoogtepunt heen. De vierjarige pauze komt dus vermoedelijk geheel onverwachts.

In de ledenlijst is terug te vinden in de verslagen van de raad van bestuur. Bij de meerderheid van de personen die medewerker, beschermvrouw of abonnee zijn staat een adres vermeld. In het onderdeel 'Ledenlijst' zijn deze namen en adressen terug te vinden en daarbij een overzicht van het aantal jaren dat ze lid waren. Vanuit deze gegevens wordt de Lemmata opgesteld. Een groot deel van de betrokken vrouwen zijn opgenomen in de Lemmata. Het is de bedoeling dat de lezer op deze manier extra input krijgt over de organisatrices en leden van 'Les Arts de la Femme'.

⁶ *Rapport du conseil d'administration*, 83-85. Dossier 2300-84-20 à 24, Brussel: Archief van de Stad Brussel.

⁷ *Briefwisseling commissariat général en Paul Wauters*, 23 februari 1912. Dossier 1984, Brussel: Rijksarchief Brussel.

DEEL 1: DE WERKING VAN ‘LES ARTS DE LA FEMME’

1.1 Het ontstaan, de stopzetting en de vestiging

1.1.1 De stichting van een nieuwe kunstenaarsvereniging (1908-1914)

‘Les Arts de la Femme’ wordt op 29 maart 1908 opgericht in Elsene door de Luxemburgse kunstenaar Mathilde Mayer (mevrouw Franz Philippson; 1856–1926). Zij vervult de rol van voorzitter en naast haar bekleden nog 30 vrouwen en 8 mannen een organiserende functie binnen de organisatie (Cfr. infra ‘Les Arts de la Femme’: voor en door vrouwen).

Beknopt verwoord is het “exclusieve doel” van de vereniging gericht op vrouwen die “vrouwennijverheid” beoefenen. Het doel van de vereniging is het op de markt brengen van hun producten, de acceptatie van objecten in het depot, en de verkoop ervan voor eigen rekening van de kunstenaar in kwestie (Cfr. infra ‘Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid?’, dit onderdeel analyseert het ontstaan van de missie van ‘Les Arts de la Femme’):

“Elle a pour objet exclusif de faciliter aux femmes qui pratiquent les industries féminines le placement des produits de leur travail, l’acceptation en dépôt et la vente par son entremise pour compte des productrices des marchandises confectionnées par elles.”⁸

De oprichting gebeurt onder Hoge Bescherming van prinses Elisabeth van België (S.A.R. Madame la Princesse Albert de Belgique; Elisabeth Van Wittelsbach; 1876-1965). Vanaf de troonopvolging van Albert I in 1909, tot zolang de vereniging actief is, zal Elisabeth de bescherming verder zetten als koningin ('Sous le Haut Patronage de S.M. la Reine').⁹ Deze bescherming wijst erop dat de vereniging al vanaf haar start een hoog aanzien geniet. Een vereniging in België kan immers alleen maar ‘De Permanente Hoge Bescherming’ van een lid van de Koninklijke Familie krijgen wanneer de “vereniging en haar leiders van een onberispelijke, stevige reputatie genieten en lovenswaardige doelstellingen nastreven en van sportieve, charitatieve, culturele of wetenschappelijke maar niet-winstgevende aard zijn.” Een bescherming kan worden toegekend voor een periode van twee of vijf jaar.¹⁰

⁸ *Statuts de la société Les Arts de la Femme, eerste hoofdstuk*, pagina 1, 1908-1918, dossier 230-84-20 tot 24, Brussel: Archief van de Stad Brussel.

⁹ Opzoeking in de steekkaarten van de verenigingen onder Koninklijke Hoge bescherming door Baudouin D'hoore, archivaris van de dienst Archieven van het Koninklijk Paleis Kabinet van Z.M. de Koning, heeft desondanks de bescherming geen resultaat opgeleverd. Deze opzoeking gebeurde in maart 2016 en in mei 2017 opnieuw.

¹⁰ “Koninklijke gunsten, een Permanente Hoge Bescherming,” laatst geraadpleegd op 11 april 2017,

De vereniging heeft in 1908 een bescherming van twee jaar gekregen. In januari 1910 wordt de bescherming verlengd met vermoedelijk opnieuw twee jaar.¹¹

Vanaf het tweede werkjaar richt 'Les Arts de la Femme' de afdeling van het kantwerk op binnen de vereniging ('Le comité de la Dentelle'). De afdeling krijgt Hoge Bescherming van prinses Clémentine van België (Sous le Haut Patronage de S.A.R. La Princesse Clémentine de Belgique; Clémentine Albertine Marie Leopoldine; 1872-1955). Deze afdeling is van groot belang binnen de werking van 'Les Arts de la Femme' (Cfr. infra 'Organisatiestructuur', 'Activiteiten').

1.1.2 Een pauze tijdens de grote oorlog (1914-1918)

De exacte einddatum van het bestaan van de vereniging is vooralsnog niet bekend. Tussen 1913 en 1918 kon in contemporaine bronnen geen enkele vermelding worden teruggevonden van 'Les Arts de la Femme' (Cfr. infra 'Inventaris krantenartikels'). Op 4 augustus 1914, breekt de grote oorlog uit en zijn verschillende organisatrices actief binnen andere initiatieven die stoken met de missie van 'Les Arts de la Femme'. Anderen engageren zich binnen bewegingen die een grote nood kennen tijdens deze woelige periode.

Verschillende vrouwen van 'Les Arts de la Femme' zetelden in 'l'Union patriotique des femmes belges', opgericht op 8 augustus 1914, en dragen zo bij aan de noodhulp waar deze beweging zich aanvankelijk op concentreert. Later ontwikkelt ze vooral initiatieven voor tewerkstelling. De 'Union' groeit in heel korte tijd uit tot een van de belangrijkste liefdadigheidsverenigingen uit de Eerste Wereldoorlog.¹² De vereniging wordt voorgezeten door de Belgische feministe Jane Ouwerx (mevrouw François Brigode; 1870-1952). Daarnaast zetelen ook Mathilde Mayer en de Brusselse veelzijdige kunstenares Valentine Van Halteren (mevrouw Fernand Franchomme; 1868-) in het organiserende team.¹³

Thérèse Goldschmidt (mevrouw Louis Hymans; 1873-1963) volgt in 1914 haar man, Paul Hymans, die in die periode Brusselse liberale volksvertegenwoordiger is, richting Frankrijk, waar ze samen in Le Havre een recreatiecentrum opstarten voor soldaten. In 1916 start ze

<https://www.monarchie.be/nl/monarchie/monarchie-en-bevolking/koninklijke-gunsten>.

¹¹ "Les arts de la femme," *L'Indépendance Belge*, 10 januari 1910, 2.

¹² Bart D'hondt, *Gelijke Rechten, gelijke Plichten: Een portret van vijf liberale vrouwen* (Brussel: Vrouw en vrijheid, 1996), 15.

¹³ Het organogram van 'Les Arts de la Femme' in het onderdeel 'organisatiestructuur' en de lemmata geven meer informatie over deze vrouwen; Louis Gille, Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande, Volume 2 (1916)*, 7 oktober 1916, afdeling filosofie, geschiedenis en menswetenschappen, 8-M-27626 (2), Parijs: Bibliothèque nationale de France.

de hulpvereniging, 'la famille de l'infermière', op voor verpleegsters die ondersteuning van het rode kruis krijgen.¹⁴

Aline Bouquié (1876-1949) zal als dame d'oeuvres en journaliste actief zijn tijdens de jaren van oorlog. Zo schrijft ze in 1917 haar versie van de Duitse invasie neer in het oeuvre 'Dans la geôle bruxelloise. Deux années sous le joug allemand'.¹⁵ In 'Stars and Stips' zal ze zich engageren voor de weeskinderen van de oorlog en op het einde van de oorlog, in 1918, zal ze secretaris en daarna ook chef zijn van het bureau van het Amerikaanse Rode Kruis in Parijs.¹⁶

Marie Mali (mevrouw Louis Kéfer; 1885-1927) zal al enkele jaren voor de start van de oorlog een nieuwe vereniging opstarten: 'Les Amies de la Dentelle'. Vanaf 18 januari 1915, en tijdens de jaren van oorlog, werkt deze vereniging samen met 'War lace', een centrale commissie die de kantnijverheid aanmoedigt (Cfr. infra 'Andere kunstenaarsverenigingen voor en door vrouwen').¹⁷

1.1.3 Definitief einde

In 1918 krijgt de vereniging nog twee keer een vermelding in contemporaine kranten.¹⁸ Dit zijn waarschijnlijk de laatste berichten die ooit verschenen zijn van 'Les Arts de la Femme'. Deze berichten maken meldingen van een tentoonstelling waarbij de nadruk ligt op het tentoonstellen van schilderkunst terwijl voorafgaand aan de oorlog toegepaste kunst centraal stond (Cfr. infra Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid?; 'Tentoonstellingen').¹⁹

Zoals eerder vermeld heeft de vereniging vermoedelijk een toekenning van Hoge Bescherming van prinses Elisabeth gekregen voor twee jaar met achteraf een verlenging. Na de oorlog, in 1918, was de rust teruggekeerd en kregen de organisatrices wederom de mogelijkheid om zich bezig te houden met artistieke activiteiten en ontvingen ze opnieuw de Hoge bescherming (Bijlage I).

¹⁴ Eliane Gubin et al., *Dictionnaire*, 280-282.

¹⁵ Aline Burls, *Dans la geôle bruxelloise. deux années sous le joug allemand* (Parijs: Van Oest, 1917).

¹⁶ Eliane Gubin et al., *Dictionnaire*, 71.

¹⁷ Marguerite Coppens, *Kant uit België van de zestiende eeuw tot heden* (Antwerpen: Volkskundemuseum, 1981), 119.

¹⁸ "Expositions d'Art," *Le Messenger de Bruxelles*, 5 februari 1918, 2. ; "Arts, Sciences, Lettres," *La libre Belgique*, 20 december 1918, 3.

¹⁹ In het onderdeel 'activiteiten' zal er meer aandacht gaan naar de activiteiten op zich.

‘Les Arts de la Femme’ stopt even met bestaan tijdens de eerste wereldoorlog maar dit wil niet zeggen dat de kantnijverheid stilstond tijdens de jaren van oorlog. In tegendeel, merkwaardig genoeg zal het uitbreken van de eerste wereldoorlog voor een opflakking zorgen (Cfr. infra. ‘Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid’).²⁰

De uiteindelijke stopzetting van de vereniging vindt vermoedelijk plaats in 1918. Volgens Marguerite Coppens, voormalig titularis van de afdeling ‘Kant en Kostuum’ van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, waren er na de eerste wereldoorlog in 1918 verschillende pogingen om een heropleving van de kantnijverheid tot stand te brengen, maar kenden deze geen succes (Cfr. infra. ‘Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid’).²¹ ‘Les Arts de la Femme’ ondernam vermoedelijk ook een poging, vermits er één tentoonstelling plaatsvindt in december 1918.²²

1.1.4 Elsensesteenweg 60 als zetel

Afb. 2: Beide adressen waar ‘Les Arts de la Femme’ ooit gevestigd was in kaart gebracht door Loes Hubrechts.

Tijdens de eerste maanden vinden de activiteiten van de vereniging plaats aan de Berlijnstraat (in 1918 hernoemd tot Elzas-Lotharingenstraat) 41 in Elsene, in een geïmproviseerd lokaal.²³ Op deze locatie is te weinig plaats voor het stockeren en tentoonstellen van de objecten, hetgeen leidt tot een verhuizing.²⁴

Vanaf november 1908 tot december 1918 vinden de activiteiten van de vereniging ongeveer 500 meter verderop plaats, aan de Elsensesteenweg 60 in Elsene. De verhuizing kan plaatsvinden door de succesvolle verkopen van de werken die werden voortgebracht door de leden van ‘Les Arts de La Femme’ alsook door verschillende financiële bevorderingen.

²⁰ Coppens, *Kant uit België*, 119.

²¹ Ibid., 119-120.

²² “Expositions d’Art,” *Le Messenger de Bruxelles*, 5 februari 1918, 2. ; “Arts, Sciences, Lettres,” *La libre Belgique*, 20 december 1918, 3.

²³ *Rapport du conseil d’administration*, 2.

²⁴ De verhuizing vindt plaats in de maand november. De eerste vermelding van het nieuwe adres gebeurt op 19 november 1908; “Société Les Arts de la Femme,” *L’Indépendance Belge*, 19 november 1908, 3. De laatste vermelding van de Berlijnstraat verschijnt op 4 augustus 1908; “Chronique mondaine,” *L’Indépendance Belge*, 4 augustus 1908, 3.

De nieuwe vestiging zorgt voor een aantrekkelijkere plaats op de markt. Dit door de betere ligging maar ook door de mogelijkheden die het gebouw biedt.²⁵ Thans, dit ondervinden ze zelf:

“Au début, notre local provisoire de la rue Berlin n’était, à vrai dire, qu’un office permanent du travail artistique féminin, avec spécimens du talent de chacune de nos dames travailleuses; aujourd’hui, grâce à l’accroissement de nos membres souscripteurs, aux bénéfices réalisés sur nos ventes et nos expositions, et surtout à la générosité de quelques-uns de nos membres protecteurs, nous possédons un véritable magasin bien aménagé où les objets qui nous sont confiés sont mis en valeur. Ce local nous permet, en outre, d’organiser nos expositions surplace, ce qui, au point de vue de l’ordre, de l’économie et de l’intérêt même de l’œuvre, offre des avantages précieux.”²⁶

Het eclectische gebouw, opgetrokken aan het begin van de 20ste eeuw²⁷, was eigendom van Mevrouw Van Mons, tevens lid van de vereniging (Bijlage II en ‘Ledenlijst’). De plannen van Elsensesteenweg 60 van 1951 tonen aan dat het grootste deel van de kamers dient als privéverblijf voor Gravin Ghislaine de Riquet de Caraman-Chimay (1894 – 1975) (Bijlage VI). Zij bewoont het gebouw vanaf 1909 tot 1951, en waarschijnlijk langer.²⁸

²⁵ *Rapport du conseil d’administration*, 3.

²⁶ Ibid.

²⁷ Het oudste plan dateert van 1905. Het gebouw werd dus vòòr dit jaar opgetrokken.

²⁸ *Annuaire administratif et judiciaire de Belgique et de la capital du royaume* (Brussel: Établissements Émile Bruylant, 1939), 5.

Afb. 3: Foto vitrine
Elsensesteenweg 60, 1923,
Urbanisme et
environnement, C.007,
Elsene: Archief Stedenbouw

Afb. 4: Foto poort
Elsensesteenweg 60, 2017,
Loes Hubrechts

Afb. 5: Foto voorgevel
Elsensesteenweg 60, 2017,
Loes Hubrechts

Het gebouw op de Elsensesteenweg is een groot complex van verschillende ruimtes waar, in tegenstelling tot de vorige vestiging zeker genoeg plaats is om de vervaardigde objecten uit te stallen. Aan de gevel van het gebouw kunnen de werken uitgesteld worden in een vitrine. Afbeelding 3 toont de etalage in het jaar 1923. Deze foto behoort binnen het dossier van de aanvraag voor verbouwing van de voorgevel. Wanneer 'Les Arts de la Femme' aan het begin van de twintigste eeuw gevestigd is in het gebouw, zou hun etalage er ongeveer hetzelfde hebben uitgezien want voorafgaand aan 1923 is er geen enkele bouwaanvraag teruggevonden voor verbouwingen aan de voorgevel.²⁹

Achter de etalage is plaats voorzien voor auto's (Bijlage III, VIII en X). Hierachter is een ingang met trap naar de drie bureaus en het archief op het gelijkvloers (Bijlage III, VI, VIII). Op het tussenverdiep is een bestuurskamer (Bijlage XLIV en L). Vermoedelijk vinden in het bureau alsook in de bestuurskamer op het tussenverdiep de vergaderingen plaats (Cfr. infra 'Organisatiestructuur') en diende het archief als opslagplaats voor de vervaardigde objecten. De lessen van het kantwerk gingen vermoedelijk ook door in de bureaus (Cfr. infra 'Onderwijs').

Zowel de grote buitenkoer als de binnenkoeren op de gelijkvloers, het tussenverdiep en het eerste en het tweede verdiep kan de ontvangtplaats zijn voor het grote aantal bezoekers tijdens de evenementen (Bijlage III, VII, XIX, XXV, XXXIX, XLII, XLIV, XLVIII, L).

²⁹ Onderzoek vond plaats in archieven stedenbouw te Elsene in april 2017 met hulp van archiefmedewerker Nassira Belkadi.

De traphal (Bijlage III, VI, VIII, XII, XIV, XV, XIX, XXII, XXIV, XXXIX, XL, XLIV, XLVII, XLIX) leidt naar de tussenverdieping en het eerste en tweede verdiep, waar plaats is voor het tentoonstellen van de werken in de galerieën (Bijlage XIX, XXV, XXXIX, XLII).

Alhoewel de gevel vrij intact is gebleven, ademt het interieur van het gebouw anno 2017 niet meer de art nouveau sfeer die er ooit heerste (Bijlage XXVIII - XXXVII). In sommige details is de geschiedenis van het gebouw nog zichtbaar, zoals de kachel en de rondboogramen die behouden zijn (Bijlage XXXVI - XXXVII). De verbouwingen, die startte in 2010, hebben een nieuwe dimensie gegeven aan het gebouw. Het complex is nu eigendom van BNP Paribas Fortis en bestaat uit 13 verschillende appartementen.

1.1.5 Het logo

Afb. 6: Logo van 'Les Arts de la Femme', ca. 1908, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Het robijnrode logo dat 'Les Arts de la Femme' representeert, wordt gebruikt bij elke vorm van communicatie zoals brieven en uitnodigingen (Bijlage LIII-LIV). Op het logo is een vrouw te zien die op een verfijnde wijze aan het borduren is. Dit toont aan dat de vereniging zich, van al de 'vrouwennijverheden', zich het meest met deze activiteit associeert.

Rondom het figuur zijn typische gestileerde florale art nouveau ornamenten aangebracht. De vrouw houdt het textiel op een elegante manier vast en heeft een zachte blik.

Onderaan de figuur staat een kroon die verwijst naar de Hoge Bescherming van de koningin (Cfr. supra 'De stichting van een nieuwe kunstenaarsvereniging (1908-1914)'). Opvallend is de gelijkenis tussen het logo en de tekening met pastel en kleurpotlood op papier van de Belgische kunstenaar Fernand Khnopff (1858-1921) (Afb. 7).

Afb. 7: *Mélisand*, Fernand Khnopff,
Pastel en kleurpotlood op papier
330 x 330 mm, d.n., inv. Nr. 12273,
Brussel: Koninklijke Musea voor Schone
Kunsten van België

Afb. 8: Vergelijking van *Mélisand* en Logo 'Les
Arts de la Femme', 2017, Loes Hubrechts

De manier waarop Khnopff handen weergeeft en voornamelijk de plaatsing van het gezicht en de fragiele gezichtsuitdrukking vertonen een sterke gelijkenis. De weergave van het haar komt sterk overeen. Op afbeelding 8 zijn beide beelden over elkaar geplaatst en is het duidelijk zichtbaar dat er sterke overeenkomsten zijn. Het is niet verwonderlijk dat Khnopff het logo ontwerpt, hij vervult immers een functie binnen de adviserende commissie binnen 'Les Arts de la Femme' (Cfr. infra 'Organisatiestructuur').

1.2 De ontstaansfactoren

De periode waarin 'Les Arts de la Femme' ontstaat wordt omschreven als de 'Belle Epoque'. Historici zijn het oneens over de data die dit tijdperk afbakenen: voor sommige onderzoekers omvat deze episode de drie decennia voor de eerste wereldoorlog, van ca. 1884 tot 1914, voor anderen beperkt ze zich tot de laatste tien jaar voor de uitbarsting ervan. 'De Belle Epoque' wordt omschreven als een 'gouden tijdperk': een periode van rijkdom, overvloed, zekerheid en frivoliteit. Maar deze term, die voor het eerst wordt gebruikt tijdens de oorlog zelf, met een nostalgische terugblik naar een vreedzaam bestaan, moet met een zekere terughoudendheid benaderd worden.³⁰

In dit onderdeel zal 'Les Arts de la Femme' besproken worden in de context van de eerste feministische golf, het onderwijslandschap en de schommelende situatie voor de kantnijverheid. Het valt het op dat de omstandigheden voor 'Les Arts de la Femme' niet altijd even welvarend zijn. Ze vermelden dit ook in het verslag na het eerste werkjaar:

“(…) des son début notre Société a été discutée, combattue même avec une certaine âpreté. On s’est souvent mépris sur le but poursuivi par l’oeuvre, sur sa portée artistique et sociale.”³¹

1.2.1 Een kunstenaressenvereniging tijdens de eerste feministische golf

Wanneer Vrouwen en kunst samen besproken worden, wordt dit vaak geassocieerd met feminisme. Dit is niet het uitgangspunt van deze thesis maar aangezien 'Les Arts de la Femme' enkel vrouwelijke leden had, is het noodzakelijk om een omschrijving te geven van de ondergeschikte positie van vrouwen in de maatschappij tijdens het bestaan van de vereniging. In dit onderzoek wordt er naar de situatie voorafgaand aan het ontstaan van 'Les Arts de la Femme', en tijdens het bestaan ervan gekeken.

³⁰ Diana Holmes en Carrie Tarr, *A 'Belle Epoque'? Women in French society and culture 1890-1914* (New York: Berghahn Books, 2007), 1-2.

³¹ *Rapport du conseil d'administration*, 1.

1.2.1.1 Vrouwen in de samenleving: positie en evolutie

Volgens het burgerlijk ideaal behoren vrouwen 'van nature' thuis aan de haard, actief in het huishouden, en mogen enkel mannen deelnemen aan het openbare leven.³² Politieke rechten worden dan ook alleen aan mannen toegekend. Democratie blijft op politiek vlak enkel beperkt tot mannelijke welstellende burgers.³³ De toepassing van het burgerlijk wetboek, gebaseerd op de 'Code Napoléon' (1804), vormt de basis voor de patriarchale samenleving, waarin vrouwen een onderdrukte positie bekleden op juridisch-, politiek-, economisch- en onderwijsgebied.³⁴ Vrouwen worden 'anders' behandeld dan mannen en krijgen bepaalde maatschappelijke rollen toegewezen. Het wetboek bepaalt de maritale (on)macht en de handelsonbekwaamheid van vrouwen door het huwelijksrecht.³⁵

Het einde van de 19^e eeuw betekent een keerpunt voor de aanslepende feministische twistpunten, die zich al jarenlang ontwikkelen in Europa en Noord-Amerika, die betrekking hebben op de uitsluiting en ongelijke behandeling van vrouwen in de bredere maatschappij. De eerste feministische golf is het resultaat van een bewustwording van een noodzakelijke situatieverandering voor vrouwen in de samenleving. Vrouwen organiseren zich, komen op straat en eisen burgerrechten en hun recht op onderwijs en arbeid.³⁶ Vrouwen proberen zich los te maken van het autoritaire patriarchaat en de maritale macht staat centraal in deze beweging.³⁷

Deze eerste feministische golf kan gezien worden als een protestbeweging: vrouwen bestrijden de maatschappelijke, beperkende rol die hun wordt toegekend door middel van hun gedrag en stijl, door culturele initiatieven waarbij vrouwen centraal staan en door toe te treden tot de openbare domeinen die tot dan toe voornamelijk door mannen beheerst worden.³⁸ 'Les Arts de la Femme', een vereniging waarin, afgezien van de acht mannen uit het adviserende comité, enkel vrouwen zetelden (Cfr. 'Les Arts de la Femme: voor en door

³² Guy Liagre, *Met andere ogen. De emancipatie van de vrouw en het Belgisch protestantisme 1850-1914* (Brussel: ProDoc, 1999), 2.

³³ Annemie Vanthienen, "the First feminist wave in Belgium," *Fact sheet* 10, nr. 28 (2003): 1-2.

³⁴ Ibid. ; Sylvie Schweitzer, *Les femmes ont toujours travaillé. Une histoire du travail des femmes au XIXe et XXe siècles* (Parijs: Odile Jacob, 2002), 9.

³⁵ Gita Deneckere, *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo, 2006), 165.

³⁶ Marie-Thérèse Coenen, Denise Keymolen en Miet Smet, *Stap voor stap: geschiedenis van de vrouwenemancipatie in België* (Brussel: Kabinet van de Staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie, 1991), 7.

³⁷ Terwijl in de eerste feministische golf de term emancipatie zeer belangrijk is en de betekenis krijgt van "gelijkstelling voor de wet met mannen en meerdere vrijheid van beweging, waarop vrouwen aanspraak maken", zal later, in de tweede (1960-1980) en derde (1990) feministische golf emancipatie een andere invulling krijgen. Dit zal in dit onderzoek niet verder aan bod komen; Leen Van Molle, "De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (2004): 375-376. ; "Emancipatie", in *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel III/2, Den Haag-Leiden, 1916.

³⁸ Holmes en Tarr, *Belle Epoque*, 3.

vrouwen'), sluit op deze manier aan bij de beweging. Daarnaast betreedt de vereniging ook het relatief patriarchale domein van de kunsten en onderwijs. Allemaal acties die ondernomen werden om de emancipatie te laten toenemen.

'Les Arts de la Femme' is net zoals de eerste feministische golf een beweging die voornamelijk ontstaat in liberale milieus (Cfr. infra 'Les Arts de la Femme: voor en door vrouwen'). Het gangbare denkkader waarin de opdeling gemaakt wordt tussen het 'burgerlijk'-liberaal gelijkheids-feminisme, het katholiek verschil-feminisme en de socialistische vrouwenbeweging die de klassenstrijd liet primeren op vrouwenemancipatie, wordt in recent onderzoek door Julie Carlier herbekeken. Zij toont aan dat de eerste feministische golf in België niet besproken kan worden zonder de transnationale netwerken en invloeden vanuit Nederland en Frankrijk erbij te betrekken. Het is "een verweven geschiedenis" en "een op zichzelf staande kritische theorie, die niet gereduceerd kan worden tot eender welke religie of politieke ideologie".³⁹

De vereniging is gevestigd aan de rand van de grootstad Brussel. Een moderne stad die, aan het begin van de 20ste eeuw, de reputatie heeft om zowel mannen als vrouwen de kans te bieden om te ontplooiën en vrij te breken van hun etniciteit en afkomst (Cfr. infra. 'Les Arts de la Femme': voor en door vrouwen).⁴⁰ Statistieken van de tewerkstelling van vrouwen in Brussel van de jaren 1846, 1866 en 1910 toont een stijging van het aantal vrouwen in het arbeidscircuit. Bij de eerste meting in 1846 zijn de beroepen die vrouwen uitoefenen verdeeld in 118 groepen. 20 jaar later, in 1866, is dit al 202 en in 1910 is dit aantal meer dan verdubbeld en worden er 406 beroepscategorieën geteld. In deze berekening wordt het thuiswerk en sociaal werk, het meeste werk dat door vrouwen verricht werd in deze periode, niet bij de actieve werkkrachten gerekend. Dit wil zeggen dat in realiteit dit cijfer van werkkrachten veel hoger ligt.⁴¹ Zoals de missie van 'Les Arts de la Femme' verwoordt, helpt de vereniging met de verkoop van voortgebrachte kunstnijverheid door vrouwen. Alhoewel deze leden geld verdienen met het vervaardigen van toegepaste kunst als thuiswerk, zullen zij hoogstwaarschijnlijk niet zijn opgenomen in de meting (Cfr. supra 'De stichting van een nieuwe kunstenaarsvereniging (1908-1914)').

Juridische gelijkheid is van belang tijdens de eerste feministische golf. De aandacht was in het algemeen niet gevestigd op het salaris van vrouwen, maar eerder op de goede

³⁹ Julie Carlier, "De verzuiling voorbij. Een transnationale 'verweven' geschiedenis van de eerste feministische golf in België," *Uitgelezen* 16, nr. 4 (2010): 2-3. ; Karen Offen, *European Feminisms, 1700-1950. A political history* (Stanford: Stanford University Press, 2000), 22.

⁴⁰ Eliane Gubin, "La grande ville, un lieu féminin. L'exemple de Bruxelles avant 1914," in *La ville et les femmes en Belgique. Histoire et sociologie*, red. Eliane Gubin en Jean-Pierre Nandrin. (Brussel: des facultés universitaires Saint-Louis, 1993), 81. ; Marcel Roncayolo en Thierry Paquot, "Villes et civilisation urbaine, XVIIIe-XXe siècle," *Espace Géographique* 55, nr. 1 (1992), 16.

⁴¹ Gubin, "La grande ville," 83.

werkomstandigheden en een goed evenwicht tussen thuiswerk en fabriekswerk. Daarbij komt dat vrouwen vrij moesten zijn in hun beroeps- en partnerkeuze.⁴²

Bij het aanbreken van de eerste wereldoorlog in 1914, biedt het arbeidcircuit een groot aantal jobs aan voor vrouwen. Lang duurt deze voorspoedige periode niet want na de oorlog worden vrouwen teruggedrongen in hun traditionele rol van 'moeder aan de haard'. Tot aan de tweede feministische golf zal deze rol belangrijk blijven.⁴³

1.2.1.2 Het vrouwenpaviljoen op de wereldtentoonstellingen

De wereldtentoonstellingen nemen een belangrijke plaats in binnen de geschiedenis van de vrouwenbewegingen.⁴⁴ Zoals opgemerkt door Hans Vandevoorde, zijn nationale exposities "de eerste en waarschijnlijk meest effectieve domeinen waarop de vrouwen hun ongenoegen met de patriarchale samenleving kunnen uiten". De exposities zijn een miniatuurversie van de echte wereld. Daarnaast is de evolutie op gebied van emancipatie van de vrouw op de wereldtentoonstellingen vergelijkbaar met de evolutie buiten de expositie.⁴⁵

Tijdens de Belle Epoque gaan vrouwen, die aanvankelijk niet mochten deelnemen aan publieke activiteiten, stilaan emanciperen. Ook binnen de wereldtentoonstellingen komt emancipatie geleidelijk op gang. Paul Greenhalg schrijft in zijn onderzoek over wereldtentoonstellingen dat de deelname van vrouwen te wijten is aan het feit dat vrouwen de helft van het publiek uitmaken en dus dat het commercieel goed gezien is dat er voor hen ook een plaats wordt vrijgehouden. Anderzijds weerspiegelt het de maatschappij en kan het vrouwen niet uitsluiten.⁴⁶

⁴² Marianne De Vreese, "L'association pour l'enseignement professionnel des femmes et les débuts de l'école Bischoffsheim à Bruxelles, 1864-1868," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22 (1991): 630-631.

⁴³ Van Molle, "De nieuwe vrouwenbeweging" 375. ; In dit onderzoek wordt enkel gekeken naar de situatie tot na de eerste wereldoorlog. Verder historisch onderzoek naar feminisme werd gevoerd door onder andere Eliane Gubin en Leen Van Molle.

⁴⁴ Een onderzoek hiernaar gebeurde door Hans Vandevoorde in 2004; Vandevoorde, Hans. *Vrouwen op de Belgische wereldtentoonstellingen tussen 1894 en 1913*. Gent: Academia Press, 2004.; Jens Vancaeneghem in 2009 aan Ugent; Jens Vancaeneghem, "Vrouwen op de wereldtentoonstellingen van de Belle Epoque: het congressysteem als transnationale ruimte voor vrouwelijke openbaarheid," (Master Thesis, Universiteit van Gent, 2009).

⁴⁵ Vandevoorde. "Amazones in Niemandland: vrouwen op de belgische Wereldtentoonstellingen tussen 1894 en 1913," 75-94.

⁴⁶ Paul Greenhalg, *Ephemeral vistas: the expositions universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939* (Manchester: Manchester University Press, 1988) ; Hans Vandevoorde et al., *Amazones in niemandland*, 80.

Sinds het ontstaan van de wereldtentoonstelling maken vrouwen deel uit van het evenement. Ook al zijn ze niet altijd even zichtbaar als hun mannelijke collega's. Alvorens de deelname van 'Les Arts de la Femme' aan de wereldtentoonstellingen in Brussel in 1910 en in Gent in 1913 wordt besproken, wordt in dit onderdeel de evolutie van de deelname van vrouwen aan het evenement toegelicht (Cfr. infra 'Tentoonstellingen').

Tijdens de wereldtentoonstelling in Wenen in 1873 is er voor het eerst, sinds het ontstaan van de manifestatie in Londen in 1851, sprake van een vrouwenpaviljoen, *Pavillon der Frauenarbeit* genaamd. Deze plaats is gereserveerd voor het tonen van thuisarbeid die verricht wordt door vrouwen.

Het is pas op de 'Philadelphia Centennial' (1876) dat er voor het eerst een internationaal gezelschap van vrouwen verzamelt dat meer realisaties tonen dan enkel het thuiswerk. Vrouwen financieren zelf het *Woman's Pavilion* "(...) met onder andere een bibliotheek, een kunstgalerij, machines met vrouwelijke ingenieurs, een sectie onderwijs (...)".⁴⁷ Volgens vrouwelijke activisten was er een gebrek aan politieke onderwerpen⁴⁸ in dit paviljoen; zo is er geen aandacht voor het vrouwenstemrecht, wat op dat moment toch leefde onder de bevolking.

Ook op de 'World's Columbia Exposition' in 1893 te Chicago kunnen vrouwen terecht in een paviljoen dat speciaal voor hen is opgericht.⁴⁹ Het thuiswerk, dat tot nu toe de hoofdrol speelde in de vrouwenafdelingen, is aangevuld met een grote selectie schilderijen, beeldhouwwerken, decoratieve kunsten en kunstnijverheid.⁵⁰ Het is ook de eerste keer dat er sprake is van congressen, waar er wel plaats was voor propaganda en voor vrouwenstemrecht. Tijdens dit gebeuren ontstaat het Belgische 'Comité des Dames', onder Hoge Bescherming van de koningin, opgericht om Belgische vrouwen te vertegenwoordigen in Chicago. Marie-Louise-Alexandrine-Caroline Van Hohenzollern-Sigmaringen (De gravin Van Vlaanderen; 1845-1912) wordt erevoorzitter van het organiserend comité. Het comité bestaat vooral uit echtgenoten van politici, schilderessen en adellijke dames.⁵¹

Het is duidelijk dat door het opstellen van een vrouwenpaviljoen een scheiding ontstaat tussen de werken die mannen of vrouwen voortbrengen. Enkel op de aparte afdeling met kunstwerken van vrouwen worden vrouwen betrokken in de organisatie en dan nog in beperkte mate.⁵² Over de exposanten vertelt Hans Vandevoorde dat ze steeds hetzelfde

⁴⁷ Hans Vandevoorde, *Vrouwen*, 13.

⁴⁸ De zogeheten Declarations of Women's Rights.

⁴⁹ Hans Vandevoorde, *Vrouwen*, 77.

⁵⁰ Hubert Howe Bancroft, *The book of the fair* (San Francisco: The Bancroft Company, 1893), 257.

⁵¹ Hans Vandevoorde, *Vrouwen*, 78-80. ; Het congres heet 'World congress of representative women', georganiseerd door 'The nationale council for women'. Meer dan 200.000 vrouwen hebben deelgenomen aan dit congres. Paul Greenhalgh, *Ephemeral Vistas*, 182.

⁵² In 1897, op de wereldtentoonstelling van Brussel bestaat het organiserende comité van de

profiel behouden: “ze zijn vaak niet getrouwd of weduwe, behoren tot de burgerij of zelfs de hoge burgerij en de adel, en spreken graag een mondje Frans”.⁵³ Dit profiel sluit aan bij de organisatrices en de leden van ‘Les Arts de la Femme’ en wordt uitvoerig besproken in deel 2 (Cfr. infra ‘Les Arts de la Femme: voor en door vrouwen’).

vrouwenafdeling als enige keer uitsluitend uit vrouwen.

⁵³ Hans Vandevoorde, *Vrouwen*, 1.

1.2.2 Een school of vereniging? Brussel en de onderwijshervorming.

In november 1908 ontstaat er een briefwisseling tussen het kabinet van de toenmalige Brusselse burgemeester Emile De Mot (1835-1909) en Mathilde Mayer. Op dat moment bestaat de vereniging reeds enkele maanden en zijn de organisatrices klaar voor een nieuw project, namelijk het opstarten van een kantschool.⁵⁴ Alhoewel kantnijverheid aan het begin van de twintigste eeuw een typisch vrouwenberoep is, ondervindt de vereniging toch enige tegenwerking (Cfr. infra Kunstnijverheid of vrouwennijverheid?).

Naast het doel van 'Les Arts de la Femme' om de verkoop te verzorgen van kunstnijverheid vervaardigd door vrouwen, willen ze beroepsonderwijs oprichten voor meisjes. Uiteindelijk profileren ze zich niet als school, wat te wijten is aan verschillende voorafgaande gebeurtenissen in de geschiedenis van het Belgische onderwijslandschap. Daarom volgt een korte schets van enkele belangrijke historische ontwikkelingen in het Belgische onderwijs.

1.2.2.1 'Scholingsateliers' en 'fabrieksscholen'

Het onderwijs in België wordt in de jaren voorafgaand aan het ontstaan van 'Les Arts de la Femme' gekenmerkt door de zoektocht naar een ideaal evenwicht waarbij meisjes een intellectuele maar ook beroepsgerichte bagage mee krijgen. De industrie in België kent aan het begin van de negentiende eeuw een transformatie waarbij het handwerk verdrongen wordt door machines. Dit brengt met zich mee dat vrouwen, die vooral actief zijn in de sector waar veel handwerk zoals kantnijverheid bij te pas komt, zich moeten verplaatsen naar fabrieken. Mensen worden geconfronteerd met het feit dat vrouwen niet of laag geschoold zijn. Voorafgaand aan de industrialisatie gaat de aandacht niet naar algemene instructies of het aanleren van technieken maar enkel het uitoefenen van het beroep was belangrijk.⁵⁵

Vanaf 1840 wordt de oplossing voor dit probleem gezocht in 'scholingsateliers', waar de weef- en spintechieken worden aangeleerd, en 'fabrieksscholen', waar het industrieel kantwerk wordt bijgebracht. Hiermee verdwijnen de problemen echter niet: een op winst beluste baas ('patron') staat aan het hoofd van de instelling. Algemeen vormend onderwijs (rekenen, lezen en schrijven) is dus niet meteen een aandachtspunt. Om dit probleem te verhelpen, moeten de 'scholingsateliers' en 'fabrieksscholen' vanaf 1861, twee uren per dag lager onderwijs aanbieden.⁵⁶

⁵⁴ Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school.

⁵⁵ De Vreese, "L'association," 625.

⁵⁶ Ibid.

1.2.2.2 Karel Buls en kunsteducatie

Een ander probleem dat heerst in de tweede helft van de negentiende eeuw, en doorleeft tot aan het begin van de twintigste eeuw, betreft de vereniging van enerzijds de industrie en anderzijds de kunst. Deze samenvloeiing gaat gepaard met het conflict tussen de aandacht voor kwaliteit en/of kwantiteit. Deze tegenstellingen vormen de kern van de onderwijshervorming die in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsvindt. Ook academies en kunstonderwijs worden stevig door elkaar geschud. Zowel voor schilders als voor beeldhouwers maar voornamelijk voor decoratieve kunstenaars en kunstnijverheid is deze beweging belangrijk.⁵⁷ De hervorming van artistieke educatie en musea van decoratieve en industriële kunsten, zorgden er enerzijds voor dat de kunstenaars opgeleid worden maar ook dat het publiek wordt 'opgeleid' om een goede smaak te krijgen.⁵⁸

Een belangrijk figuur die opvallende verbeteringen teweegbrengt in het onderwijslandschap in België, en zo ook indirect een invloed heeft op het ontstaan van 'Les Arts de la Femme' is Karel Buls (1837-1914). Hij voert opmerkelijke veranderingen door tijdens het uitoefenen van zijn ambt als Brusselse burgemeester van 1881 tot 1899. Buls, bijgenaamd "de burgemeester-pedagoog van Brussel-stad"⁵⁹, was ook gemeenteraadslid binnen de liberale partij (vanaf 1877) en schepen van onderwijs (vanaf 1879).⁶⁰

In 1864 ontstaat, onder leiding van Buls, de Brusselse de 'Onderrichtbond' ('la Ligue de l'Enseignement') met als doel "de verspreiding en de verbetering van het onderwijs in België". De intentie van de organisatie om neutraal onderwijs aan te bieden, is geïnspireerd op de Nederlandse beweging 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' uit 1784. De liberale bourgeoisie, waarbinnen deze organisatie ontstaat, pleit voor een onderwijs dat losstaat van de kerk.

'De Onderrichtbond' start commissies op die de belangrijkste problemen qua onderwijs aanpakken. In 1867 ontfermt de bond zich over de situatie van het industrieel onderwijs in België en een jaar later neemt Buls voor het eerst deel aan het congres voor artistiek onderwijs.⁶¹

⁵⁷ Daniela N. Prina, "Design in Belgium before Art nouveau: Art, industry and the reform of artistic education in the second half of the nineteenth century," *Journal of Design History* 23, nr. 4 (2010): 329.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Jean-Luc Vanraes in Jean-Luc Vanraes en Vincent de Wolf, *BXL. Twee liberalen. Een stad. Een dialoog* (Brussel: Academic and Scientific Publishers sa, 2008), 71.

⁶⁰ Charles Buls (1837-1914) & Léon Vanderkindere (1842-1906) *Inventaris van de stukken bewaard op het Liberaal Archief* (Gent: Liberaal Archief, 2009), 3.

⁶¹ "Bulletin de la ligue de l'enseignement," *Ligue de l'enseignement*, 2 (1867 – 1868): 31.

Hier komen leerkrachten bijeen van industriële scholen alsook van tekenscholen ('Les écoles de dessin'), die zich voornamelijk richten op de toepassing van tekenen in de industrie, en scholen voor schone kunsten ('Les écoles des beaux-arts'). Het congres resulteert in een toename van tekenscholen en introductie van ontwerp in lagere scholen, met als doel om de leerlingen voor te bereiden op industriële beroepen.⁶²

Er ontstaan nieuwe wetten die de leerplicht en leerinhoud bepalen en bestaande leermethodes aanpassen.⁶³ De scholen moesten zich aan deze nieuwe regels houden. Wat ervoor zorgde dat de zaken niet lopen zoals Mathilde Mayer zou willen, wanneer ze in 1908 een aanvraag indient voor het oprichten van een school (Cfr. infra 'Kunstnijverheid of vrouwennijverheid?').

1.2.2.3 Meisjesonderwijs intellectueel onderbouwd

Inspiratie voor het nieuwe systeem wordt in het buitenland gehaald, meer bepaald in Parijs bij Élisabeth Lemonnier, die in 1862 het eerste beroepsonderwijs voor meisjes opricht in Europa. Een Brussels initiatief dat zich in 1865 hierop inspireerde is de 'École Bischoffsheim', genoemd naar de financierder, Jonathan-Raphaël Bischoffsheim (1808 - 1883).⁶⁴ Deze school dient in dit onderzoek als voorbeeld om aan te tonen dat het onderwijs een hele weg heeft afgelegd om meisjesonderwijs intellectueel te onderbouwen.

De Brusselse École Bischoffsheim biedt het eerste jaar algemeen onderwijs aan, zonder een specialisatie aan te bieden. Na deze periode verloopt de schoolweek via vaste dagschema's, volgens het systeem van 'demi-temps', waarbij in de voormiddag algemene lessen, en in de namiddag algemene- (ontwerptekenen, siertekenen, naaien) en gespecialiseerde beroepslessen (kleding, ondergoed, stofontwerp, houtgravure, handel of schilderen op porselein) worden aangeboden. Ontwerp en het toegepast tekenen vormen de basis voor alle beroepslessen. De school is een antwoord op de crisis in het beroepsonderwijs in Vlaanderen.⁶⁵

⁶² *Histoire De La Ligue De L'enseignement 1864-1989* (Bruxelles: Ligue de l'enseignement et de l'éducation permanente, 1990), 15.; "Bulletin de la ligue de l'enseignement," *Ligue de l'enseignement*, 1 (1868 – 1869): 23-33.

⁶³ Jean-Luc Vanraes en Vincent de Wolf, *BXL. Twee liberalen. Een stad. Een dialoog* (Brussel: Academic and Scientific Publishers sa, 2008), 71-72.

⁶⁴ Robert Smet, André Vannecke en Etienne Baeten, *Historiek van het technisch en beroepsonderwijs, 1830-1990* (Antwerpen: Garant-uitgeverij n.v., 2002), 82.

⁶⁵ De Vreese, "L'association," 625.

Buls gaf zijn bijzondere aandacht voor (beroeps)onderwijs door aan zijn opvolger Emile De Mot. Wanneer 'Les Arts de la Femme' in 1908 een aanvraag indient tot het oprichten van een school, zal de Brusselse burgemeester een negatief antwoord geven: "(...) nous hésitons très sérieusement à entrer dans la voie que vous nous indiquez (...)." ⁶⁶ Hij biedt weerstand tegen het voorstel van Mathilde Mayer om een school op te richten waarbij de focus enkel naar kantwerk gaat (Cfr. infra 'Onderwijs'). 'Les Arts de La Femme' stelde voor om enkel lessen in de toegepaste kunst te geven en de focus op een bredere opleiding links te laten liggen. Dit paste niet in het onderwijssysteem dat zijn vorm had gekregen onder impuls van Buls, want hier moesten scholen een volledige opleiding kunnen geven:

"(...) une éducation intégrale, de caractère purement général, laissant libre jeu au développement de sa personnalité, de ses facultés particulières; l'idéal social est évidemment que chacun embrasse la profession pour laquelle il est le mieux adapté." ⁶⁷

Het systeem, waar 'École Bischoffsheim' een voorbeeld van is, kent volgens De Mot een uitstekend resultaat. Specialisatie wordt in de lagere school gebannen maar er wordt wel aandacht besteed aan handvaardigheid vanaf de kleuterschool. In de hogere graad kunnen de leerlingen een specialisatie kiezen. ⁶⁸ Op deze manier zullen de leerlingen zich specialiseren in het beroep dat hen het best ligt, het systeem helpt hen op weg naar hun 'roeping'. Mathilde Mayer, die ervan overtuigd is dat de leerlingen best zo vroeg mogelijk beginnen met het 'oefenen van hun vingers' ('le développement de la souplesse de leurs doigts'), valt met dit voorstel terug in het oude systeem dat haar voorgangers de das heeft omgedaan. ⁶⁹

⁶⁶ *Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school.*

⁶⁷ S. Dwelshauvers, *Brief naar Madame Philippon i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school*, 18 november 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Philippon (Mathilde Mayer), *Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school*, 09 december 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

De Mot beseft dat het harde werk van Buls om het onderwijssysteem te hervormen zijn vruchten heeft afgeworpen. Hoewel het onderwijssysteem in tegenstrijd is met het voorstel van 'Les Arts de la Femme' breekt hij het initiatief niet af, hij is hier zelfs zeer enthousiast over:

"Nous avons été très heureux d'encourager à ses débuts la société: "Les Arts de la Femme" dont nous considérons l'action comme extrêmement intéressante au point de vue du relèvement de certaines industries féminines & de l'amélioration du sort de nos ouvrières d'art."⁷⁰

Maar toch zal De Mot het voorstel afkeuren omdat de vereniging de nieuwe leerplannen niet volgt. Dit weerhoudt de organisatrices van 'Les Arts de la Femme' niet om hun initiatief toch door te zetten. In 1909 starten ze een kantschool op maar deze zal niet officieel erkend worden en geen subsidies ontvangen (Cfr. infra Activiteiten, 'Onderwijs').

⁷⁰ Brief naar Madame Philippon i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school.

1.2.3 Vrouwenkunsten of vrouwennijverheid

Alhoewel de vereniging 'Arts de la Femme' heet, valt het op dat er binnen de doelstelling nergens sprake is van 'vrouwenkunsten'. Anderzijds wordt de term "vrouwennijverheid" (les industries féminines) wel gehanteerd (Cfr. supra 'De stichting van een nieuwe kunstenaarsvereniging (1908-1914)').

In het begin van de 20ste eeuw gaat veel aandacht naar de artistieke vorming van vrouwen. Vrouwen gaan deelnemen aan de wereld van de toegepaste kunsten, wat gepaard gaat met de vrouwenemancipatie maar ook met de herwaardering van toegepaste kunsten als volwaardige kunstvorm.⁷¹ Er ontstaan verschillende verenigingen waar de traditionele vrouwelijke handwerken, de vrouwennijverheid, een belangrijke rol bij spelen.⁷² Het meest traditionele vrouwelijke handwerk is textielhandwerk. Door de toepassing hiervan krijgen vrouwen betekenis in de toegepaste kunst.⁷³

Omdat kantwerk de belangrijkste activiteit is van 'Les Arts de la Femme' en ook belangrijk is geweest voor de rol van vrouwen in de toegepaste kunsten, zal er meer aandacht naartoe gaan in dit onderdeel. Maar ook de andere toegepaste kunsten, die deel uitmaken van het oeuvre van de kunstenaressen, worden toegelicht.

1.2.3.1 Kantnijverheid en thuisarbeid

Vrouwelijke arbeid wordt in de 19^e en begin 20ste eeuw geassocieerd onder thuisarbeid. Kantwerk is hier een duidelijk voorbeeld van. Het is een arbeid die geen fysieke kracht vereist en uitgevoerd kan worden met weinig, goedkoop en licht materiaal. Het is een beroep dat bovendien ook thuis kan gebeuren zodat de arbeider zich tussendoor ook met de opvoeding van de kinderen en met het huishouden kan bezighouden (Cfr. supra 'Een kunstenaarsvereniging tijdens de eerste feministische golf'). Hoewel voornamelijk vrouwen het kantwerk uitoefenen zijn er ook mannen die kant produceren, wanneer de landbouw stil ligt bijvoorbeeld.⁷⁴

Alhoewel de periode van het bestaan van 'Les Arts de la Femme' gekenmerkt wordt als bloeiperiode van de kunstnijverheid, speelt er zich een onstabiele periode af voor de kantnijverheid: het thuiswerk gaat achteruit.⁷⁵ Deze achteruitgang start reeds aan het begin van de 19^e eeuw. Sindsdien kent de geschiedenis van het Belgische kant een opeenvolging

⁷¹ Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007), 29.

⁷² Marguerite Coppens, *Kant in de 19de en 20ste eeuw* (Brussel: Anne Cahen-Delhay, 2004), 63.

⁷³ Groot, *Vrouwen*, 25.

⁷⁴ Coppens, *Kant*, 34.

⁷⁵ Coppens, 35.

van schommelingen. De regimeveranderingen, de sociale onrust en de Frans-Duitse oorlog van 1870 hebben zware gevolgen voor de markt.⁷⁶

Aan het begin van de 20ste eeuw is door de toepassing van handarbeid, het kantwerk te duur voor alledaagse kledij en komt er bijgevolg een opmars van imitaties die minder duur zijn. Daarbij gaat het linnen plaats maken voor het goedkopere katoen en gaan er machines ontstaan die zich beter aanpassen aan het versnelde tempo van de modevernieuwing. Daarnaast is er ook nog de nieuwe sociale klasse, de rijk geworden burgerij, die speciale wensen heeft. Vooral hun passie voor overvloed willen ze ook terugzien in het kantwerk. Dit zorgt voor nieuwe esthetische eigenschappen. Ze willen graag een zeldzaam stuk maar dit hoeft niet handgemaakt te zijn, zolang het maar overdadig versierd is en in het oog springt. De rijke burgerij volgt dus ook het idee dat het kantwerk snel moet vervaardigd zijn.⁷⁷ De met de hand vervaardigde kant wordt vanaf dan vooral toegepast op meubilair, waar het een mooi effect creëert.⁷⁸

De mechanische productie zorgt voor een enorme concurrentie waardoor de kantnijverheid in een uitzichtloze toestand geraakt: de lonen verlagen, de fabriek biedt hogere lonen aan, waardoor meer en meer kantwerksters hun kantkussen opzij schuiven.⁷⁹ Tussen 1860 en 1900 zullen steeds meer vrouwen deel uitmaken van de arbeidersklasse in fabrieken. Kantwerk als thuisarbeid zal aangemoedigd worden als zedelijk hoogstaand werk zonder een verdienstelijk loon.⁸⁰ De arbeidsters die wel nog steeds een redelijk loon wilden verdienen met kantwerk, worden ertoe verplicht om meer te werken en minder uitgewerkte resultaten te leveren.

Na de artistieke achteruitgang volgde al snel de technische achteruitgang en moest er een degelijke uitweg komen. De machinale productie slaagt erin om steeds beter afgewerkte producten te leveren en de kwaliteit van het handwerk ging er op achteruit. Het zijn politici, moralisten en welgestelde dames, zoals de organisatrices van 'Les Arts de la Femme', die hier verandering in willen brengen.⁸¹

⁷⁶ M. Risselin-Steenbrugen, *Belgische kant 19^e -20^e eeuw* (Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1978), 5.

⁷⁷ Ibid., 6.

⁷⁸ Coppens, *Kant*, 118.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Coppens, *Kant*, 35.

⁸¹ Coppens, *Kant*, 65.

1.2.3.2 Kantnijverheid en 'Les Arts de la Femme'

Enkel esthetische verfijning zou kunnen concurreren tegen het mechanische werk. Een vaak voorgestelde oplossing bestond erin om een geschikt onderwijs aan te bieden dat ervoor zou zorgen dat de tekeningen van kantontwerpen in kwaliteit zouden stijgen.⁸² Mathilde Mayer, de voorzitter van 'Arts de la Femme', is zeer goed op de hoogte van de crisistoestand van de kantnijverheid, en gaat in tegen deze voorgestelde oplossing. Zij gelooft eerder dat 'le développement de la souplesse de leurs doigts' meer noodzakelijk is.⁸³

“Les dessinatrices de dentelles, formées dans nos écoles professionnelles sont fort bien payées quand elles ont l’occasion de vendre leurs compositions mais pour cela il faut que notre vieille industrie nationale se perfectionne et lutte intelligemment contre le concurrence étrangère qui s’organise activement partout.”⁸⁴

Er is het beseft dat er moet opgebokst worden tegen de buitenlandse concurrentie en dat de binnenlandse industrie aan vernieuwing toe is. 'Les Arts de la Femme' zal met een geheel eigen voorstel een oplossing proberen aan te bieden voor de achteruitgang van de kwaliteit van het kantwerk. In een brief van Mayer aan het college van burgemeester Emile De Mot haalt zij enkele argumenten aan waarom een vereniging zoals 'Les Arts de la Femme' noodzakelijk is, als België de crisis achter zich wil laten.

“(…) Les travaux féminins sont peu rémunérés et (...) l’abondance de l’offre du travail abaisse le salaire des ouvrières. Si nous voulons donc leur venir efficacement en aide, efforçons nous de multiplier les métiers accessibles aux femmes et de relever ceux qui menacent de disparaître.”⁸⁵

Er is volgens Mayer dus een manier nodig om meer beschikbare werkplekken aan te bieden voor vrouwelijke arbeiders en de beroepen die dreigen te verdwijnen, zoals kantnijverheid, nieuw leven in te blazen.

Een oplossing voor dit laatstgenoemde zit in de organisatie van een vereniging zoals 'Les Arts de la Femme'. Het beroep van kantwerkster, zo zegt Mayer, brengt op zich weinig op, alhoewel de kant zeer duur verkocht wordt. Naast het feit dat handwerk zeer traag verloopt en dat de kosten hierdoor oplopen, draagt ook de verkoop via een tussenpersoon bij tot de hoge prijs. De vereniging zal ervoor zorgen dat het niet meer nodig is om een tussenpersoon

⁸² Coppens, *Kant*, 119

⁸³ Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school.

⁸⁴ Briefwisseling tussen 'Madame Philippon' (Mathilde Mayer) en Dwelshauvers i.o.v. college van burgemeester en wethouders Emile De Mot.

⁸⁵ Ibid.

aan te stellen die de afgewerkte objecten op de markt zal brengen; er komt één contactpersoon voor al de leden.⁸⁶

Daarnaast is gebrek aan beschikbare werkplekken volgens Mayer opgelost door het systeem van 'Les Arts de la Femme'. Kantwerk heeft de mogelijkheid om thuis vervaardigd te worden. Er is geen samenwerking nodig met een atelier waardoor de kosten voor accommodatie wegvallen. Mayer versterkt dit kenmerk zelfs door een anekdotische voorstelling ervan:

“Souvent une mère de famille après avoir envoyé les enfants à l'école, rangés son logis, pourra prendre son coussin et travailler à sa dentelle, pendant que bout le potage, elle pourra ainsi arrondir le budget familial.”⁸⁷

⁸⁶ Ibid., 8.

⁸⁷ Ibid., 9.

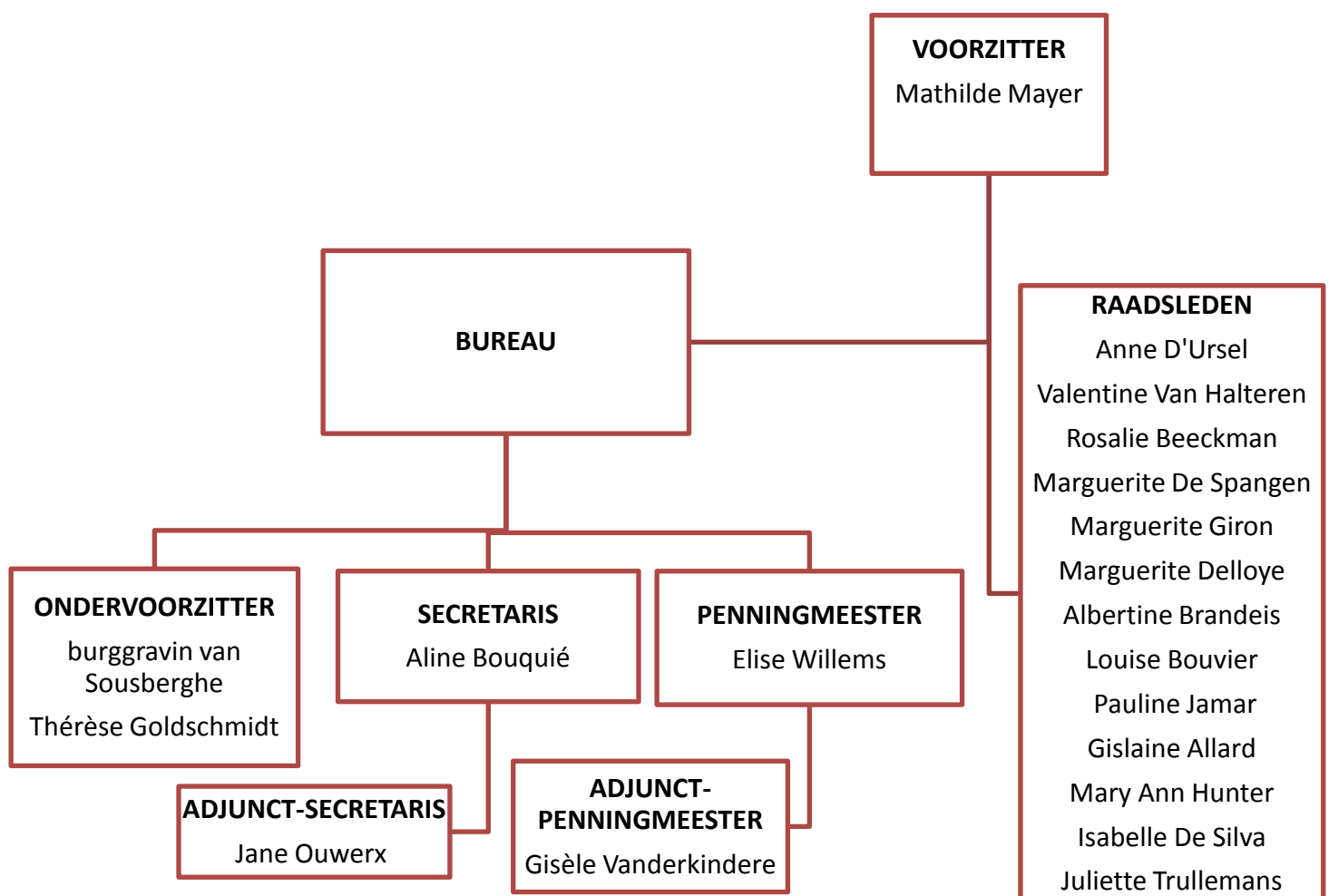
DEEL 2: EEN KUNSTENAARSVERENIGING VOOR EN DOOR VROUWEN

2.1 'Les Arts de la Femme': voor en door vrouwen

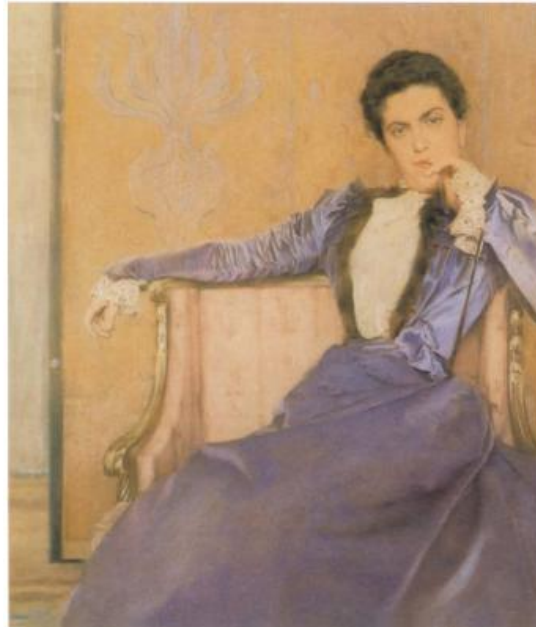
2.1.1 Organisatiestructuur

'Les Arts de la Femme' is opgebouwd uit de raad van bestuur, de adviserende commissie, afdeling kantwerk en de technisch artistieke commissie. In dit onderdeel gaat de aandacht naar de opbouw van deze werkgroepen. Enkel bij de analyse van de adviserende commissie krijgen ook de personen die erin zetelen een korte bespreking. Bij de andere werkgroepen gebeurt dit niet in het onderdeel 'organisatiestructuur' maar wel uitgebreid in de bijgevoegde Lemmata en in de onderdelen 'organisatrices' en 'leden'.

Raad van bestuur (Le conseil d'administration).

De oprichting van de vereniging gebeurt, zoals eerder vermeld, door Mathilde Mayer. Zij vervult de functie van voorzitter (présidente) gedurende de eerste vijf jaar, van 1908 tot en met 1913.⁸⁸ Het is onduidelijk of zij de raad voorzit bij de heropstart van 'Les Arts de la Femme' in 1918.

Afb. 9: Fernand Khnopff, *Portret van mevrouw Philippon*, 1899, olie op canvas, 75 x 67. Privécollectie.

In het bureau zetelen de zes medeoprichters van de vereniging: Madeleine Van Villers de Waroux d'awans De Bouilhet-Bovenistier (burggravin van Sousberghe; 1881-1969) en Thérèse Goldschmidt (mevrouw Paul Hymans; 1873-1963) die de titel van ondervoorzitter (vice-présidente) dragen. Aline Bouquié (mevrouw William Burls; 1876-1949) zal de rol van secretaris (secrétaire) vervullen en Jane Ouwerx (mevrouw François Brigode; 1870-1952) adjunct-secretaris (secrétaire adjointe). Als penningmeester (trésorière) wordt Elise Willems (mevrouw Adolphe De Spoelberch; 1855-1941) aangeduid, samen met Gisèle Vanderkindere (1869–1910) als adjunct-penningmeester (trésorière adjointe).

⁸⁸ *Rapport du conseil d'administration*, 3.

De samenstelling blijft gedurende de eerste vijf werkjaren ongeveer hetzelfde. Kleine veranderingen vinden plaats wanneer Gisèle Vanderkindere sterft in 1910.⁸⁹ Haar zus, Sylvie Vanderkindere (1866-) neemt haar rol van adjunct-penningmeester over. Het eerste jaar na het overlijden van haar zus (werkjaar 1910-1911) vervult ze samen met Elise Willems de rol van penningmeester en de daarbij ook adjunct-penningmeester. Het jaar nadien (werkjaar 1911-1912) gaan ze terug over naar de originele verdeling met 1 penningmeester (Elise Willems) en 1 adjunct-penningmeester (Sylvie Vanderkindere)⁹⁰

Afb. 10: Foto Thérèse Goldschmidt, d.n. , Tentoonstellingscatalogus P. Hymans 2015

Afb. 11: Foto Jane Ouwerx, ca. 1910, Dictionnaire des femmes

Afb. 12: Foto Sylvie Vanderkindere, 1887, Brussel: Stadsarchief

Afb. 13: Foto Pauline Jamar, ca. 1880, Luik: Museum van het Waalse Leven

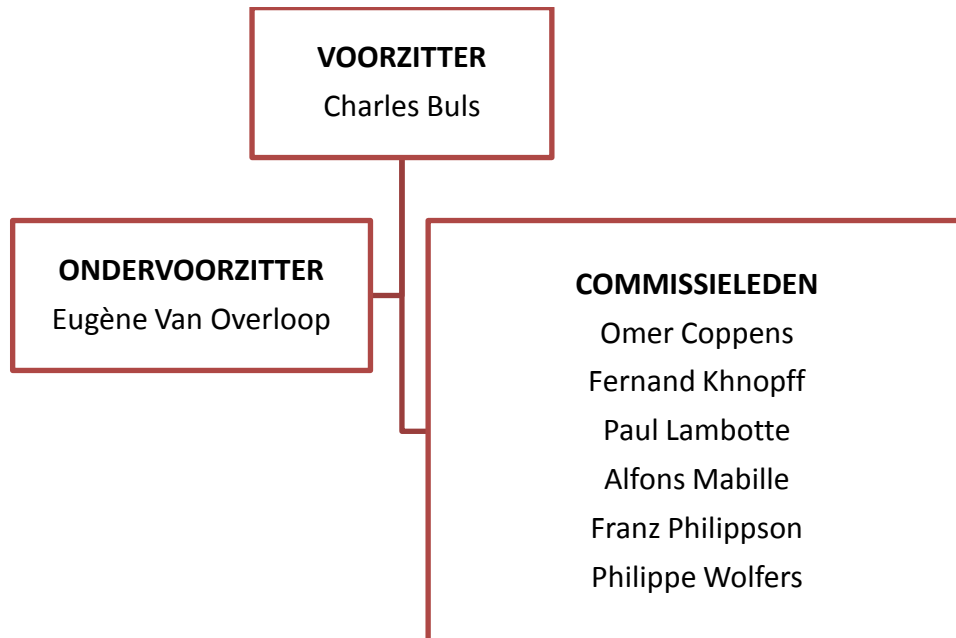

Afb. 14: Foto Juliette Trullemans, 1907, uit: Joana ROMEU "Les dones artistas. Madame Juliette Wystman" *Feminal*, agosto 1907.

Er zijn dertien raadsleden: Anne Marie Gabrielle D'Ursel (gravin Renaud De Briey; 1887-1998), Valentine Van Halteren (mevrouw Fernand Franchomme; 1868-), Rosalie Beeckman (gravin De Lannoy; 1877-1963), Marguerite De Spangen (gravin Gontran de Lichtervelde; 1853-1922), Maguerite Giron (mevrouw André De Mot; 1862-1927), Marguerite Delloye (mevrouw Hermann Van Halteren; 1885-1973) en Albertine Brandeis (mevrouw Frantz Wittouck; 1871-1957).

tot slot zijn er nog enkele raadsleden die de vereniging mee oprichten; Louise Bouvier (mevrouw Maurice Hanssens; 1864-1944), Pauline Jamar (mevrouw Morel-Jamar; 1850-1911), Gislaine Allard (mevrouw Paul de Mot; 1864-1950), Mary Ann Hunter (mevrouw Edmond Solvay; 1868-1955), Isabelle De Silva (gravin 't Kint de Roodenbeke; 1857-1940) en Juliette Trullemans (mevrouw Rodolphe Wytsman; 1866-1925).⁹¹

⁹¹ *Rapport du conseil d'administration*, 18-60.

Afb. 15: Voorzitter adviserende commissie, Karel Buls, anoniem, d.n, Gent: Liberaal Archief

In de adviserende commissie zetelen enkel mannen. Ze hebben allen een behoorlijke reputatie in de kunst- en/of politieke wereld waardoor ze de functie van adviesgever goed kunnen vervullen.

Karel Buls, die al eerder wordt Buls vermeld in het kader van de onderwijshervorming, neemt de rol als voorzitter op zich. Hij heeft een grote belangstelling voor een goede kunsteducatie. Vanaf 1867 geeft hij zelf een cursus over de geschiedenis van de kunstnijverheid.⁹² Hij geniet een artistieke opleiding in het Brusselse atelier van Jules Léonard en vervolledigt zijn opleiding in Parijs en Italië (1858-1860).⁹³

⁹² "Charles/ Karel Buls," *Vlaamse stam*, 36 nr. 3-4 (2000): 155-161.

⁹³ "Charles/ Karel Buls," 155.

Afb. 16: *Eugène Van Overloop*, anonieme fotograaf, 1925, Brussel: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

Afb. 18: *Omer Coppens*, catalogus, Salon van schone kunsten in Oostende in 1907, Californië: Getty Research Institute

Afb. 17: *Fernand Khnopff*, 1900, anonieme fotograaf, La Belgique d'aujourd'hui

Een tweede man die deel uitmaakt van de adviserende commissie is Eugène Van Overloop (1847-1926) als ondervoorzitter. Hij was vanaf 1898 hoofdconservator van de collecties van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst (Des Musées Royaux des Arts Décoratifs et Industriels, sinds 1926 Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis; KMKG). In functie van deze rol heeft hij grondige verandering doorgevoerd. Hij zal deze functie tot 1925 vervullen.⁹⁴

De adviserende commissie bestaat verder uit vijf commissieleden:

Omer Coppens (1864-1926), die ervaring heeft met het opstarten van de Brusselse kunstenaarsvereniging 'Pour l'art' in 1892. Hij is zelf getalenteerd kunstenaar en kan dus op deze manier een geloofwaardige bijdrage leveren aan 'Les Arts de la Femme';

⁹⁴Valérie Montens, *Voorbereidend studiedossier van de archiefselectielijst* (Brussel: Rijksarchief, 2008), 31. ; Yvette Marcus-de Groot, *Kunsthistorische vrouwen van weleer: De eerste generatie in Nederland vóór 1921* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2003), 172.

Fernand Khnopff (1858-1921), die zelf kunstenaar is en medeoprichter is van de Brusselse kunstenaarsvereniging les XX in 1883. Hij schilderde vaak portretten van dames uit de Brusselse bourgeoisie waaronder ook Mathilde Mayer in 1899 (Cfr. supra. Raad van bestuur). Zijn deelname aan 'Les Arts de la Femme' zal het aanzien van de vereniging doen stijgen;

Paul Lambotte (1862-1939) die de functie van afdelingshoofd van Schone Kunsten van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst vervult (1906)⁹⁵;

Afb. 19: *Portret Paul Lambotte*, 1933, Brussel:
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten

Alphonse Mabille (-);

De Joodse bankier Franz Philippson (1851-1929), echtgenoot van de voorzitter Mathilde Mayer en zetelt in de administratieve raad van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst;

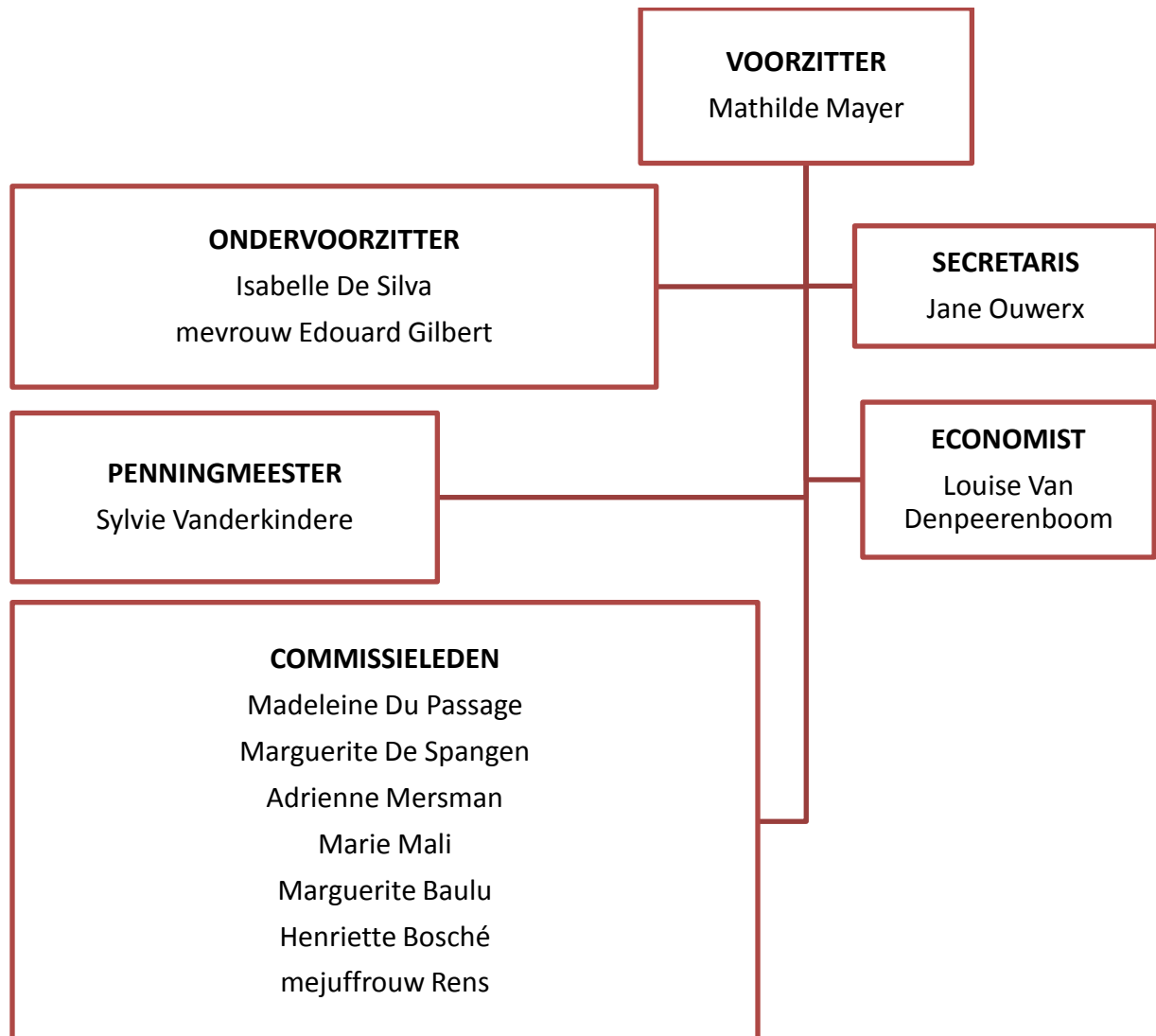
Ten slotte Philippe Wolfers (1859-1929). Hij zetelt ook in de administratieve raad van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst en was tijdens zijn levensjaren bekend om zijn beeldhouwkunst, goudsmeedkunst, glaskunst en juwelierskunst die hij leerde bij Isodore de Rudder en aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.⁹⁶

⁹⁵ "La Société des amis des musées royaux de l'état," *Bulletin des musées Royaux des arts décoratifs et industriels*, 2e serie, 1e jaar, (1909): 5.

⁹⁶ Jos Vandenbreeden en François Dierkens-Aubry, *Art nouveau in België. Architectuur en interieurs* (Tielt: Lannoo, 2001), 12.

De adviserende commissie blijft gedurende de eerste vijf jaar van het bestaan constant. Buiten Franz Philippson gerekend, hij verlaat vanaf het derde werkjaar (1910-1911) zijn functie. Het is een periode waarin de bank zijn internationale troeven vergroot⁹⁷,

⁹⁷vermoedelijk besteedt Philippson al zijn tijd als bankdirecteur en kan hij de rol als commissielid niet meer vervullen: In 1909 werkt de bank mee aan de oprichting van de Banque du Congo Belge. In 1911 is de bank actief in "trans-Atlantische operaties en werkt samen met de zakenbanken "Kuhn Loeb" (New York), "Warburg" (Hamburg) en de "Generale Maatschappij van België" aan de oprichting van een portefeuillemaatschappij die gespecialiseerd is in de introductie van Amerikaanse waarden in Europa." "Sinds 1871," laatst geraadpleegd op 12 mei 2016, <https://www.degroot.be/sites/degroot/nl-be/portrait/depuis-1871/Pages/default.aspx>.

De afdeling van het kantwerk start tijdens het eerste jaar maar pas vanaf het tweede werkjaar krijgt de afdeling Hoge Bescherming van prinses Clémentine. Het is volgens de organisatielieden een hele eer om de ondersteuning te krijgen: “Cet appui nous est le plus précieux des encouragements.” Getuigt Mathilde Mayer in het verslag van 9 april 1910.⁹⁸

⁹⁸ *Rapport du conseil d'administration.*

Afb. 20: Portret van Clémentine
Albertine Marie Leopoldine, 1900,
anonieme fotograaf, Stockholm:
Les maisons souveraines d'Europe

De samenstelling van de afdeling blijft net zoals de andere comités ongeveer gelijklopen doorheen de jaren. Af en toe vinden kleine veranderingen plaats maar enkele functies blijven gedurende de vier werkjaren vervuld door dezelfde personen:

Mathilde Mayer is de voorzitter van de afdeling en Isabelle De Silva en mevrouw Edouard Gilbert (-) vervullen de rol van ondervoorzitter. Jane Ouwerx is secretaris en Sylvie Vanderkindere penningmeester⁹⁹.

Tijdens het eerste jaar krijgt Louise Van Denpeerenboom (mevrouw Jules Bouquié; 1854-1921) de rol van econoomist toegewezen maar al snel verdwijnt deze functie uit de samenstelling van het comité en de volgende jaren staat zij tussen de raadsleden van de afdeling.¹⁰⁰

Naast Louise Van Denpeerenboom zijn er nog zeven andere raadsleden: Madeleine Du Passage (gravin Paulo de Borchgrave d'Altena; 1870-1940) en Marguerite De Spangen zetelen enkel tijdens de eerste twee jaar. Adrienne Mersman (mevrouw Damiens; 1872-1946), Marie Mali (mevrouw Kéfer-Mali; 1885-1927), Marguerite Baulu (1870-1942), Henriette Bosché (-) en mevrouw Rens (-) zijn gedurende vier jaar lid.

⁹⁹ Tijdens het eerste jaar vervult 'Mlle Vanderkindere' de functie van penningmeester. Waarschijnlijk wordt hiermee Gisèle bedoeld want Sylvie wordt pas lid in het derde werkjaar. In het verslag van het derde werkjaar wordt er 'Sylvie Vanderkindere' geschreven. Gisèle is op dit moment gestorven.

¹⁰⁰ *Rapport du conseil d'administration*, 4, 30, 52, 80.

De strenge controle op de kwaliteit van het werk staat vastgelegd in artikel 2 van het reglement.¹⁰¹ Minderwaardige werken worden niet gepresenteerd. Dit zorgt voor hoogstaande kwalitatieve werken die er mee voor zorgen dat 'Les Arts de la Femme' al snel bekend. Geen enkel werk wordt vertoond zonder toestemming van de technisch artistieke commissie die uit drie secties bestaat:¹⁰²

1. De eerste sectie controleert het handwerk (travaux a l'aiguille) en al het werk waar weefsel bij te pas komt. Elke dinsdag om 10 uur komt de sectie samen onder regie van Isabelle De Silva.

2. De tweede sectie komt elke maandag samen van 14 uur tot 16 uur en controleert toegepaste kunsten (oeuvres d'art appliqué) zoals lederwerk, schilderen, email, fantasieobjecten, pyrogravure, etc. Juliette Trullemans neemt de leiding bij deze groep.

3. De derde sectie onderzoekt de kwaliteit van kantwerk onder begeleiding van mevrouw Edouard Gilbert. Net zoals de eerste sectie gebeurt het wekelijkse controlemoment op dinsdag om 10 uur.

De kunstenaressen dienen zelf een prijs te bepalen en dit op te schrijven in hun persoonlijke notitieboekje (Cfr. infra 'Permanente tentoonstelling'). De drie afgevaardigden kunnen werken weigeren in de boetiek als de prijs niet overeenkomt met de geschatte waarde.¹⁰³

Mathilde Mayer herhaalt geregeld de hoge kwaliteit van de objecten, die te danken is aan de organisatie achter de vereniging, en daarbij haalt ze ook de kwaliteiten van de leden aan.¹⁰⁴

“(…) grâce à l’affabilité des membres des Comités de réception et aux conseils pratiques et techniques donnés par eux chaque semaine, un lien de confiance s’établit et des progrès notables dans la broderie, le travail de cuir ou celui du metal se manifestent sensiblement. Ces progrès sont dus tant au dévouement des dames des diverses sections qu’à la bonne volonté et à l’intelligente compréhension des dames travailleuses.”¹⁰⁵

¹⁰¹ *Règlement des Dames Travailleuses. Dossier 2300–84–20 à 24*, Brussel : Archief van de Stad Brussel.

¹⁰² *Rapport du conseil d’administration*, 9-13.

¹⁰³ *Règlement des Dames Travailleuses*.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 11, 17, 33.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 17.

“(…) ce résultat est dû en grande partie à la sévérité du jury qui exige une exécution de plus en plus soignée.”¹⁰⁶

“(…) ce brillant résultat est dû principalement au dévouement des dames de cette section qui ont guidé et conseillé les ouvrières de la manière la plus charmante et la plus efficace.”¹⁰⁷

“(…) un grand effort avait été fait, tant par les dames adhérents qui s'étaient distinguées par des envois de tout premier ordre que par le Comité organisateur qui avait réussi à présenter au public un stand artistique et coquet qui fut très marquée et qui nous valut grand succès.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ *Rapport du conseil d'administration*, 35.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid., 55.

2.1.2 Organisatrices

In het voorgaande onderdeel 'organisatiestructuur' kwamen de namen aan bod van de organiserende leden van de vereniging. In dit onderdeel gaat de aandacht naar het netwerk tussen de vrouwen, hun afkomst, leeftijd en burgerlijke stand.

Netwerk in het Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst

Het voornaamste netwerk bestaat binnen de kring van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst in Brussel en meer bepaald binnen de vereniging 'des Amis des musées royaux et de l'état' dat in 1908 ontstaat in het Jubelpark in Brussel.¹⁰⁹

De hervorming van de kunstwereld in Brussel gaat samen met de hervorming van het onderwijs. De behoefte ontstaat om op intellectueel en op technisch vlak kunstonderwijs te krijgen (Cfr. supra 'Een school of een vereniging? Brussel als centrum van de onderwijshervorming'). In deze evolutie verandert ook de rol van de kunstenaar in de maatschappij. De kunstenaars stijgen op de sociale ladder. Er ontstaan in deze periode verschillende verenigingen die kunstenaars en kunstinstellingen zullen ondersteunen.¹¹⁰

De vereniging 'des Amis des musées royaux et de l'état' wordt opgericht met als doel om (financiële) steun te vragen aan het volk bij de organisatie van de Koninklijke Musea in Brussel. Dit is nodig omdat de prijzen stijgen en omdat Amerikaanse musea concurrentie beginnen te vormen voor de Europese. Het concept van het museum is meer geworden dan enkel de traditionele royale verzameling van mooie objecten. Het behoort tot de hoge cultuur.

Door het oprichten van een mecenaat wil de vereniging meer mensen tot deze groep betrekken. En op deze manier de interesse bij een breder publiek te wekken. De vereniging heeft als doel om op (inter)nationaal vlak de reputatie van België op kunstvlak staande te houden of zelfs de appreciatie te laten toenemen.¹¹¹ Achter de organisatie van de vereniging zit een sterk team, waaronder ook verschillende organiserende leden van 'Les Arts de la Femme'.

¹⁰⁹ "La Société des amis des musées royaux de l'état," 1.

¹¹⁰ Tatiana Debroux, "Géographie de l'élite artistique bruxelloise à la fin du 19e siècle," *Les Cahiers de la fonderie*, 43 (2010): 31-37.

¹¹¹ "La Société des amis des musées royaux de l'état," 1

De meeste organisatrices van 'Les Arts de la Femme' komen waarschijnlijk in contact met elkaar doordat hun echtgenoten zetelen in de raad van bestuur van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État' (Bijlage LV - LVIII).

Zoals geweten, zal 'Les Arts de la Femme' bestaan onder Hoge Bescherming van Elisabeth Van Wittelsbach, prinses Elisabeth van België. Prins Albert vervult de rol van voorzitter in de raad van bestuur van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État' en staat daardoor in contact met enkele echtgenoten van de organisatrices van 'Les Arts de la Femme' (Bijlage LVI).

Het is opvallend dat bijna het volledige adviserende comité van 'Les Arts de la Femme' lid is van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État'; maar liefst vijf van de acht adviserende leden zijn terug te vinden in 'Bulletin des Musées Royaux des Arts Décoratifs et Industriels':

Eugène Van Overloop staat van 1898 tot 1925 aan het hoofd als conservator van de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst.¹¹² In 1906 vindt een reorganisatie plaats van de collecties en Van Overloop stelt voor deze gelegenheid een sterk team samen. Karel Bujs is naast effectief lid ook ondervoorzitter van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État'. Hij is de nonkel van Gisèle en Sylvie Vanderkindere. Paul Lambotte, die de functie van afdelingshoofd van Schone Kunsten vervult, is ook lid van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État'. Franz Philippson, de echtgenoot van Mathilde Mayer, is beschermend lid en ondervoorzitter (Bijlage LVI). Daarnaast zijn ook Mathilde Mayer haar zoon (Jules Philippson; 1881–1961) en schoondochter Marguerite Wiener (mevrouw Maurice Philippson; 1884 – 1958) lid van 'des Amis des musées royaux et de l'état' (Bijlage LVII).¹¹³ Als laatste overeenkomstig lid van het adviserend comité is er Philippe Wolfers (Bijlage LV).

Buiten het adviserende comité zetelen ook het grootste deel van de echtgenoten van de organisatrices in 'des Amis des Musées Royaux et de l'État':

Edmond Solvay (1870-1940); de echtgenoot van Mary Ann Hunter en Paul Hymans (1865-1941), echtgenoot van Thérèse Goldschmidt (Bijlage LV).¹¹⁴ Zij is zelf ook lid (Bijlage LV). Daarnaast ook Lucien Damiens (1870-), de echtgenoot van Adrienne Mersman (Bijlage LVIII).¹¹⁵ Ook Herman Van Halteren (1874-1946), de echtgenoot van Marguerite Delloye en broer van Valentine Van Halteren (Bijlage LVII).¹¹⁶

¹¹² Henri Lavachery, "Van Overloop, Eugène," in *Biographie nationale vol. 33* (Brussel: Koninklijke Academie voor Kunst, Wetenschap en Schone Kunsten van België, 1966), 568-569.

¹¹³ Gubin en al., *Dictionnaire*, 587.

¹¹⁴ Éric Meuwissen, *Les grandes fortunes du Brabant* (Charleroi: Editions Quorum, 1994), 74. ; *Erfenisaangifte Thérèse Goldschmidt*, 1961, doos nr. 62, dossiernr. 1916, Brussel: Rijksarchief.

¹¹⁵ "Adrienne Mersmann," laatst geraadpleegd op 22 juli 2017, <http://gw.geneanet.org/j1282?lang=en&iz=47750&p=adrienne&n=mersman>.

¹¹⁶ *Huwelijksakte Herman Fernand Jean Edouard Van Halteren*, 1874, Akte HUBRU_00336256_0, nr. 28 Brussel: Rijksarchief. ; op deze akte staat de naam van de vader van Herman. Deze is dezelfde als

Paul De Mot (1865-1934), de echtgenoot van Ghislaine Allard, is secretaris (Bijlage LVI).¹¹⁷ Hij is de kleinzoon van Maguerite Giron, tevens lid van 'Les Arts de la Femme'. Ook de nonkel van Ghislaine Allard, Josse Allard (1868-1931) is lid van 'des Amis des Musées Royaux et de l'état'. De vader van Josse Allard, Victor Allard (1840-1912), hertrouwde in 1874 met Marguerite Wittouck (1853-1927).¹¹⁸ Haar broer, Frantz Wittouck (1855-1914), is de echtgenoot van Albertine Brandeis.¹¹⁹ Op deze manier komt ook zij in contact met de organisatrices van 'Les Arts de la Femme'.

Eugène Hanssens (1865-1922) is lid van de raad van bestuur. Hij is de broer van Maurice Hanssens (1863-1944), de echtgenoot van Louise Bouvier (1864-1944).¹²⁰ Zijn vader, Edouard Hanssens (1838-1905) was burgemeester van Vilvoorde.¹²¹

Naast prinses Elisabeth oefenen nog verschillende andere adellijke dames een functie uit binnen 'Les Arts de la Femme': haar zus Clémentine Leopoldine, prinses van België; Madeleine van Villers de Waroux d'Awans De Bouilhet-Bovenistie; Elise Willems; Isabelle de Silva; Marguerite De Spangen, Gravin Gontran van Lichtervelde; Rosalie de Beeckman,¹²² gravin De Lannoy; Anne Marie Gabrielle D'ursel en Madeleine Du Passage, de gravin Paulo de Borchgrave d'Altena en ook de gravin van Vlaanderen zijn vaak betrokken bij activiteiten van de vereniging (Cfr. infra wedstrijden).

De ledenlijst van 'des Amis des Musées Royaux et de l'État', bestaat bijna alleen uit mannen (Bijlage LV-LVIII). De mannen die erin zetelen komen uit het aristocratische milieu.¹²³ Het is zelden dat een vrouw van adel of een vrouw uit aristocratische kring deel zal uitmaken van een officiële instelling zoals een museum of een academie van Schone Kunsten.

Valentine; *Huwelijksakte van Valentine Élisabeth Jeanne Delphine Van Halteren en Fernand Jules Franchomme*, 1891, Akte HUBRU_00468603_0, akte nr. 39, Brussel: Rijksarchief.

¹¹⁷ *Huwelijksakte Ghislaine Valérie Hortense Anathalie Augusta Emma Allard en Paul Emile Louis Jean De Mot*, 1886, nr. 1413, Brussel: Rijksarchief

¹¹⁸ Eric Meuwissen, *Richesse oblige: la Belle époque des grandes fortunes* (Brussel: Editions Racine, 1999), 242-243.

¹¹⁹ Guy Coutant de Saisseval, *Les Maisons impériales et royales d'Europe* (Parijs: Éditions du Palais-Royal, 1966,), 543.

¹²⁰ *Huwelijksakte Louise Laure Marguerite Bouvier en Maurice Benoit Gustave Edmond Hanssens*, 1888, akte nr. 234, Brussel: Rijksarchief.

¹²¹ *Huwelijksakte Louise Laure Marguerite Bouvier en Maurice Benoit Gustave Edmond Hanssens*, 1888, akte nr. 234, Brussel: Rijksarchief.

¹²² Rosalie de Beeckman en Albertine Brandeis zijn onrechtstreeks ook familie van elkaar. De nonkel van Rosalie de Beeckman was de Belgische kunstschilder Fernand de Beeckman en hij trouwde in 1902 met Emilie-Marguerite Wittouck (1863-1955), de zus van Frantz Wittouck, de echtgenoot van Albertine Brandeis. ; *Huwelijksakte Emilie Marguerite Félicie Marie Wittouck en Marie Ghislain Auguste Arthur Fernand de Beeckman*, 1902, aktenr. 1605, Brussel: Rijksarchief.

¹²³ In de Lemmata wordt er bij elke geïdentificeerde vrouw, waarbij mogelijk, de echtgenoot vermeld en zijn beroep/ afkomst.

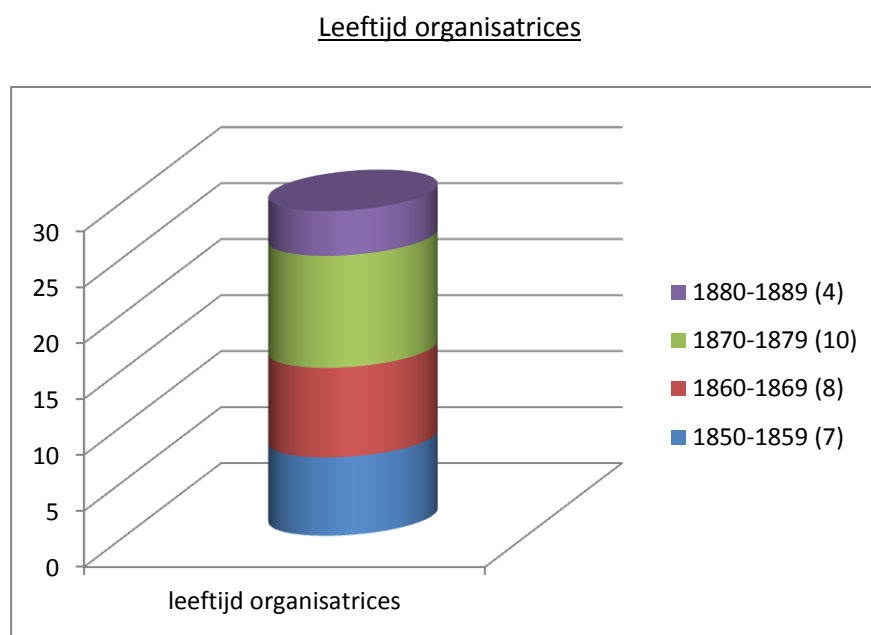
Adellijke vrouwen maar ook vrouwen uit de bourgeoisie krijgen aan het eind van de 19^e eeuw vaak een artistieke opleiding op autodidactische wijze of ze worden onderwezen door een familielid of een kinderjuffrouw.¹²⁴ De gedachte heerst dat een goed opgeleide vrouw een betere partij is en zo sneller aan een echtgenoot zal geraken.¹²⁵ Ook wanneer academies voor schone kunsten toegankelijk worden voor vrouwen in 1889, zullen adellijke vrouwen zelf geen bijdrage leveren. Thuisonderwijs of minder officiële verenigingen zoals 'Les Arts de la Femme' zijn de plaatsen waar deze vrouwen wel terecht kunnen voor het beoefenen van kunsten. Het blijft voor vrouwen iets wat ze in hun vrije tijd moeten beoefenen.¹²⁶

¹²⁴ Wendy Wiertz, "La noblesse des femmes artistes en Belgique au XIXe siècle," in *Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)*, red. Denis Laoureux. (Milaan: silvanaEditoriale, 2016), 108-113.

¹²⁵ Sabine Van Cauwenberge en Leen de Jong, "Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950," in *Elck zijn waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, red. Katlijne Van der Stighelen, Mirjam Westen. (Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten/ Arnhem: Museum voor Moderne Kunst, 1999), 68-79.

¹²⁶ Wiertz, "La noblesse," 108-113.

De leeftijden van de organisatrices liggen vrij ver uit elkaar.¹²⁷ De oudste is Pauline Jamar, zij is 58 jaar wanneer 'Les Arts de la Femme' wordt opgestart. De jongste, met haar 21 jaar, is Anne D'Ursel. Er is geen buitengewone meerderheid binnen een bepaalde leeftijdscategorie. Binnen de hiërarchie van de raad van bestuur en de afdeling van het kantwerk is geen rangorde in functie van de leeftijden terug te vinden (Cfr. cilindergrafiek 'leeftijd organisatrices').

Er is wel een hiërarchie terug te vinden met betrekking tot de burgerlijke status van de leden. In de 19^e en 20ste eeuw is het gangbaar dat vrouwen worden toegesproken met de voor- en achternaam van de man waarmee ze een juridische relatie hebben.¹²⁸ Zijn ze (nog) niet getrouwd, dan worden ze vermeld met eventueel hun voornaam en steeds de achternaam van hun vader. Wanneer een vrouw trouwde, nam ze de achternaam van haar man over, vaak zonder de voornaam nog te vermelden.¹²⁹ Dit gegeven zorgt ervoor dat de burgerlijke statussen van de organisatrices geweten zijn.

Het is opmerkelijk dat slechts één van de 19 leden van de raad van bestuur niet getrouwd is. Gisèle Vanderkindere sterft voor de aanvang van het derde werkjaar, haar zus Sylvie Vanderkindere vervangt haar en is ook niet getrouwd (Cfr. cilindergrafiek burgerlijke staat afdeling kantwerk en raad van bestuur; Bijlage LIX).

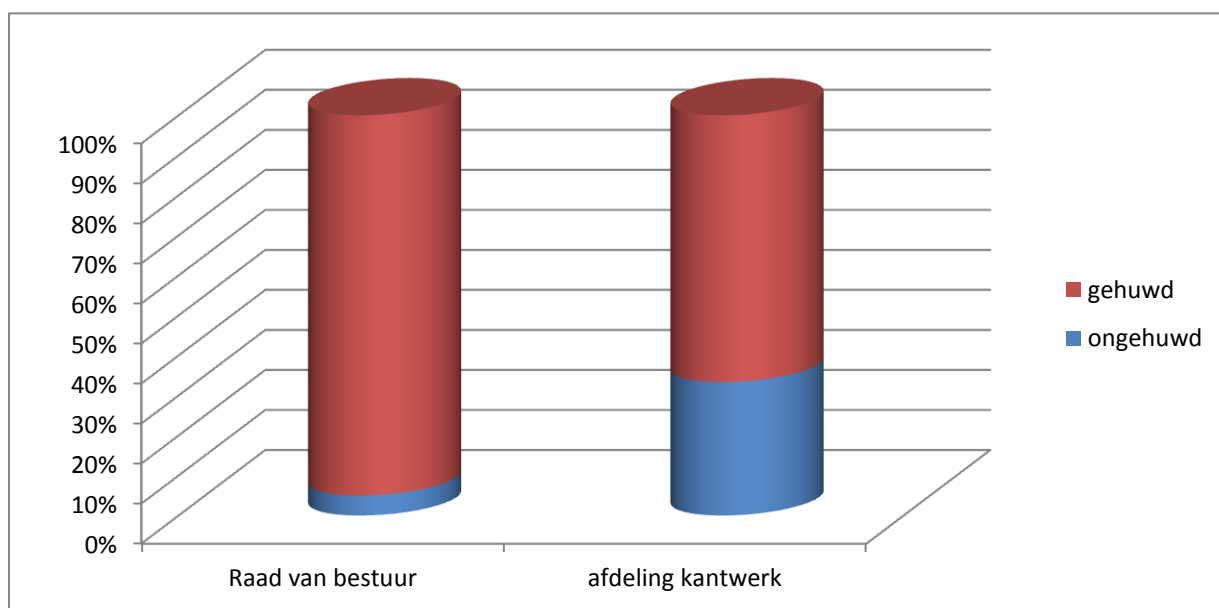
¹²⁷ Dit is zonder de geboortedata van mejuffrouw Rens, Henriette Bosché en mevrouw Edouard Gilbert gerekend. Hun geboortedata konden niet teruggevonden worden.

¹²⁸ Gubin, Eliane et al., *Dictionnaire*, 12.

¹²⁹ Schweitzer, *Les femmes ont toujours travaillé*, 11.

Bij de afdeling van het kantwerk zijn de getrouwde vrouwen nog steeds in de meerderheid maar zijn vier van de 12 leden ongehuwd. Drie van de vier vervullen de functie van commissielid, dit zijn Marguerite Baulu, Henriette Bosché en mejuffrouw Rens. De vierde vrijgezel is Sylvie Vanderkindere. Geen enkele vrijgezel vervult een hogere functie van bijvoorbeeld voorzitter, ondervoorzitter, penningmeester of secretaris (Bijlage LX).

Burgerlijke staat afdeling kantwerk en raad van bestuur

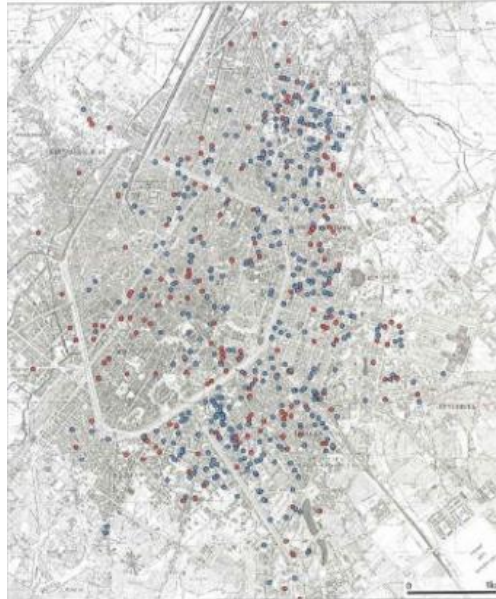
Vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw, biedt Brussel kunstenaars verschillende mogelijkheden aan om aan de slag te gaan. Gematigde kosten van consumptieprijzen en goede huurprijzen aan de rand van de stad zorgen ervoor dat deze stad een trekpleister is voor kunstenaars.¹³⁰ Een andere aantrekkingskracht is de gecultiveerde bourgeoisie die er gevestigd is en die een rijke klant is.

Door de geroemde culturele manifestaties die plaatsvinden in Brussel, zoals salons, gaan kunstenaars zich steeds vaker vermengen met kringen binnen de bourgeoisie en de aristocratie, en stilaan deel uitmaken van deze groepen. Ze gaan er zich zelfs letterlijk in vermengen door in de door de bourgeoisie vernieuwde of gerenoveerde wijken te gaan wonen.¹³¹

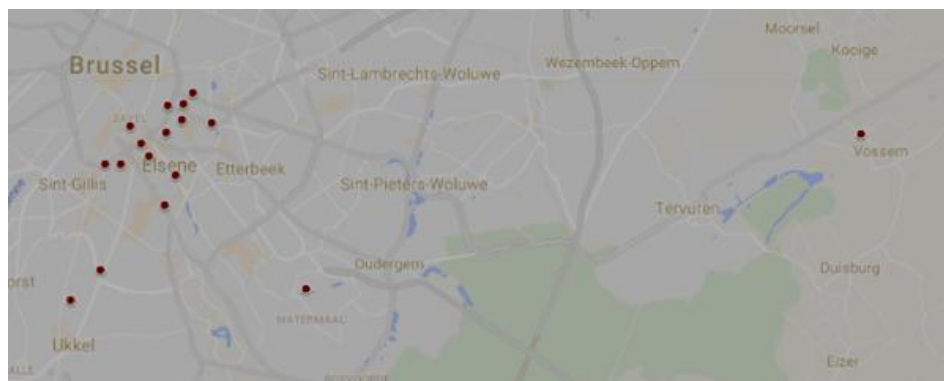
Tatiana Debroux onderzocht in 2010 de concentratie van kunstenaars gevestigd in Brussel ten opzichte van de bourgeoisie in deze stad in 1881. Voor dit onderzoek vertrok Tatiana Debroux vanuit de adreslijsten van 'Le Cercle Artistique et Littéraire de Bruxelles' en de catalogus van de geroemde Salons voor Schone Kunsten. Uit het onderzoek blijkt dat de kunstenaars vooral gevestigd zijn aan de rand van de stad, in Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek, twee randgemeentes die volop in ontwikkeling waren op dat moment. Daarnaast was ook Elsene, op dat moment de voorstad van Brussel waar vooral de bourgeoisie gevestigd was, bewoond door verschillende kunstenaars. Analyse van de bewoners van deze randgemeenten wees uit dat ze voornamelijk bewoond werden door de bourgeoisie en aristocratie. Wat wijst op de erkenning van de kunstenaars door de elite.

¹³⁰ In het onderdeel 'Leden' wordt de woonplaats van de leden besproken. In dit onderdeel wordt er dieper ingegaan op de oorzaken van deze goedkopere huur- en consumptieprijzen.

¹³¹ Tatiana Debroux, "Géographie", 31.

Afb. 21: Kaart uit onderzoek naar artistieke Elite
Tatiana Debroux, 2010, Tatiana Debroux,
Uit: Géographie de l'élite géographie bruxellois

Afb. 22: Woonplaatsen van organisatrices, plan Loes Hubrechts

De organisatrices van 'Les Arts de la Femme' maken deel uit van de hogere klasse van de bevolking. Ze hebben allen een relatie met een man uit de politieke, bestuurlijke of artistieke wereld (Cfr. 'Lemmata', Netwerk in het Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst). Bij vergelijking van de geografische kaart van de organisatrices van 'Les Arts de la Femme' met de kaart die Tatiana Debroux maakte van de woonplaatsen van kunstenaars en de hogere klasse in Brussel in 1881, valt het op dat anno 1908 de bourgeoisie nog steeds in dezelfde omgeving gevestigd is. Ook in het onderdeel 'Leden' is het opmerkelijk dat deze voornamelijk woonachtig zijn in dezelfde Brusselse randgemeenten (Cfr. infra woonplaatsen).

2.1.3 Leden

Ledenaantal

De ledenlijst valt op te splitsen in drie luiken: het comité van de beschermvrouwen (comité des dames patronnesses), de abonnees (membres souscripteurs) en de kunstenaarsleden (Cfr. Ledenlijst 'Les Arts de la Femme'). De namen van de leden uit de eerste twee luiken zijn terug te vinden in de administratieve verslagen van de werkjaren 1908-'09 tot 1911-'12.¹³² Van het derde luik is geen ledenlijst terug te vinden maar vermoedelijk was slechts een percentage van de officiële leden ook kunstenaar. Dit fenomeen kwam ook voor bij andere kunstenaarsverenigingen zoals de 'Cercle Artistique et littéraire de Bruxelles' (Cfr. infra 'Andere kunstenaarsverenigingen voor en door vrouwen').

Op 29 maart 1909 verschijnt voor het eerst een jaarverslag van 'Les Arts de la Femme'. Dit verslag zal jaarlijks verschijnen en zal telkens alle namen vermelden. In het eerste verslag komt het aantal beschermvrouwen op 133, de abonnees op 56 en de kunstenaarsleden niet boven de 100.¹³³ Dit is een hoog cijfer voor een vereniging die juist opgestart is.

Tijdens het volgende werkjaar stijgt het aantal beschermvrouwen en kunstenaarsleden nog meer: op het einde van het tweede jaar, op 9 april 1910, zijn de beschermvrouwen met 162, de abonnees dalen dit jaar tot 39.¹³⁴ De kunstenaarsleden kennen een verdriedubbeling en stijgen tot 325.

Een jaar later, op 11 mei 1911, blijft het aantal beschermvrouwen staan op 162, stijgen de abonnees tot 44 en stijgen de kunstenaarsleden tot 575.¹³⁵

Op 14 mei 1912, staat de teller op 149 beschermvrouwen en 58 abonnees. Over de kunstenaarsleden wordt in dit verslag niet gesproken.¹³⁶ Maar naar alle waarschijnlijkheid, als de trend van de grafiek wordt verder gezet, steeg het aantal kunstenaarsleden.

Het is opvallend dat zowel het aantal beschermvrouwen als abonnees slechts een lichte stijging of zelfs een daling kennen, tegenover de kunstenaarsleden die bijna verzesvoudigd zijn in de eerste vier werkjaren van het bestaan van de vereniging (Cfr. infra grafiek met 'Ledenaantal beschermvrouwen, abonnees en kunstenaarsleden').

¹³² *Rapport du conseil d'administration*.

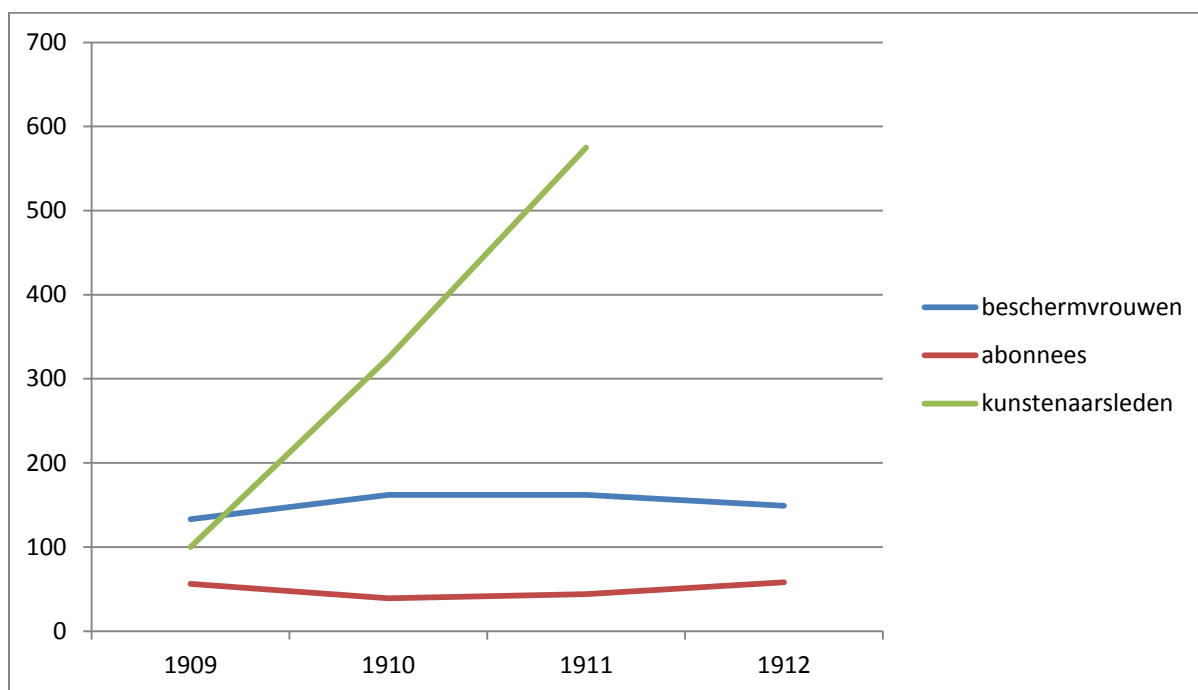
¹³³ Mathilde Mayer vermeldt dat het aantal arbeidsters onder de 100 blijft, er is dus geen exact kunstenaarsledenaantal gekend van dit moment. De ledenaantallen van de beschermvrouwen en abonnees kunnen worden nageteld in het verslag. ; *Rapport du conseil d'administration*, 11.

¹³⁴ *Rapport du conseil d'administration*, 11.

¹³⁵ *Rapport du conseil d'administration*, 33.

¹³⁶ *Rapport du conseil d'administration*, 83-85.

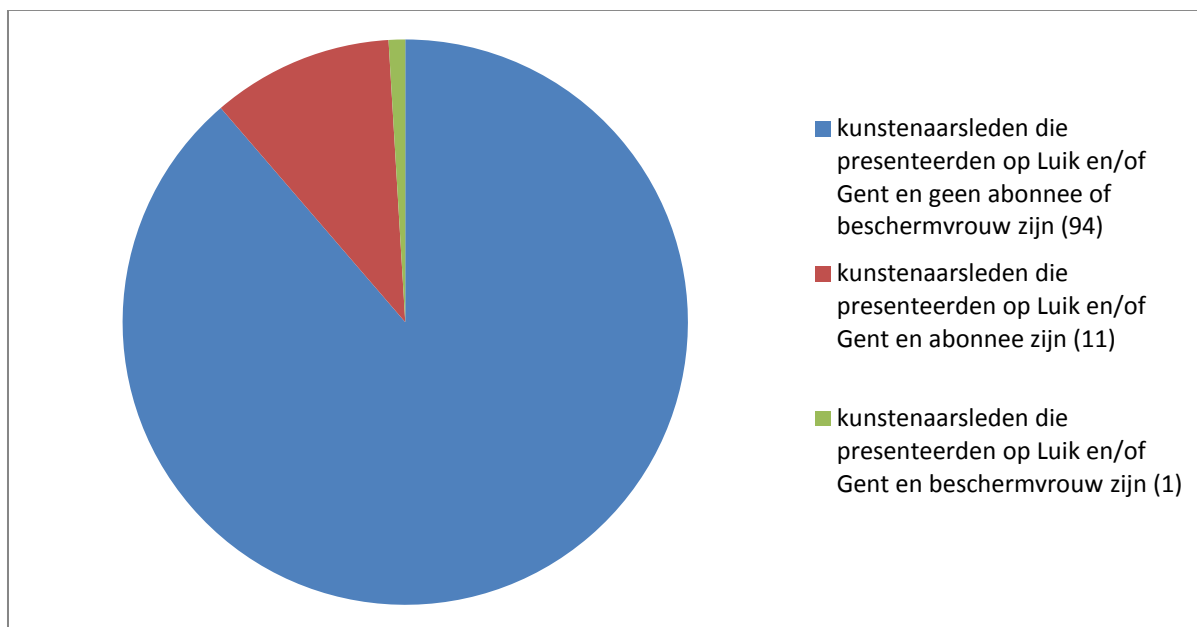
Ledenaantal beschermvrouwen, abonnees en kunstenaarsleden

De namen die terug te vinden zijn in catalogussen van evenementen waar 'Les Arts de la Femme' aan deelneemt komen bijna niet overeen met de namen van de beschermvrouwen of de abonnees.¹³⁷ Slechts 12 van de 106 leden waarvan werk gepresenteerd wordt op de Internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten in Luik in 1911 en op de Wereldtentoonstelling in Gent in 1913 zijn ook lid als beschermvrouw of abonnee. Dit duidt erop dat er wel degelijk een groot deel van de leden geen kunstenaar was.

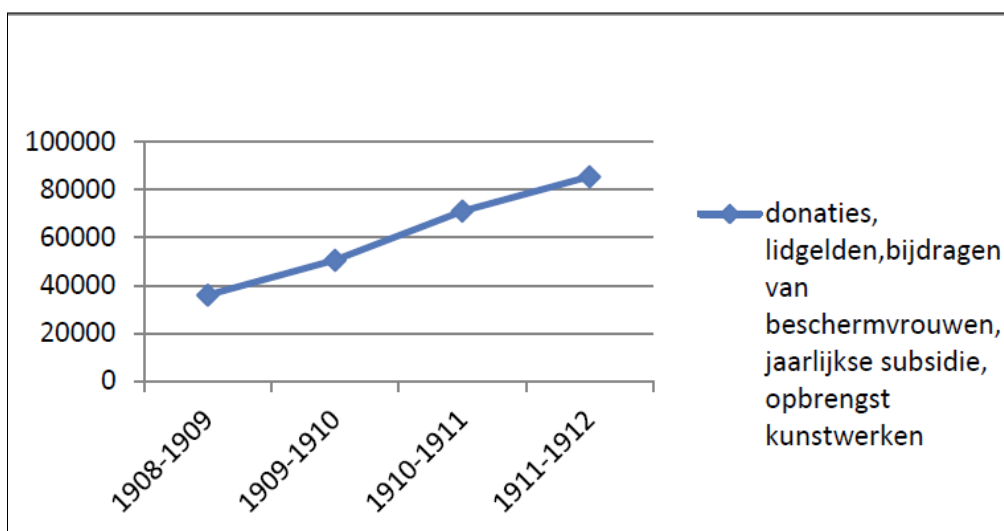
¹³⁷ Betreft de catalogus van de 'internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten' te Luik in 1911 en de 'wereldtentoonstelling' van Gent in 1913.

Percentage kunstenaarsleden die ook abonnee of beschermvrouw zijn

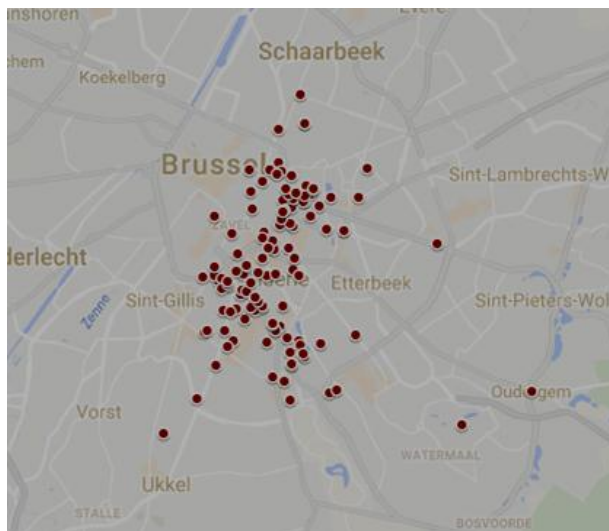

De stijging van het aantal kunstenaarsleden loopt evenredig met de stijging van de opbrengsten van 'Les Arts de la Femme' (Cfr. grafiek 'Evolutie opbrengsten'). In het financiële verslag zijn de kosten en opbrengsten ongestructureerd weergegeven. Elk jaar is er een kostenberaming maar ze zijn niet te vergelijken met elkaar: bij het eerste jaar worden de donaties en lidgeld bij elkaar genomen, bij het tweede jaar worden de lidgelden en verkoop van objecten, en donaties en subsidies samen genomen. Daarom is er voor een groepering van alle opbrengsten gekozen in de grafiek. Donaties, lidgeld, bijdragen van beschermvrouwen, jaarlijkse subsidie en opbrengst van de kunstwerken.¹³⁸

Evolutie opbrengsten

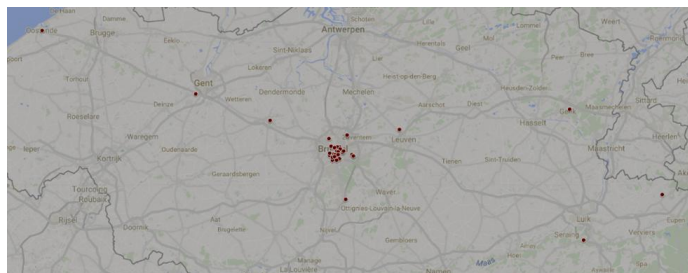
¹³⁸ Jaarcijfers opeenvolgend: 35955,97 frank, 50553,9 frank, 71054,03 frank, 85418,21 frank.

Afb. 23 : Woonplaatsen van beschermvrouwen

De meerderheid van zowel de beschermvrouwen als de abonnees zijn woonachtig in de Oostelijke randgemeenten van Brussel, met name Elsene, Sint-Gillis en Schaerbeek. Een regio die een trekpleister is voor kunstenaars in Brussel sinds de tweede helft van de 19^e eeuw.¹³⁹ Verschillende oorzaken hebben hiertoe bijgedragen. Belangrijke gebeurtenissen zijn de aanleg van de Louizalaan (1847) en de Leopoldswijk (1853) alsook de aanleg van de Anspachlaan (1868) en de Tervurenlaan (1897).

De aanleg van de Louizalaan, die door Elsene loopt, en de Leopoldswijk, die door Sint-Joosten-Node en Etterbeek loopt, zorgen voor een toevlucht van minder gegoede stedelingen naar de randgemeenten.¹⁴⁰ Leopold II, die zich al van voor zijn troonsbestijging in 1865 bekommert over verschillende stedenbouwkundige projecten in Brussel zorgt voor een opwaardering van de randgemeenten. Voornamelijk de Oostelijke, die tijdens zijn bewind extra aantrekkelijk gemaakt worden door de investering in nieuwe wijken en door het financieren van nieuwe parken, pleintjes en wegen. Het omgekeerde gebeurt bij de randgemeenten aan de Westelijke kant van Brussel. Hier ontstaan, naast de fabrieken, overbevolkte wijken met arbeiderswoningen waar voornamelijk immigranten en arme Brusselaars komen wonen.¹⁴¹

Afb. 24: Woonplaatsen van abonnees.

De modernisering van de stadskern van Brussel, die vanaf 1866 plaatsvindt, zorgt voor een opsplitsing tussen de rijken en de armen.¹⁴² De minder gegoede stedelingen verhuizen naar de Oostelijke randgemeenten. De dure prijzen die een koper

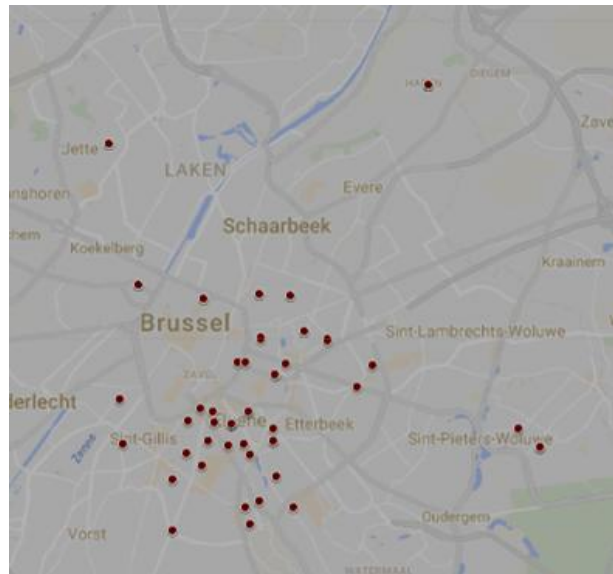
¹³⁹ Verschillende kunstenaars vestigen zich in Schaerbeek. Bekende namen die hier woonden of hun atelier hadden zijn Guillaume Geefs, Louis Gallait, Charles-Auguste Fraikin, Antoine van Hammée, Paul-Jean Clays, Léon Frédéric, Eugène Smits, Godefroid Guffens, Alfred Verwee, Constantin Meunier. Ook verschillende leden van 'Les Arts de la Femme' woonden daar; Cfr. infra Ledenlijst.

¹⁴⁰ Claire Billen, "Het nieuwe gelaat van de stad," in *Brussel Kruispunt Van Culturen*, red. Robert Hoozee. (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000), 88.

¹⁴¹ Billen, "Het nieuwe gelaat," 87-88.

moet neertellen voor een groot perceel in de stadskern zorgt er waarschijnlijk voor dat kunstenaars het centrum vermijden.¹⁴³

Daarnaast is er ook de aanleg van de Anspachlaan, tussen 1868 en 1871, Onder leiding van de Brusselse burgemeester Jules Anspach (1829-1879), waardoor meer dan 1100 huizen onteigend worden. Dit zorgt voor een stadsvlucht. De burgemeester heeft de bedoeling om met deze laan de Brusselse burgerij in de stadskern te houden maar de huurpanden die voorzien op de Anspachlaan voorzien zijn voor de bevolking komen te traag op gang, en door het lange aanslepen en het failliet gaan van de aannemers, vertrekken steeds meer stedelingen naar de rand van de stad.¹⁴⁴

Afb. 25: Woonplaatsen van abonnees (ingezoomd)

De aanleg van de Tervurenlaan, onder leiding van Leopold II, naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in Brussel in 1897, zorgt voor de stadsontwikkeling tot aan de grenzen van Etterbeek en Sint-Pieter-Woluwe. De wereldtentoonstelling, die plaatsvindt in 1910 in Brussel, zorgt voor de aanleg van de groene wijk Solbosch die nog meer voor een stadsvlucht van de goeden zorgden.¹⁴⁵

¹⁴² Eliane Gubin, "La grande ville, un lieu féminin. L'exemple de Bruxelles avant 1914," in *La ville et les femmes en Belgique. Histoire et sociologie*, red. Eliane Gubin en Jean-Pierre Nandrin. (Brussel: des facultés universitaires Saint-Louis, 1993), 79.

¹⁴³ Linda Van Santvoort, "Buitenlandse kunstenaars in Brusselse ateliers," in *Brussel Kruispunt Van Culturen*, red. Robert Hoozee. (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000), 80.

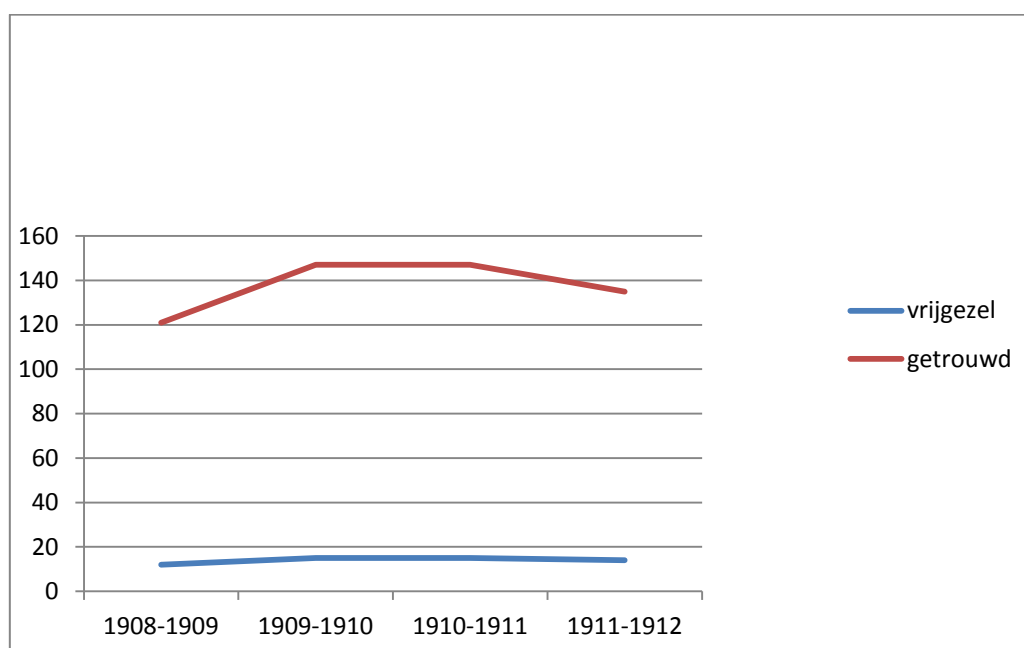
¹⁴⁴ Billen, "Het nieuwe gelaat," 87-88.

¹⁴⁵ Billen, "Het nieuwe gelaat," 94.

Zoals eerder vermeld worden in de 19^e en de 20ste eeuw vrouwen toegesproken met de naam van een juridische relatie met een man. Waren ze (nog) niet getrouwd, dan werden ze vermeld met eventueel hun voornaam en steeds de achternaam van hun vader. Wanneer een vrouw getrouwd was, nam ze de achternaam van haar man over, vaak zonder de voornaam nog te vermelden.¹⁴⁶ Uit de ledenlijst die ter onze beschikking staat kunnen we afleiden welke doelgroep werd aangetrokken tot 'Les Arts de la Femme'.

19 van de 162 vrouwen die ooit beschermvrouw zijn geweest van de vereniging zijn niet getrouwd. Op de grafiek is zichtbaar dat er een groot verschil is in aantal: vanaf het eerste jaar zijn er 12 leden vrijgezel terwijl er 121 leden getrouwd zijn. Het aantal getrouwde vrouwen stijgt sterker dan het aantal vrijgezelle vrouwen (Cfr. grafiek 'Vergelijking vrijgezellen en getrouwde beschermvrouwen').¹⁴⁷

Vergelijking vrijgezellen en getrouwde beschermvrouwen

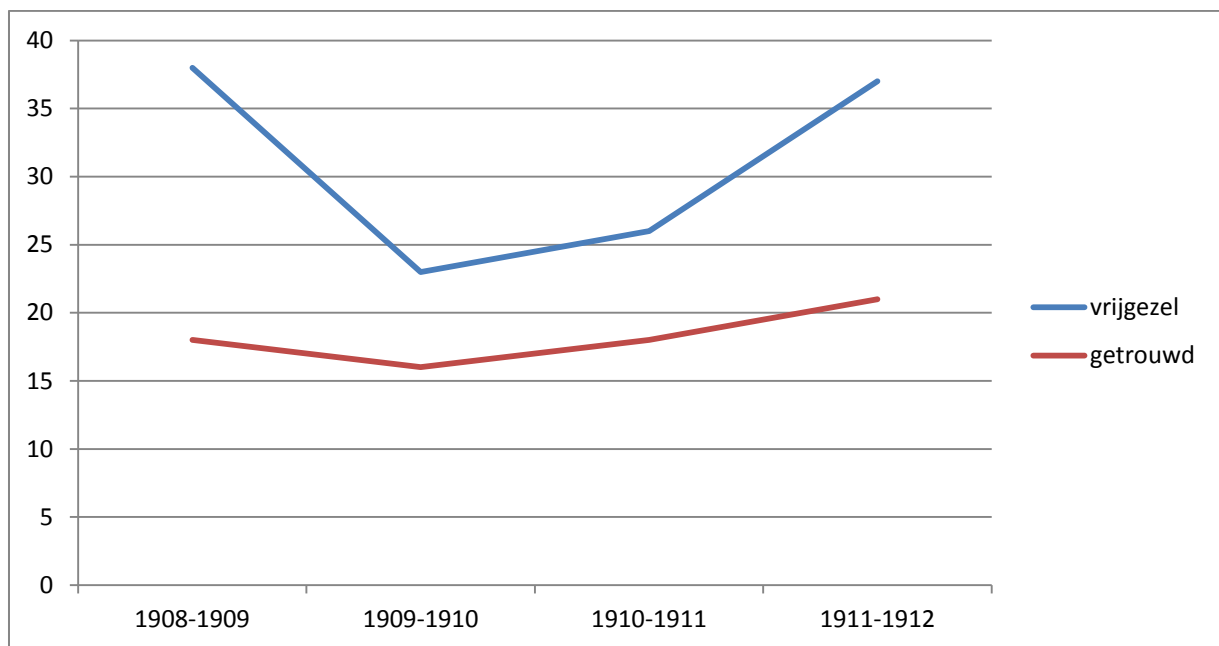
Bij de abonnees gebeurt het omgekeerde: 65 van de 99 vrouwen die ooit abonnee zijn geweest zijn vrijgezel. Op de grafiek is zichtbaar dat er een groot verschil is in aantal; vanaf het eerste jaar zijn er 38 abonnees vrijgezel terwijl er slechts 18 getrouwd zijn.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Schweitzer, *Les femmes ont toujours travaillé*, 11.

¹⁴⁷ Aantallen per werkjaar vrijgezelle / getrouwde beschermvrouwen: 1908-'09: 12/121, 1909-'10: 15/147, 1910-'11: 15/147, 1911-'12: 14/135.

¹⁴⁸ Aantal abonnees per werkjaar vrijgezelle/ getrouwde abonnees: 1908-'09: 38/18, 1909-'10: 23/16, 1910-'11: 26/18, 1911-'12: 37/21

Vergelijking vrijgezellen en getrouwde beschermvrouwen

2.2 Andere kunstenaarsverenigingen

In dit onderdeel volgt een bespreking van de verschillende initiatieven die van belang zijn geweest voor het ontstaan van 'Les Arts de la Femme'. De verenigingen worden besproken in functie van de verschillende initiatieven die de verenigingen toepasten die later door 'Les Arts de la Femme' overgenomen werden. De verenigingen die worden aangehaald zijn slechts een fractie van de vele verenigingen die aan het eind van de 19^e en aan het begin van de 20ste eeuw het culturele leven in Brussel bepaalde.

Zoals eerder besproken is de structurering van het middelbaar en hoger onderwijs bepalend voor het Brussel van tweede helft van de 19^e en begin van de 20ste eeuw. Maar ook artistieke instellingen, die nauw verbonden zijn aan hun tegenhangers in Frankrijk en dus ook Franstalig waren, kenden een bloei tijdens deze periode.¹⁴⁹ Zeer kenmerkend voor zowel het kunstleven als het sociale leven in Brussel zijn de grote aantallen kunstenaarsverenigingen die sinds de onafhankelijkheid van België in 1830 een opmars kenden.

Kunst wordt in de 19e-eeuwse ideologie gezien als iets dat mannelijk is. De verenigingen die tot inspiratie hebben gediend voor 'Les Arts de la Femme' bestaan niet enkel uit vrouwelijke leden. Enkele van de meest inspirerende verenigingen die hieronder aangehaald worden zullen zelfs geen vrouwelijke leden hebben.

Een bekende en veel betekenende kunstenaarsvereniging is 'Cercle Artistique et littéraire de Bruxelles' (de 'Cercle'). Deze vereniging wordt opgericht in 1847 "voor de vrienden van de kunst en letteren en voor de artistieke, literaire en wetenschappelijke elite van België en daarbuiten". Het is een plaats waar de bovenlaag van de Brusselse bevolking elkaar ontmoet en zo in contact komt met de culturele elite van de stad. Daarnaast is ook bekend dat ze een goede relatie onderhield met het koningshuis.¹⁵⁰ Ook de leden van 'Les Arts de la Femme' bevinden zich in deze cirkel van hooggeplaatste burgers en zoals eerder vermeld bevinden ze zich in de hogere klasse van de maatschappij en is er een opvallende samenwerking tussen de vereniging en adellijke vrouwen (Cfr. supra: "Les Arts de la femme': voor en door vrouwen').

In 1889 is slechts 21 procent van de 1083 leden van de 'Cercle' kunstenaarslid. De andere leden vervoegen zich om zo deel te kunnen uitmaken van het sociale netwerk omheen de vereniging en om de activiteiten mee te organiseren.¹⁵¹ Vermoedelijk is dit ook het geval voor 'Les Arts de la Femme'.

¹⁴⁹ Claire Billen, "Kruispunt van culturen," 19-20.

¹⁵⁰ Saskia de Bodt, "De Hollandse kolonie en het Brusselse kunstleven," in *Brussel: kruispunt van culturen*, red. Robert Hoozee (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000), 73-74.

¹⁵¹ Saskia de Bodt, "De Hollandse kolonie," 74.

Als reactie op de 'bourgeoisie kunstenaarsvereniging', de 'Cercle', ontstaat er in 1861 de 'Société d'Artistes Belges'. Dit is een afscheiding van de 'Cercle', die het slechts 4 jaar volhoudt en zich er daarna terug bij aansluit. Deze vereniging organiseert tijdens hun bestaan een permanente tentoonstelling, een soort galerie waar ze voortdurend werken verkopen.¹⁵² Op deze manier vormt ook deze vereniging een inspiratiebron voor 'Les Arts de la Femme'. Ook al bestond deze vereniging slechts vier jaar, ze waren de bakermat voor de in 1868 opgerichte 'Société libre des Beaux-Arts'. De leden van deze vereniging, die wordt voorgezeten door vrijwel dezelfde kunstenaars, verzetten zich tegen de verstarde academische kunstenaarsverenigingen.

'Société Belge des Aquarelistes' ontstaat in 1856, en wilde de aquarel als zelfstandig kunstwerk promoten. Net zoals 'Les Arts de la Femme' nodigen ze vaak externen uit. Zij komen uit Italië, Frankrijk, Duitsland en Nederland, en presenteren hun collectie of eigen werk (Cfr. supra activiteiten).¹⁵³

¹⁵² Saskia de Bodt, "De Hollandse kolonie," 74.

¹⁵³ Saskia de Bodt, "De Hollandse kolonie," 75.

2.2.1 België: 'Le Labeur Féminin' versus 'Les Arts de la Femme'

"Elle vient combler une lacune" wordt op 22 april 1908 in La Dernière heure geschreven over 'Les Arts de la Femme' (Bijlage LXII). In hetzelfde artikel haalt de auteur de missie aan van de vereniging en deelt hij mee dat het initiatief van de vereniging een zekere aanmoediging verdient. Immers, er zijn veel vrouwen die zich toeleggen op toegepaste kunst maar het is zeer zeldzaam en moeilijk om het te verkopen.

De lacune wordt niet enkel opgevuld door 'Les Arts de la Femme'. In dezelfde periode dat de vereniging ontstaat, is er in Brussel kennelijk ook plaats voor andere verenigingen die op het eerste zicht een gelijkaardige missie hebben. Een daarvan is 'Le Labeur féminin'. In dit onderdeel volgt een analyse van de verschillen en gelijkenissen tussen de twee verenigingen die hun doel in dezelfde niche trachten te vinden.¹⁵⁴

Hoe kunnen ze naast elkaar bestaan?

Op 1 mei, ongeveer een maand na de oprichting van 'Les Arts de la Femme', opent 'Le Labeur Féminin' een winkel, gevestigd op de Warmoesberg 34 in Brussel (Bijlage LXV).¹⁵⁵ Zowel de startdatum als de locatie liggen dicht bij elkaar maar toch kunnen de verenigingen naast elkaar bestaan. Dit is mogelijk omdat ze, ondanks dat ze sterke gelijkenissen lijken te hebben, toch zeer verschillend zijn.

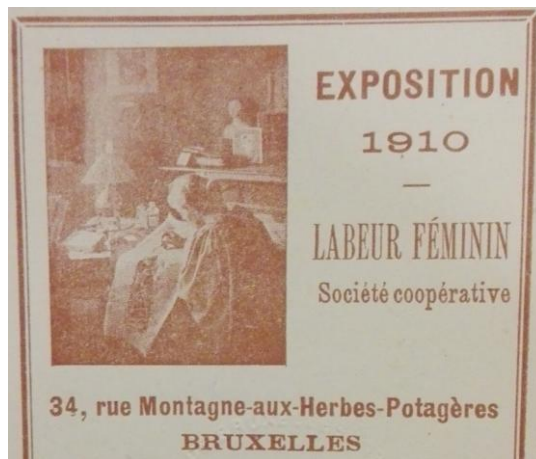

Afb. 26: Afstand tussen Berlijnstraat (onderaan) en Warmoesberg (bovenaan)

De naam 'Le Labeur Féminin' spreekt voor zich. Het gaat om een vereniging die net zoals 'Les Arts de la Femme' kunstnijverheid van vrouwen verkoopt. Bij vergelijking van het logo, springt meteen in het oog dat de vormgeving van 'Les Arts de la Femme' meer verfijnd is dan die van 'Le Labeur Féminin'. Ten eerste verschilt de afwerking, omdat 'Les Arts de la Femme' gebruik maakt van een zelfontworpen prent en 'Le Labeur Féminin' een reproductie gebruikt van een foto. Op de prent zijn gestileerde bloemen te zien en het werkstuk waar de vrouw aan bezig is, ziet er zeer zorgvuldig uitgevoerd uit. Op de foto is een vrouw te zien die ook aan het borduren is, maar de finesse wordt niet doorgegeven aan de kijker.

¹⁵⁴ Naast Le Labeur Féminin zijn er nog andere (Brusselse) verenigingen die zich bekommeren om het thuiswerk van vrouwen. In dit onderdeel zal enkel 'Le Labeur Féminin' vergeleken worden met 'Les Arts de la Femme' omdat zij bijna op hetzelfde moment ontstaan.

¹⁵⁵ 'Les Arts de la Femme' ontstond op 29 maart 1908.

Afb. 27: Logo 'Le Labeur Féminin' op de tentoonstellingscatalogus van de wereldtentoonstelling in Brussel in 1910, Brussel: Archief van de stad Brussel

Afb. 28: Logo 'Les Arts de la Femme', 1908, Brussel: Archief van de stad Brussel

In tegenstelling tot het feit dat 'Les Arts de la Femme' zich wil afzetten tegen de algemene tendens van vrouwenverenigingen die zich inzetten voor filantropische projecten, omschrijft de media de werken van 'Le Labeur Féminin' als een "liefdadigheidsoeuvre" (Bijlage LXIV).¹⁵⁶

'Le Labeur Féminin' heeft als doel het makkelijker maken voor vrouwen om zowel hun werken (ouvrages) als kunstwerken (oeuvres d'art) te verkopen. Zij maken een onderscheid tussen deze twee.¹⁵⁷ Terwijl 'Les Arts de la Femme' in hun missie wel spreekt over 'vrouwennijverheden' maar deze benadert als kunstwerken. Ondanks dat ze de werken op een andere manier benaderen, is de insteek van hun vereniging wel gelijkaardig, ze willen beide als tussenpersoon dienen voor het depot en de koper.

"Le Labeur Féminin a pour but de fournir aux femmes travailleuses, les moyens de vendre leurs ouvrages sans avoir aucun frais à leur charge."

Bij 'Labeur Féminin' zijn slecht 39 beschermvrouwen betrokken (Bijlage LXIII). De vereniging is veel kleinschaliger dan 'Les Arts de la Femme'. In de administratieve raad zetelen 12 personen waaronder 7 mannen¹⁵⁸ en 5 vrouwen¹⁵⁹. De voorzitter is wel een vrouw, de gravin

¹⁵⁶ in het verslag van de raad van bestuur van 'Les Arts de la Femme' wordt het volgende geschreven: "les oeuvres d'art, les travaux manuels qu'on achète par pitié ne méritent pas d'être encouragés"

¹⁵⁷ Voorstelling van 'Le Labeur Féminin', d.o., Lucie Lefebure, verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société Cooperative le Labeur Féminin, 1140, Brussel: archief van de stad Brussel.

¹⁵⁸ Graaf John Van Der Burch, Mr. Vaes, Mr. Ledocte, Mr. Utterschaut, mr. De Coster, Mr. Mahy, Mr. Rahir.; Bijlage LXIII

¹⁵⁹ Gravin H. Van Der Burch, mevr. Philippe, Mej. Lucie Lefebure, Baronnes De Vinck, Mej. Lafontaine;

H. Van Der Burch. Drie gravinnen zijn beschermvrouwen en een graaf en een barones zijn lid van de administratieve raad. Er is ook een samenwerking met adel maar in mindere mate dan 'Les Arts de la Femme'. Daarnaast geniet 'Le Labeur Féminin' niet van de Hoge Bescherming van de koningin.

DEEL 3: ACTIVITEITEN

‘Les Arts de la Femme’ is een drukbezette organisatie. Het hele jaar door vinden er activiteiten plaats (Bijlage LXVII). De tijdstippen waarop de evenementen effectief plaatsvinden zijn drukke momenten voor de organisatrices maar ook de aanloop ernaartoe vergt veel energie. Uit briefwisseling en de verslagen van de raad van bestuur valt op te maken dat de organisatrices veel aandacht besteden aan de voorbereiding van de evenementen (Cfr. infra ‘Deelname aan en organisatie van tentoonstellingen’).

Doorlopend is er een permanente tentoonstelling maar ook periodieke tentoonstellingen, in de lente en de winter, en wedstrijdtentoonstellingen, met telkens een bepaald onderwerp, behoren tot het programma. Één keer per jaar nemen ze deel aan een (inter)nationale tentoonstelling.

Aansluitend bij elke thematentoonstelling die ‘Les Arts de la Femme’ zelf organiseert, behoort een wedstrijd (concours). Het initiatief en het budget voor de prijs komt steeds van een lid van de Koninklijke familie.

De vaardigheden van de leden worden gestimuleerd door het organiseren van lessen in de kantklosschool. De kennis en vaardigheden die ze daar opdoen op vlak van kantwerk resulteren in kunstobjecten die door activiteiten zoals tentoonstellingen en wedstrijden tot bij het publiek komen.

In dit onderdeel komen de voorgaand genoemde activiteiten aan bod. Aansluitend zal bijgevolg de receptie van de activiteiten besproken worden, afgaande van artikels in contemporaine kranten en magazines.

3.1 Tentoonstellingen

De bevestiging van het bestaan van de organisatie in binnen- en buitenland is een belangrijk doel bij elke tentoonstelling waar 'Les Arts de la Femme' kunstobjecten exposeert. Dit geldt voor zowel zelfgeorganiseerde tentoonstellingen als voor exposities op verplaatsing.¹⁶⁰ Hun gedrevenheid om de naamsbekendheid op peil te houden, resulteert in voortreffelijk afgewerkte objecten die in de smaak vallen bij het publiek, met als gevolg dat de verkoop na hun eerste werkjaar al vermenigvuldigt:

"Grâce à ce perfectionnement obtenu dans le travail, les ventes se sont multipliées. C'est dans le même but que sont organisées nos expositions."¹⁶¹

Bij elke zelfgeorganiseerde tentoonstelling is er steeds de "streng jury" die bestaat uit de leden van de technisch artistieke commissie (Cfr. supra 'organisatiestructuur'). Deze jury is samengesteld door het adviserende comité en beslist over de tentoongestelde werken.¹⁶²

3.1.1 Permanente tentoonstelling

'Les Arts de la Femme' organiseert een permanente tentoonstelling die doorgaat op de Elsensesteenweg 60 in Elsene. De tentoonstelling is dagelijks open van 9 tot 12 uur en van 14 tot 18 uur met uitzondering van zondag als enige sluitingsdag. Zoals eerder vermeld, is de Berlijnstraat¹⁶³ 41 in Elsene oorspronkelijk hun uitvalsbasis voor de activiteiten maar dankzij de toename van de donaties en de lidgelden, de exposities, subsidies, de winst die gemaakt wordt op de verkoop van de kunsten en door de bijdragen van de beschermingorganen kan 'Les Arts de la Femme' het veroorloven om zich te vestigen in een beter en groter pand. Hier is voldoende opbergruimte en plaats om de werken uit te stallen zodat de permanente tentoonstelling kan plaatsvinden (Cfr. supra 'Elsensesteenweg 60 als zetel').

De permanente expositie is eerder het concept van een boetiek: gedurende heel het jaar kunnen particulieren de kunstobjecten bestellen en kopen. De koper heeft keuze tussen verschillende soorten handwerk van nationale kunstenaressen zoals echte kant (op de spil of met de naald), borduurwerk in het wit of met kleur, sjaals, kussens, boekbindingen, (luxe)lederwaren, kunstvlechtwerk, gebeitelde metalen, gedecoreerd hout, schilderijen, fantasieobjecten en keramiek (Cfr. infra 'Realisaties').¹⁶⁴

¹⁶⁰ *Rapport du conseil d'administration*, 9-13.

¹⁶¹ *Rapport du conseil d'administration*, 12.

¹⁶² *Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten, Luik, 1913*, Biblioth. B 727 I, inventarisnummer NS 69060, Brussel: bibliotheek KMSKB.

¹⁶³ Zoals eerder vermeld is deze straat in 1918 hernoemd tot Elzas-Lotharingenstraat.

¹⁶⁴ "Petite chronique," *L'Art Moderne*, 22 november 1908, 375.

De leden van 'Les Arts de la Femme' hebben elk een individueel notitieboekje waarin hun naam, of hun pseudoniem, staat. Elke bestelling krijgt een nummer dat zowel in het boekje als op het tijdelijke etiket komt te staan. De potentiële koper moet per object steeds duidelijk de naam van de kunstenares, het bestelnummer en de gevraagde prijs kunnen aflezen. In het geval van een bestelling moet de tijd die er nodig is om een gelijksoortig object te maken genoteerd staan. Na de bestelling wordt de tijdelijke etikette vervangen door een definitieve etikette waar volgende gegevens op terug te vinden zijn: het orderingsnummer van de kunstenares, het inventarisnummer en de uiteindelijke verkoopprijs (Bijlage LXVIII).

3.1.2 Deelname aan en organisatie van tentoonstellingen

In dit onderdeel volgt een bespreking van al de gekende tentoonstellingen waar 'Les Arts de la Femme' aan deelneemt. De locatie van de expositie, wie het organiseert, met welke doelstelling en mogelijks extra informatie komen aan bod. Bij sommige tentoonstellingen is het mogelijk om de ingezonden werken te achterhalen, die in 'deel 4: Realisaties' een uitbundige bespreking krijgen.

Er zijn verschillende briefwisselingen terug te vinden tussen de organisatoren van de evenementen en medewerkers van 'Les Arts de la Femme'. Hierin komt naar boven dat de opbouw van de etalage een cruciaal punt is bij de vereniging. De organisatrices vinden het belangrijk dat de kunstwerken op een plaats uitgesteld staan waar veel passage is en zo makkelijk opvallen. Over hun deelname aan de werelddtentoonstelling in Brussel in 1910 schrijft Jane Ouwerx in het jaarverslag:

"Adressons nos remerciements à madames Philippson, Gilbert, Morel-Jamar et Franchomme, qui se sont spécialement occupées de l'arrangement des vitrines."¹⁶⁵

¹⁶⁵ *Rapport du conseil d'administration*, 57. Dossier 2300-84-20 à 24, Brussel: Archief van de Stad Brussel.

Wedstrijdtentoonstelling van sjaals - Berlijnstraat 41, Elsene

Een driedaagse 'wedstrijdtentoonstelling van sjaals' ('Concours-exposition d'écharpes') van 30 maart tot en met 1 april viert het ontstaan van de vereniging.¹⁶⁶ De eerste tentoonstelling is meteen een financiële meevaller: in totaal brengt de verkoop meer dan 2.000 frank op, waarvan bijna 1600 frank aan sjaals.¹⁶⁷

Tijdens deze lentetentoonstellingen maken de bezoekers voor het eerst kennis met 'Les Arts de la Femme'. Het is tevens ook de opening van hun permanente tentoonstelling. De leden zijn aanwezig en maken geïnteresseerden wegwijs binnen het reglement dat geldt in het depot.¹⁶⁸

Nationale tentoonstelling van Schone Kunsten – Kursaal, Oostende

Van juli tot september organiseert 'Ostende Centre d'art' de Nationale tentoonstelling van Schone Kunsten (L'exposition nationales des Beaux-Arts). Dit evenement vindt sinds 1905 plaats in het Kursaal in Oostende.¹⁶⁹ 'Les Arts de la Femme' stelt volgens henzelf "enkele van hun mooiste objecten" tentoon.¹⁷⁰ Jammer genoeg valt de verkoop van hun kunstwerken tegen. De reden hiervoor volgens Mayer is dat de weersomstandigheden niet goed waren tijdens de zomer waardoor het bezoekersaantal laag is. Een andere reden voor de minder goede verkoopcijfers is te wijten aan "een tekort aan geschikt materiaal om de objecten mooi tentoon te stellen".¹⁷¹

¹⁶⁶ In het onderdeel 'wedstrijden en prijzen' zal er dieper in worden gegaan op het wedstrijdgedeelte van de tentoonstelling. ; "Les Arts de la Femme," *Le Vingtième Siècle*, 22 maart 1908, 2.

¹⁶⁷ *Rapport du conseil d'administration*, 12.

¹⁶⁸ "Les Arts de la Femme," 2.

¹⁶⁹ In het verslag van de raad van bestuur schrijft Mathilde Mayer dat er in de zomer een tentoonstelling doorgaat in het 'Koninklijk Paleis van Oostende' ('Royal Palace d'Ostende'). In de zomer van 1908 vindt de Nationale tentoonstelling van Schone Kunsten plaats in Oostende. Vermoedelijk is het deze tentoonstelling waar 'Les Arts de La Femme' aan deelneemt. ; Norbert Hostyn, "De Oostendse beeldende kunstenaars van zijn tijd," in *Bij Ensor op bezoek*, red. Xavier Tricot. (Brasschaat: Pandora publishers, 2010), 99-100. ; De saloncatalogus van 1908 is helaas spoorloos; Claudia Vermaut, archivaris van het stadsarchief van Oostende, vermeldt op 7 juni 2017 dat "het Stadhuis van Oostende in mei 1940 werd vernield door een bombardement. Hierdoor zijn alle dossiers die er mogelijks bewaard geweest zijn over de tentoonstelling verloren gegaan." Ook in de collectie die achteraf is verzameld alsook in de digitale krantendatabank G.O.D. is geen documentatie terug te vinden.

¹⁷⁰ *Rapport du conseil d'administration*, 12.

¹⁷¹ Ibid.

Afb. 29: Foto Anna Boch, 1907, Catalogus Nationale tentoonstelling van Schone kunsten in Oostende, Californië : Getty, Americana.

Afgaand op de catalogussen van de voorgaande edities, valt het op dat er enkele leden van 'Les Arts de La Femme' vóór het ontstaan van de vereniging al exposeren op deze tentoonstelling. In 1907 bijvoorbeeld krijgt Anna Boch een vermelding met foto. Ook mannelijke leden uit het adviserende comité van de vereniging nemen deel: Omer Coppers en Fernand Khnopff.¹⁷²

De wintertentoonstelling – Elsensesteenweg 60, Elsene

Op 18 november vindt de opening van de nieuwe locatie op de Elsensesteenweg plaats met een expositie die 22 dagen duurt.¹⁷³ Het evenement lokt meer belangstelling dan verwacht en krijgt hoogachtend bezoek van prinses Elisabeth van België en prinses Clémentine van België. De gravin van Vlaanderen (S.A.R. Madame la Comtesse de Flandre), de gravin van Grünne (La comtesse de Grünne) en de burggraaf van Beughem (Le vicomte de Beughem) wonen de inhuldiging bij. Mayer, vergezeld door de andere medewerkers verwelkomt hen bij aankomst. In contemporaine kranten zijn positieve recensies terug te vinden die niet enkel lof spreken over het evenement maar ook Mayer krijgt een lovende vermelding:

“(…) Il faut Louer Mme Franz Philippson, qui s’est consacrée à son succès avec tant de conscience et d’intelligence.”¹⁷⁴

Het grote aantal bezoekers zorgt voor een opbrengst van 13.000 frank door de bestellingen die geplaatst zijn.¹⁷⁵ Een gekende bezoeker is Paul Lambotte, directeur-generaal van Schone Kunsten en tevens lid van de adviesraad van 'Les Arts de la Femme'. Hij toont op deze manier belangstelling voor het initiatief van 'Les Arts de la Femme'.¹⁷⁶

¹⁷² *Nationale tentoonstelling van Schone Kunsten, 1907*, Des presses de la veuve de Ferdinand Larcier, Californië: Getty Research Institute.

¹⁷³ “Les Arts de la Femme,” *L’Indépendance Belge*, 20 november 1908, 2.

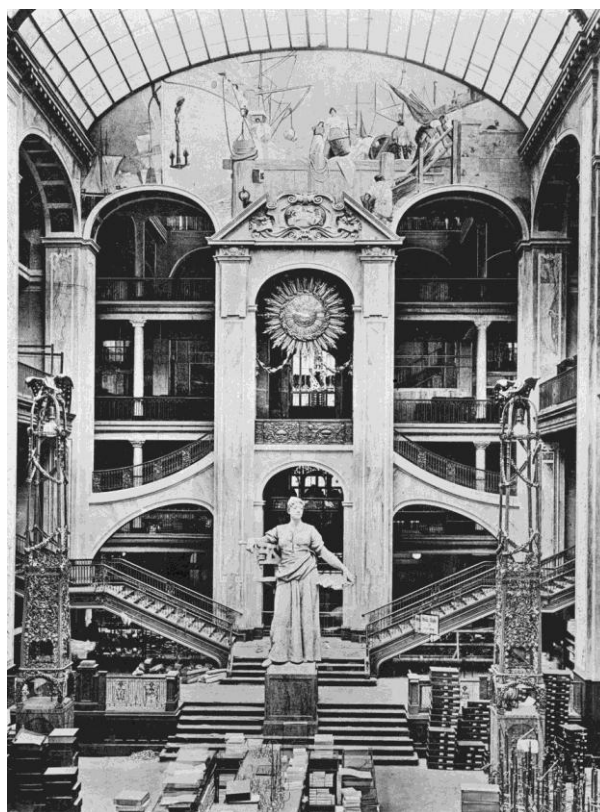
¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ *Rapport du conseil d’administration*, 12. ; “Les Arts de la Femme”, 2.

¹⁷⁶ Ibid.

De tentoonstelling voor internationale populaire kunst – Warenhuis Wertheim, Berlijn

Van 20 januari tot en met 28 februari organiseert Lyceum-Club van Berlijn de 'tentoonstelling voor internationale populaire kunst' ('Internationale Volkskunst-Ausstellung'; 'l'exposition d'art populaire internationale'). Tussen meer dan 20 nationaliteiten, vormt 'Les Arts de la Femme' de Belgische sectie.¹⁷⁷

Afb. 30: Foto Kaufhaus Wertheim, 1896-1906, Marburg: beeldarchief foto Marburg

De Lyceum-Club, ontstaan in 1905, is een Duitse vrouwenvereniging van "zelfstandige en zelfbewuste vrouwen met een bijzondere interesse voor kunst, wetenschap en sociale belangen".¹⁷⁸ De vertegenwoordigers van Lyceum-Club hebben niet de intentie om een alledaagse club te vormen maar willen vrouwen informeren op vlak van hun carrières. Ze openen een permanente kunstgalerie en vormen een internationaal netwerk van verschillende clubs doorheen Europa. De idee van deze club is om een "centra over heel de wereld te creëren van intellectuelen en artiesten" door het promoten van de "uitwisseling

¹⁷⁷ Franka Schneider, "Städtische Arenen volkskundlicher Wissensarbeit Die Internationale Volkskunstausstellung 1909 im Berliner Warenhaus Wertheim," in *Horizonte ethnografischen Wissens: eine Bestandsaufnahme*, red. Ina Dietzsch, et. al., (Keulen: GmbH & Cie Böhlau Verlag Wien Köln Weimar, 2009), 54. ; *Rapport du conseil d'administration*, 12.

¹⁷⁸ Grace Brockington, *A world fellowship: the founding of the International Lyceum Club for women artists and writers* (Londen: club Lyceum, 2005), 1.

van gedachten tussen culturele vrouwen vanuit alle kanten van de wereld”.¹⁷⁹ Met deze ingesteldheid organiseren ze dan ook de tentoonstelling voor internationale populaire kunst. Op een maand tijd komen er 50.000 bezoekers, ideaal dus voor ‘Les Arts de la Femme’ om naamsbekendheid in het buitenland te vergroten.¹⁸⁰ Althans, dat hopen ze toch te bereiken:

“Notre but, en acceptant la mission d’organiser la section belge à l’exposition d’art populaire de Berlin, ayant été surtout d’affirmer l’existence de notre Société à l’étranger, nous espérons avoir atteint ce résultat.”¹⁸¹

Het merendeel van het ingezonden werk bestaat uit kantwerk, wat volgens Mayer “het beste voorbeeld van populaire vrouwelijke kunst” is.¹⁸² Prinses Clémentine, de huizen Daimeries-Petitjean en Minne-Dansaert en de school van Mechelen stellen enkele mooie stukken ter beschikking voor ‘Les Arts de la Femme’.¹⁸³ Dankzij deze “traditionele stukken”, ontvangt de vereniging ‘hoge onderscheiding’ (‘diplôme d’honneur’).¹⁸⁴

De retrospectieve tentoonstelling van waaiers – Elsensesteenweg 60, Elsene

De vereniging sluit het eerste werkjaar af met volgens Mayer “een van de meest interessante tentoonstellingen van het seizoen”, namelijk de ‘retrospectieve tentoonstelling van waaiers’ (l’exposition rétrospective d’éventails). De gravin van Vlaanderen huldigt deze tentoonstelling in op 1 februari en zou oorspronkelijk 15 dagen duren. Het evenement wordt wegens succes een week verlengd tot en met 21 februari.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Ibid, 2.

¹⁸⁰ Schneider, “Städtische Arenen,” 54.

¹⁸¹ *Rapport du conseil d’administration*, 13.

¹⁸² Ibid, 12.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Ibid, 34.

¹⁸⁵ De vooropgestelde sluitingsdag was 15 februari maar de tentoonstelling sluit dus uiteindelijk op 21 februari; *Rapport du conseil d’administration*, 12-13.; “L’exposition rétrospective,” *L’éventail*, 7 februari 1909, 7.

Kunstverzamelaars vanuit Frankrijk maar ook amateurs vanuit België, de hertogin van Vendôme (la Duchesse de Vendôme), prinses Clémentine, prinses Elisabeth en de gravin van Vlaanderen, zorgen voor een inzending van de “beste stukken”.¹⁸⁶

Op een kleine maand tijd lokt de tentoonstelling 2441 betalende bezoekers. De opbrengst van de tentoonstelling had dus heel groot kunnen zijn maar uiteindelijk was dit, jammer genoeg voor de organisatie, niet het geval. Veel geld gaat naar verzekeringen (voor een totaal van 3.494 frank) en naar transport. De kleine opbrengst die ze dan wel hebben, is vooral te danken aan de burggravin van Sousberghe en mevrouw de Peneranda de Franchimont. Zij hebben, volgens het verslag, prachtige werken geleverd.¹⁸⁷ Mayer meent het succes mede te danken te hebben aan de positieve publiciteit:

“(…) nos remerciements les plus chaleureux aux journalistes et aux critiques d’art qui ont bien voulu, en toutes circonstances, nous accorder l’appui de leur bienveillante publicité.”¹⁸⁸

¹⁸⁶ *Rapport du conseil d’administration*, 13.

¹⁸⁷ *Rapport du conseil d’administration*, 12-13.

¹⁸⁸ *Rapport du conseil d’administration*, 13.

De tentoonstelling van moderne waaierbladen – Elsensesteenweg 60, Elsene

Het tweede werkjaar start met een lentetentoonstelling, van 17 tot en met 20 april, die opnieuw over waaiers gaat ('l'exposition des feuilles d'éventails moderne'). Tijdens de retrospectieve tentoonstelling in januari geeft de gravin van Vlaanderen het voorstel dat ze een wedstrijd wilt organiseren met waaiers als inzending.¹⁸⁹ Als resultaat ontstaat er een vierdaagse tentoonstelling met daaraan een wedstrijd gekoppeld die zal doorgaan op 24 april (Cfr. infra 'Wedstrijden').¹⁹⁰

De tentoonstelling voor wit textiel

Midden november vindt de 'exposition de blanc' plaats. Dit is een evenement waar verschillende organisaties samenkomen in een verkoopshal waar ze de ruimte krijgen om hun artikelen tentoon te stellen. 'Blanc' wijst erop dat de objecten die ze verkopen gemaakt zijn van wit textiel zoals lingerie, korsetten, zakdoeken, hemden, en kantwerk.¹⁹¹

De goede verkoop is het resultaat van de toegewijde leerkrachten die de kunstenaressen "zeer charmant en effectief" benaderen. Er worden "veel en belangrijke" bestellingen geplaatst.¹⁹²

¹⁸⁹ "Les Arts de la Femme," 2.

¹⁹⁰ "Exposition d'éventails," *Le Vingtième Siècle*, 1 februari 1909,3.; "Les Arts de la Femme," *L'Indépendance Belge*, 25 juni 1909, 2.

¹⁹¹ Dit evenement is niet terug te vinden in contemporaine kranten of magazines dus is er geen exacte datum terug te vinden. De omschrijving van dit evenement is geïnspireerd op andere tentoonstellingen van witte textiel die plaatsvinden op het eind van de 19e en in het begin van de 20ste eeuw. Deze tentoonstelling wordt niet opgenomen in de kalender in bijlage LXVII omdat de exacte data niet gekend zijn.

¹⁹² *Rapport du conseil d'administration*, 35.

1909

Wintertentoonstelling – Elsensesteenweg 60, Elsene

Tijdens de wintermaanden geeft mevrouw Mézières uit Parijs elke woensdag een lezing met de titel ‘een uur praktisch advies’ (‘une heure de conseils pratiques’), georganiseerd binnen

Afb. 31: *L'Automne*, borduurwerk met silk vervaardigd, 200 x 260 m, Hélène De Ménéil en Isidore De rudder, 1905, Brussel: Muséum voor Kostuum en Kant

de sectie ‘Literatuur’. In totaal komen er meer dan 60 bezoekers langs bij deze voorstellingen. De Frans-Belgische toneelactrice Mevr. Dudley (1858-1934) komt helpen bij deze voorstellingen.¹⁹³ Ondertussen vinden er ook conferenties plaats, gegeven door Marguerite Van de Wiele, geassisteerd door mejuffrouw Derboven over de kunst van het borduren en over het oeuvre van Hélène du Ménéil (mevrouw Isidore De Rudder; 1869-1962), gecombineerd met een tentoonstelling van kunstwerken van deze kunstenaars.¹⁹⁴

Tentoonstelling boekbinden, Elsensesteenweg 60, Elsene

Van 10 tot 15 januari wordt er een tentoonstelling ‘boekbinden georganiseerd. Aansluitend gaat er een wedstrijd door die georganiseerd wordt door de gravin van Vlaanderen (Cfr. infra wedstrijden).¹⁹⁵

¹⁹³ *Ibid.*

¹⁹⁴ *Ibid.*, 35-36.

¹⁹⁵ “Petite chronique,” *L’Art Moderne*, 2 januari 1910, 6.

In 1910 neemt 'Les Arts de La Femme' deel aan de wereldtentoonstelling in Brussel, die loopt van 23 april tot 1 november, waar de leden en het organiserende comité van de wereldtentoonstelling al het mogelijke doen om op te vallen:

“Un grand effort avait été fait, tant par les dames adhérentes qui s'étaient distinguées par des envois de tout premier ordre que par le Comité organisateur qui avait réussi à présenter au public un stand artistique et coquet qui fut très remarqué et qui nous valut grand succès.”¹⁹⁶

“Elle prendra donc toutes ses dispositions pour s'y réserver un bon emplacement et y figurer avec honneur. (...) La bienveillance du Comité de direction nous a fait obtenir un emplacement de premier choix, située à l'entrée principale de l'exposition.”¹⁹⁷

Er is een afdeling voorzien waar de tentoonstelling van het handwerk van vrouwen plaatsvindt.¹⁹⁸ Desondanks verkrijgt 'Les Arts de la Femme' een plaats aan de hoofdingang van de tentoonstelling in de afdeling “groep XII, decoratieve kunsten” (“*Arts décoratifs, groupe XII*” in décoration et mobilier des édifices publics et des habitations’) recht tegenover het eresalon ('le salon d'honneur').¹⁹⁹ Het is opmerkelijk dat 'Les Arts de la Femme' een stand krijgt tussen de decoratieve kunsten omdat het vrouwenpaviljoen is ingericht met als doel om de kunst die vrouwen maken te groeperen (Cfr. supra Vrouwenpaviljoen op de wereldtentoonstellingen’).

Op 14 en 15 augustus woedt er een brand op de locatie van de wereldtentoonstelling. Een groot deel van de werken van de dames raakt beschadigd. Dankzij de goede organisatie worden de arbeidsters meteen volledig uitbetaald. La Compagnie de Bruxelles en Les Propriétaires Réunis betalen het bedrag van 30.000 frank, dit is de waarde waarvoor de werken verzekerd zijn. Alle kosten die gemaakt zijn sinds de opbouw van hun stand komen op 30.108,38 frank, de bijdrage van de verzekering is dus net niet genoeg.

¹⁹⁶ *Rapport du conseil d'administration*, 55.

¹⁹⁷ *Rapport du conseil d'administration*, 57.

¹⁹⁸ namelijk “groep XVIII, praktisch onderwijs; II economische instellingen en handwerk van de vrouw”

¹⁹⁹ *Rapport du conseil d'administration*, 34. ; (“enseignement pratique; II. Institutions économiques et travail manuel de la femme”) Groupe XVIII: I. enseignement pratique; II. Institutions économique et travail manuel de la femme. ; *Catalogus Wereldtentoonstelling Brussel 1910*, 1910, Organise officiel de l'exposition de 1910, Brussel: Archief van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.

De ‘tombolacommissie’ (‘La commission de la tombola’) zorgt ervoor dat er tijdens de wereldtentoonstelling kantwerk getoond wordt op het vaste adres van ‘Les Arts de la Femme’. Zij zullen kunstwerken kopen van de vereniging voor een waarde van 8.045 frank.²⁰⁰

Ondanks deze vreselijke brand, verliezen de kunstenaressen hun moed niet en kunnen ze tegen 15 december 1910 al nieuwe kunstobjecten presenteren (Cfr. infra ‘De tentoonstelling ‘het werk van de vrouw’).²⁰¹

Wintertentoonstelling – Elsensesteenweg 60, Elsene

Vanaf 1 december organiseert ‘Les Arts de la Femme’ hun jaarlijkse wintertentoonstelling.²⁰² De gravin van Vlaanderen wijdt de tentoonstelling in. De tentoonstelling is minder succesvol dan het jaar voordien. Dit is volgens Mayer te wijten aan de inspanningen die de leden leverden voor de wereldtentoonstelling.²⁰³

De tentoonstelling ‘het werk van de vrouw’ - Pavillon de Marsan, Parijs

Deze tentoonstelling duurde van 15 december 1910 tot 15 februari 1911. Voorafgaand aan de brand, hebben de leden van ‘De Centrale Unie der Decoratieve Kunsten’ (‘l’Union centrale des Arts décoratifs’) de werken van ‘Les Arts de la Femme’ bewonderd op de wereldtentoonstelling. De presentatie van de werken overtuigt de Unie ervan om de vereniging van 15 december tot 15 februari uit te nodigen op de tentoonstelling ‘het werk van de vrouw’ (‘des travaux de la femme’) in het ‘Pavillon de Marsan’.²⁰⁴

“Le désastre du Solbosch avait anéanti la totalité de nos plus beaux objets; toutefois, grâce à l’énergie de nos dames travailleuses, nous avons réussi à grouper pour Paris un choix d’objets très importants et très intéressants, notamment des dentelles, qui y ont été fort appréciées.”²⁰⁵

²⁰⁰ *Rapport du conseil d’administration*, 14-85.

²⁰¹ Chatelet, inventaris: *Petits salons artistiques et expositions diverses Sociétés artistiques*, 1889, Prijs : Centre Historique des Archives Nationales.

²⁰² “Salonnet,” *L’éventail*, 4 december 1910, 4.

²⁰³ *Rapport du conseil d’administration*, 57. ; Deze tentoonstelling wordt niet opgenomen in de kalender in bijlage LXVII omdat de exacte data niet gekend zijn.

²⁰⁴ *Rapport du conseil d’administration*, 57. ; Een vleugel van Het Louvre paleis.

²⁰⁵ *Rapport du conseil d’administration*, 57.

Lentetentoonstelling – Elsensesteenweg 60, Elsene

Op 29 mei gaat deze tentoonstelling van start. Er vindt een tombola plaats, ‘Tombola du Travail à Domicile’. Een ticketje voor de tombola kost 10 cent maar verder is de inkom gratis.²⁰⁶ Er vinden ook verschillende wedstrijden plaats: wedstrijd voor zomerzakken (sacs d’été), jassen/ hemden (blouses) en ontwerpen van jassen/hemden.²⁰⁷

Poppententoonstelling - Hermann Tietz Kaufhaus, Alexanderplatz Berlijn

In het verslag van de raad van bestuur van 14 mei 1912 krijgt deze tentoonstelling een korte vermelding. De Poppententoonstelling (‘exposition de la poupée’; ‘Puppen-Ausstellung’) wordt georganiseerd door Maison Tietz (‘Hermann Tietz Warenhaus’), een grote Berlijnse winkel.²⁰⁸ ‘Les Arts de la Femme’ zendt twee poppen en hiermee winnen ze de prijs binnen de secties ‘poppen gekleed in kantwerk’ (des poupées habillées de dentelle).

Afb. 32: Warenhaus Hermann Tietz, anonieme fotograaf, Uit: Peter Stürzebecher: Das Berliner Warenhaus. Berlin 1979, p. 111

²⁰⁶ “Les Arts de la Femme,” *Le Peuple*, 30 mei 1911, 2.; Deze tentoonstelling wordt niet opgenomen in de kalender in bijlage LXVII omdat de exacte data niet gekend zijn.

²⁰⁷ *Rapport du conseil d’administration*, 84.

²⁰⁸ *L’Education: revue illustrée d’éducation familiale et scolaire*, 1911, Lyon: Openbare bibliotheek.

Internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten – Paleis voor Schone Kunsten, Luik

Deze tentoonstelling vindt plaats in het paleis voor schone kunsten van 7 mei tot en met 25 juni.²⁰⁹ Het oeuvre op deze tentoonstelling is heel ruim: sculptuur, decoratieve schilderijen zoals schilderijen op waaiers en paraventen, artistiek houtwerk, keramiek, email, gebrandschilderd glas, tapijten en borduurwerk, meubilair, drukwerk in een bibliotheek met kunstboeken en albums met prenten en tekeningen, boekbindingen, programma's, menu's en affiches.²¹⁰

Elke Belgische kunstenaar of uitgenodigde buitenlandse kunstenaar mag deelnemen aan de tentoonstelling, waaronder dus ook de leden van 'Les Arts de la Femme'.²¹¹ Het is voor de vereniging een enorm voordeel om te mogen deelnemen aan deze tentoonstelling omdat ze een veel groter publiek bereiken en omdat de organisatie een groot deel van de kosten op zich neemt. De transportkosten van de trein in België, bijvoorbeeld worden betaald door de organisatie en voor het plaatsen van de etalages wordt er niets aangerekend. Per verkocht werk gaat er vijf procent naar de organisatie van de tentoonstelling.

'Les Arts de la Femme' zendt werk in van 34 leden (Bijlage LXI. Ze krijgen elk een gratis inkomkaart. In totaal exposeren er 392 kunstenaars waarvan buiten de leden van 'Les Arts de la Femme' nog 19 andere vrouwen: Mej. Maria Bierme, mej. Marie-Jeanne Bremond, mevr. Henriette Crespel, Cécile Delarue-Lefebvre, Marguerite De Perck, mevr. Hélène De Rudder, Marguerite Faivre, mevr. Alice Kramer-Mouzon, mevr. Emma Lambotte, Léontine Maricq, Mevr. Asta Moller (Geboren Koster), Mevr. R. moller (geboren Schonheyder), mevr. Félicie Ransy-Putzeys, mevr. Maria-Sara De Lignereux, Adelin Salle, Camille Sturbelle, Emma thiollier, Mej. Laure Urbin, Eugénie Vogelaar en Albertine Zangerle.²¹²

Naast 'Les Arts de la Femme' zijn er nog andere organisaties die hier tentoonstellen: Deutsches Museum für Kunst in Handel und Gewerbe uit Hagen, Westfalen, Munich Secession, De kunstgroep De Scalden (Cercle d'Art 'De Scalden') en hiernaast ook nog verschillende alleenstaande artiesten waaronder Philippe Wolfers en Théo Van Rysselberghe.²¹³

²⁰⁹ *Catalogus Exposition d'Architecture et d'Arts Décoratifs*

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid, 4.

²¹² Ibid., 3-20.

²¹³ Ibid., 5-20.

1911

Wintertentoonstelling – Elsensesteenweg 60, Elsene

Vanaf 25 november tot 25 december is de wintertentoonstelling geopend. Het was de bedoeling om een wedstrijd te organiseren waarbij installaties werden gemaakt voor in de kinderkamer (‘d’installations pour nurseries’). Er waren veel inzendingen maar te weinig om een volwaardige wedstrijd te organiseren.²¹⁴

Wintertentoonstelling, Elsensesteenweg 60, Elsene

Deze wintertentoonstelling loopt van 25 november tot en 7 december. Met deze tentoonstelling wilt de organisatie zoveel mogelijk mensen overtuigen om hun kerstartikelen bij ‘Les Arts de la Femme’ te kopen. De tentoonstelling is elke dag open van 10 tot 12 uur en van 14 tot 18 uur.²¹⁵

Internationale kanttentoonstelling – Rotterdam

In december organiseert de Rotterdamse kunstkring een internationale kanttentoonstelling.²¹⁶ De kant die ‘Les Arts de la Femme’ wil laten zien is tot en met 6 december te zien op hun eigen wintertentoonstelling en is daarom pas hierna naar Rotterdam gebracht om tentoon te stellen.²¹⁷ In de catalogus staat enkel de naam ‘Les Arts de la Femme’ vermeld zonder specifieke namen van de leden. Er is wel een lijst met daarop al de ingestuurde kant. Het oeuvre dat tijdens deze tentoonstelling uitgesteld staat, bestaat uit verschillende types kant: Venetiaanse kant, Mechelse kant, Flandres, Milanese kant, Geeraardsbergen maar geen Brusselse kant. Een groot deel van de kant werd ontworpen door Irène d’Olszowska.²¹⁸

²¹⁴ *Rapport du conseil d’administration*, 83.

²¹⁵ “Bruxelles et ses faubourgs,” *Le Peuple*, 25 november 1912, 2.

²¹⁶ Patricia Wardle, *Nuttig en nodig: Nederlandse kantopleidingen 1850-1940* (Amsterdam: Het Kantsalet, 1992), 103.

²¹⁷ Patricia Wardle, “De eerste internationale tentoonstelling van moderne kant die in ons land plaats vindt,” in *Kostuum 2004*, red. Marianne Stang, Elda Gantner et al. (Amsterdam: Rijksmuseum, 2004), 18-22.

²¹⁸ Deze tentoonstelling wordt niet opgenomen in de kalender in bijlage LXVII omdat de exacte data niet gekend zijn; Wardle, “De eerste internationale tentoonstelling,” 18.

Klassenverdeling

‘Les Arts de la Femme’ stelt tentoon in ‘Het Paleis der Vrouwelijke Handwerken’ (‘Palais des Travaux Féminins’). De vrouwenpaviljoenen op de wereldtentoonstellingen in België zijn steeds ingedeeld in ongeveer drie dezelfde groepen. In de eerste groep is er plaats gemaakt voor het onderwijs. Op de wereldtentoonstelling van Gent resulteert dit in ‘Onderwijs voor jonge meisjes’, klasse 113. Hier exposeren de beroepsscholen voor meisjes.²¹⁹ Een tweede groep, klasse 114, toont wetenschap, kunst en economische instellingen en liefdadigheid. Een laatste groep, klasse 115, toont het handwerk van vrouwen²²⁰, “s lands vrouwelijke bedrijven” zoals genoemd wordt in de ‘bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken’.²²¹ Deze drie klassen vormen samen groep XVIII waar een “monopolie van vrouwentalent” heerst²²². De groep krijgt ‘Hoge Bescherming’ koningin Elisabeth.²²³

De leerlingen van alle deelnemende scholen van de sectie ‘onderwijs voor jonge meisjes’ moeten op vastgelegde tijdstippen werken onder de ogen van de bezoekers.²²⁴ Deze sectie is opgedeeld in beroepsscholen²²⁵ (écoles professionnelles), huishoudscholen (écoles et classes ménagères), kleuterscholen en speciale instellingen (écoles gardiennes et institutions spéciales) en artistieke bijeenkomsten (séances artistiques). Kinderen van zeer jonge leeftijd moesten handarbeid demonstreren. Kleuters moesten dit doen op zondagen en feestdagen van 14 uur tot 17 uur.²²⁶

²¹⁹ *Bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken*, 1913, map nr. 1982, Brussel: Rijksarchief Brussel.

²²⁰ Hans Vandevoorde, “Amazones”, 75–94.

²²¹ *Bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken*.

²²² ‘De verordening’ spreekt over “een monopolium van vrouwentalent” *Bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken*, 1913, map nr. 1982, Brussel: Rijksarchief Brussel.

²²³ *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913, Groep XVIII: paleis voor vrouwelijke handwerken*, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek Ugent.

²²⁴ Exacte data en tijdsindeling zijn terug te vinden in de catalogus; *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913*.

²²⁵ huishoudscholen, leerwerkhuizen, naaiwerkplaatsen en bewaarscholen; *bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken*, 1913, map nr. 1982, Brussel: Rijksarchief Brussel.

²²⁶ *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913*, 9.

'Les Arts de la Femme' stelt tentoon in klasse 114.²²⁷ Briefverkeer tussen Paul Wauters (-), commissaris van groep XVIII van de wereldtentoonstelling, en Jane Ouwerx, als secretaris van de vereniging, toont aan dat dit oorspronkelijk niet het geval was. Uit briefverkeer tussen Jane Ouwerx en Wauters, valt op te maken dat 'Les Arts de la Femme' eerst geplaatst wordt onder klasse 115, omwille van het kantwerk dat zij produceren. Maar dit is niet naar de zin van 'Les Arts de la Femme' en zij vragen een verplaatsing aan. Op 23 februari 1912 stuurt de algemene voorzitter van de wereldtentoonstelling een brief naar Wauters waarin staat dat Mayer een aanvraag indient om werken van 'Les Arts de la Femme' te presenteren in klasse 114.²²⁸ Uit de catalogus blijkt dat het kennelijk gelukt is en ze presenteren hun kunstwerken, die volgens hen niet bij thuiswerk horen, in groep 114.²²⁹

Situering op het terrein

Afb. 33: Vooraanzicht links van de hoofdingang Wereldtentoonstelling, 1913, anonieme fotograaf, Latem-Deurle: collectie Françoise Verhooosele

²²⁷ Waar ook werken en partituren, handschriften of afdruksels tentoon worden gesteld die de wetenschap, de letterkunde en de toonkunde voorstellen.

²²⁸ De brief werd niet met een naam ondertekend maar werd waarschijnlijk geschreven door John B. Storms, de secretaris van de algemene bestuursraad. ; *Catalogus 'Exposition internationale universale de Gand 1913, Groupe VII, Agriculture, 1913*, Gent: Universiteitsbibliotheek. *Briefwisseling commissariat général et Paul wauters*, 23 februari 1912. Map nr. 1984. Brussel: Rijksarchief.

²²⁹ Vermits de vereniging handwerk produceert, is het interessant om ook in klasse 115 te gaan kijken. Tussen al de vrouwen die vermeld worden bij het handwerk, is er ook een lid van de 'Les Arts de la Femme' vermeld. Het betreft mevrouw Scattini die de techniek van 'point de Venice' en borduurwerk demonstreert. Volgens het register heeft ze hier 1m² ruimte voor gekregen en zal ze dit gedurende heel de tentoonstelling demonstreren, wat volgens de bijzondere verordening elke weekdag is, van 9 uur 's ochtends tot 12 uur 's middags en in de namiddag van 14 uur tot 17 uur. De start van de vertoning vindt plaats op 26 april 1913 en stop op de sluiting van de tentoonstelling.

De plaats waar het paviljoen zich bevindt - namelijk links van de hoofdingang, een plaats waar elke bezoeker langst komt - bevestigt de grote belangstelling. Enkel kunstwerken die gemaakt zijn door vrouwen zijn hier uitgesteld.²³⁰ Bij het binnenkomen van het vrouwenpaviljoen bevindt 'Les Arts de la Femme' zich meteen links binnen een ruimte van 15 op 10 meter (Bijlage LXIV -LXXI). De goedgelegen positie is te danken aan de Isabelle De Silva, die in een correspondentie met Paul Wauters vraagt om de kunstwerken op een plaats te zetten waar ze het beste zichtbaar zijn.²³¹

"le mieux possible à leur point de vue et surtout au point de vues d'artistes et des ouvrières (...)." ²³²

Het paviljoen, waar groep XVIII zich bevindt, is opgedeeld in verschillende ruimtes (Bijlage LXXI). Er is een ruimte voorzien voor de vrouwelijke kunst ('des Arts de la Femme'), het salon voor decoratieve kunsten (salon art décoratif), een bureau, huishoudscholen, beroepsscholen, salon voor religieuze kunst (salon de l'art religieux), het Lodewijk XVI salon (Salon Louis XVI) en het salon voor toegepaste schilderkunst (Salon de la peinture appliquée).²³³

Het reglement

Tijdens de tentoonstelling is het voor de bezoekers verboden om de leerlingen, de kunstenaressen en de arbeidsters aan te spreken die werkzaam zijn in het paviljoen. Er zijn enkele dames aangesteld die toezicht moeten houden in het paviljoen en enkel zij mogen aangesproken worden.²³⁴ De reden hiervoor is vermoedelijk dat de organisatoren er zeker van willen zijn dat er correcte informatie wordt doorgegeven aan de bezoekers.

De leden van 'Les Arts de la Femme' die exposeren hebben een permanente toegang tot de werelttentoonstelling. Dit staat omschreven in een briefwisseling tussen Paul Wauters en Jane Ouwerx. Hoewel Wauters dit aantal toegangstickets beloofd heeft, vraagt Ouwerx toch nog zeer voorzichtig of ze een groter aantal toegangstickets kunnen verkrijgen die ze zeer zorgvuldig zullen gebruiken. Deze brief, waarin Ouwerx vraagt of het mogelijk is om de

²³⁰ *Règlement du Palais des Travaux Féminins*, 1913, map nr. 1996, Brussel: Rijksarchief.

²³¹ Inspecteur bij het ministerie van industrie en arbeid en tevens commissaris van de werelttentoonstelling. Bij de werelttentoonstelling van Gent in 1905 was Wauters nog adjunct-commissaris. ; Vandevoorde, "Vrouwen op de Belgische werelttentoonstellingen," 80.

²³² *Briefwisseling tussen Brigode en Paul Wauters*, 1913, adhésions à la classe 114., map nr. 2019, Brussel: Rijksarchief.

²³³ *Briefwisseling tussen Wauter en Poppe op 4 januari 1913*, map Nr. 1989, Brussel: Rijksarchief. ; *Plan van groep XVIII van de Belgische sectie, 7 juni 1913*, Map: *emplacements, plans, etc.* nr. 1989, Brussel: Rijksarchief.

²³⁴ *Règlement du Palais des Travaux Féminins*, map nr. 1996. 1913, Brussel: Rijksarchief.

toegangskaarten binnen de 14 dagen op te sturen, is geschreven op 8 juli 1913. Uit een aantal woorden zoals “we zullen geduldig zijn”, “maar de tijd dringt”, blijkt dat de leden van ‘Les Arts de la Femme’ hun geduld aan het verliezen zijn. Anderzijds blijkt ook dat de tentoonstelling zijn vruchten afwerpt, er zijn namelijk al tal van bestellingen (commandes) binnen gekomen sinds het begin van de opening van de wereldtentoonstelling.²³⁵

Het tentoongestelde handwerk binnen groep XVIII mag niet verkocht worden. Het is wel toegelaten om bestellingen te aanvaarden maar de tussenkomst moet gebeuren door een vertegenwoordiger van de organisatie en het is ten strengste verboden voor ‘de arbeiders’ om zelf op te treden bij de onderhandeling.²³⁶ Deze regel komt overeen met de voorgaande regel die bezoekers verbiedt om met de leerlingen, kunstenaressen en arbeidsters te praten.

Vervolgens is het verboden om de tentoongestelde producten aan te raken. De strenge regels zijn, volgens het comité, ingevoerd om de voorwerpen te beveiligen tegen verlies of schade. Nochtans is het comité van de wereldtentoonstelling volgens de bijzondere verordening niet aansprakelijk voor brand, beschadiging of vertraging. De vereniging moet zelf de kunstwerken verzekeren.²³⁷

Interieur

Het interieur van de ruimte waarin het paleis der vrouwelijke handwerken zich bevindt, is weloordacht samengesteld. Het comité van groep XVIII omschrijft in hun bijzondere verordening het volgende:

“Om de weldoenden invloed van het praktisch onderwijs voor meisjes te bevorderen en om aan te toonen welk belang zij hecht aan die gezamenlijke propaganda der vrouwelijke werken en bedrijven, heeft de Regeering op zich willen nemen: het oprichten en het versieren van het paviljoen, de prijzen der standplaatsen; de reisvoedings- en verblijfkosten der meesteressen, leerlingen en arbeidsters welke zich moeten verplaatsen, alsook het vervoer van het toezicht over de voorwerpen (sic.).”²³⁸

²³⁵ Brief van Jane Brigode aan Paul Wauters op 8 juli 1912, *Adhésions à la classe 114*, map nr. 2019, 1913, Brussel: Rijksarchief.

²³⁶ *Liste des adhesions. Groupe XVIII. Classe 115*, map nr. 2020, *adhésions à la classe 115*, 1913, Brussel: Rijksarchief.

²³⁷ *Liste des adhesions*.

²³⁸ *Bijzondere verordening*.

Het interieur heeft, door de samenwerking met de regering en architect August Poppe (-), een coherent ontwerp.²³⁹ Poppe en Wauters bespreken discussiëren over bepaalde keuzes van het interieur in briefwisseling . Poppe is verantwoordelijk voor het ontwerpen van verschillende ruimtes.

“Madame Philippson préfère la place près du vestibule afin de profiter de l’éclairage des deux fenêtres, qu’on peut pratiquer dans la cloison.”²⁴⁰

Deze woorden van Poppe zijn nogmaals een bewijs dat ‘Les Arts de La Femme’ inspraak had op de manier van de presentatie van hun kunstwerken. Aan de voorzijde van het ‘salon voor decoratieve kunsten’ en de vrouwelijke kunst worden vijf pilasters geplaatst met entablement en kroonlijsten .²⁴¹ Voor de vloer kiest Poppe voor Linoleum in een neutrale tint, met uitzondering op de plaatsen waar de scholen en de activiteiten plaatsvinden.

Afb. 34: Stukjes stof, bijgevoegd bij briefwisseling tussen Poppe en Wauters, dossier 2008, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

In een briefwisseling met Paul Wauters heeft de architect de stukjes stof, namelijk jutte, bijgevoegd die hij later zal toepassen in het interieur van het paviljoen.²⁴²

²³⁹ *Règlement du Palais.*

²⁴⁰ *Briefwisseling tussen August Poppe en Paul wauters*, 8 maart 1913, dossier 1989, Brussel : Rijksarchief Brussel.

²⁴¹ *Briefwisseling tussen Wauter en Poppe.*

²⁴² *Briefwisseling tussen August Poppe en Paul wauters*, 8 maart 1913, map nr. 1989, Brussel : Rijksarchief.

Er zijn geen ontwerpen terug te vinden die betrekking hebben op de toonzaal waar 'Les Arts de la Femme' zicht bevindt. Aangezien Poppe verantwoordelijk is voor het interieur van heel het paviljoen, zullen de meubelen die gemaakt zijn voor 'Le Salon Moderne' en 'écoles ménagères' in dezelfde vervaardigd zijn (Bijlagen LXXII-LXXX).

Tentoonstelling voor decoratieve kunsten – Elsensesteenweg 60, Elsene

Deze wintertentoonstelling vindt plaats in november en december 1913. De exacte data zijn niet gekend. De motivatie van de tentoonstelling ontstaat tijdens de wereldtentoonstelling in Gent omdat ze hier een opmerkelijk oeuvre tentoon stelden.²⁴³

²⁴³ "Bruxelles et ses Fabourgs," *Le Peuple*, 26 november 1913, 3.

Kunsttentoonstelling, Elsensesteenweg 60, Elsene

Van 5 tot 15 februari vindt er op de Elsensesteenweg een tentoonstelling plaats met werken van mevrouw Marie Molitor en Bertje Luppens. Mevrouw Biron stelt tijdens deze tentoonstelling “zeer mooie” schilderijen tentoon. Daarnaast zullen er ook lederwerken en borduurwerk te zien zijn van mej. Rival.²⁴⁴

²⁴⁴ Deze tentoonstelling wordt niet opgenomen in de kalender in bijlage LXVII omdat de exacte data niet gekend zijn.

3.2 Wedstrijden en prijzen

‘Les Arts de la Femme’ organiseert aansluitend bij de periodieke tentoonstellingen wedstrijden om het beoefenen van kunstnijverheid aan te moedigen. Prinses Elisabeth, de gravin van Vlaanderen en prinses Clémentine, die meehelpen bij de organisatie van wedstrijden, de uitreiking van prijzen en de ondersteuning van tentoonstellingen, dragen bij tot het goede verloop van de organisatie. Mayer merkt dit op wanneer ze het eerste werkjaar (1908 tot 1909) overloopt in het verslag van de raad van bestuur:

“(…) notre reconnaissance respectueuse à nos Princesses Royales qui ont daigné seconder nos efforts en instituant de concours, en fondant des prix et en faisant de nombreuses acquisitions à nos expositions.”²⁴⁵

Wedstrijd voor de mooiste waaier

Tijdens de tentoonstelling in november 1909, stelt de gravin van Vlaanderen voor om prijzen uit te delen in de vorm van geld aan een leerling van een Brusselse beroepsschool die het mooiste ontwerp maakt voor een waaier.²⁴⁶

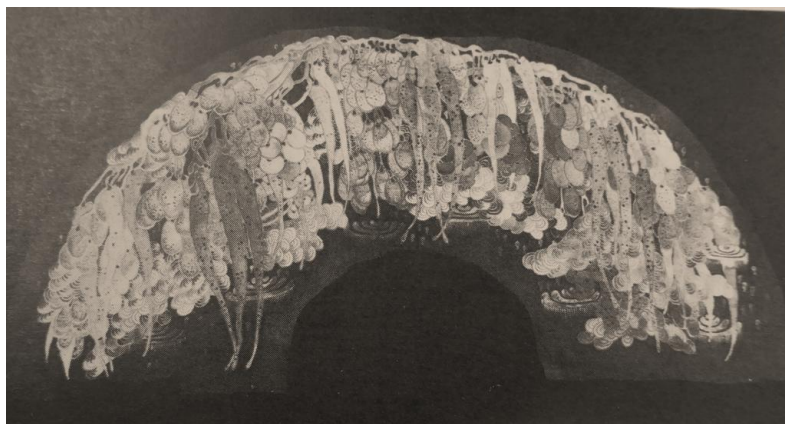
Aansluitend aan de wedstrijd, besluit het comité van ‘Les Arts de la Femme’ om er een tentoonstelling bij te organiseren, namelijk de retrospectieve tentoonstelling van waaiers, die uiteindelijk tot een groot succes uitdraait en zelfs meer aandacht krijgt dan de wedstrijd op zich (Cfr. supra ‘Tentoonstellingen’, ‘Receptie’).

De gravin van Vlaanderen is de voorzitter van de jury en zal de prijzen uitreiken. Andere juryleden zijn: Mathilde Mayer, de gravin van Sousberghe, Thérèse Goldschmidt, Juliette Trullemans, Omer Coppens, Paul Lambotte, Philippe Wolfers, Fernand Khnopff en de Brusselse beeldhouwer, Charles Vanderstappen (1843-1910).²⁴⁷

²⁴⁵ *Rapport du conseil d'administration*, 1.

²⁴⁶ “*Les Arts de la Femme*,” 2.

²⁴⁷ *Catalogus Exposition rétrospective d'éventails*, 1909, imprimerie Veuve Monnor, inventarisnr. 7367, S. AA Z. 34, Rome: Academia Belgica.

Afb. 35: *Waaier met beschilderde zijde*, Gabrielle Canivet, 1909, Brussel: privéverzameling

Er volgen uiteindelijk twee prijsuitreikingen: van de gravin van Vlaanderen en van 'Les Arts de la Femme' zelf. De prijs van de gravin van Vlaanderen gaat naar Gabrielle Canivet (mevrouw Constand Montald; 1867-1942).

De kantklosschool van 'Les Arts de la Femme' deelt 2 prijzen van 100 frank uit aan afgestudeerden van beroepsscholen van Brussel en Elsene:²⁴⁸ Op de eerste plaats staat Madeleine Cassiers (1886 – 1923), samen met Irene d'Olszowska. Zij ontvangen het prijsgeld. De tweede prijs gaat naar mejuffrouw M. Wissart, Emma Van Hamme (mevrouw Jules Renkin²⁴⁹; 1859-1933) en mevrouw Laurence Frédéric en de derde naar mejuffrouw A. Drumeaux.²⁵⁰

Wedstrijd voor de beste kantwerkster

Nog geen maand na het voorstel van de gravin van Vlaanderen om een wedstrijd te organiseren voor waaiers, stelt prinses Clementine hetzelfde voor, maar dan een prijs voor de beste kantwerkster.²⁵¹

Het zelfde jaar zal ook prinses Clementine een prijs uitreiken voor de beste leerling van de kantklosschool die aan het einde van het schooljaar zal worden uitgereikt, op 5 juli 1909.²⁵²

'Les orphelines de la ville de Bruxelles' slepen twee van de drie prijzen in de wacht. De prijzen worden uitgedeeld door prinses Clémentine en zij ondertekent ook elk diploma dat

²⁴⁸ *Rapport du conseil d'administration*, 15.

²⁴⁹ Op dit moment waren ze nog niet getrouwd.

²⁵⁰ "Le concours d'éventails," *Le Vingtième Siècle*, 19 april 1909, 1.

²⁵¹ "Les arts de la femme," *L'Indépendance Belge*, 2 december 1908, 2.

²⁵² *Rapport du conseil d'administration*, 15. ; "La petite chronique," *L'Art Moderne*, 4 juli 1909, 213.

de winnaars in ontvangst nemen. De eerste prijs gaat naar Françoise Bastiens, de tweede naar Petronille Dubois en Caroline Hofmans. De derde prijs gaat naar Suzanne Deldume en Marguerite Crosset. Jeanne Smouts, Anne Ponsaert, Eugénie Nuyts en Marguerite Rebelet krijgen een eervolle vermelding. Al de andere deelnemers krijgen ook felicitaties van de prinses.²⁵³

Wedstrijd boekbinden

In januari 1910 wordt de wedstrijd organiseert 'Les Arts de la Femme' in samenwerking met de gravin van Vlaanderen een wedstrijd boekbinden. Op de uitreiking van de wedstrijd kan de gravin er zelf niet bij zijn en wordt haar plaats vervangen door Fernand Khnopff. Hij geeft een toespraak over de successen van de wedstrijd.

Daarnaast geeft hij aan het publiek ook mee wat volgens hem de kenmerken zijn van goede toegepaste kunst. Er zijn volgens Khnopff drie formules waaraan het object moet voldoen: Een geschikte samenstelling (la convenance de la composition), de eenheid van de constructie (la logique de la Construction) en de puurheid van de uitvoering (la sincérité de l'exécution).²⁵⁴

Volgens Khnopff hebben de winnaars deze eigenschappen in hun kunstwerk verwerkt: Juliette La Bruyère, zij won de prijs die aangeboden werd door de overheid, Madeleine Cassiers, Irène Olszowska, Suzanne Weiler (mevrouw Jean Schlumberger²⁵⁵; 1878-1924), mejuffrouw De Heusch, Eyckhol, Madeleine Cocq (mevrouw Albert Driesbeke²⁵⁶; 1889-1952), mejuffrouw Voute, mejuffrouw Valmy, Suzanne Dumont, mejuffrouw J. Desguin, Gabrielle Canivet, mejuffrouw Nils, mejuffrouw Droit, mejuffrouw De Rechter.

²⁵³ "Au jour le jour," *L'Indépendance Belge*, 7 juli 1909, 2.

²⁵⁴ "Au jour le jour," *L'Indépendance Belge*, 10 januari 1910, 2.

²⁵⁵ Op dat moment nog niet getrouwd

²⁵⁶ Op dat moment nog niet getrouwd

3.3 Onderwijs

Door de Belgische onderwijshervorming is er in 1908 geen kloskantschool meer in Brussel (Cfr. supra). 'Les Arts de la Femme' brengt hier verandering in door een school op te richten binnen de vereniging 'Les Arts de la Femme'.²⁵⁷ De afdeling van het kantwerk leidt deze school (Cfr. supra).²⁵⁸

Op 29 maart 1909, slechts een korte periode na de start van de kloskantschool heeft Mayer het al over een vruchtbare start: "La breche est ouverte", schrijft ze in het verslag van de raad van bestuur.²⁵⁹ Na het tweede en derde werkjaar schrijft ze nog steeds dat het succes van de school in een stijgende lijn gaat.²⁶⁰

Aanvankelijk organiseert 'Les Arts de la Femme' lessen die enkel technieken aanleren. ('cours purement techniques'). Er worden per week twee lesmomenten voorzien waarbij er telkens ongeveer 40 leerlingen in de klas zitten.²⁶¹ De les gaat door op woensdag van 10 tot 14 uur. Na enkele maanden komt er een tweede lesmoment bij op dinsdag van 16 tot 20 uur.

Juffrouw Riffart geeft de cursus om leerkracht te worden. Zij leert de belangrijkste technieken aan van het kantwerk zodat de leden ook op plaatselijke scholen les kunnen geven.²⁶²

Vanaf het tweede werkjaar is techniek niet meer de enige les. Henriete Bosché, geassisteerd door mejuffrouw Foerster²⁶³, geeft vanaf dit jaar tekenen. Door het succes van de scholen kan de organisatie investeren in de aankoop van ontwerpen. Een andere les die tijdens het tweede jaar wordt opgericht is de les quilten, door Prudence de Pauw (1837-)²⁶⁴, die daarnaast ook kantwerk en elegant ondergoed (lingerie fine) geeft.²⁶⁵

Vanaf het derde werkjaar (1910-1911) komt er een les bij die de getalenteerde Irène d'Olszowska geeft. Zij geeft lessen voor het perfectioneren van ontwerpen van kantwerk. Hiernaast komt er nog een les bij om de leden herstellingswerken te leren uitvoeren.²⁶⁶

²⁵⁷ *Rapport du conseil d'administration*, 9.

²⁵⁸ *Ibid.*, 15.

²⁵⁹ *Ibid.*, 11.

²⁶⁰ *Ibid.*, 36, 57.

²⁶¹ *Ibid.*, 36.

²⁶² *Ibid.*, 14.

²⁶³ Hélène of Claire

²⁶⁴ *Burgerlijke Stand/ Geboorteakte van Prudence De Pauw*, Akte nr. 245, Brussel: Rijksarchief.

²⁶⁵ *Rapport du conseil d'administration*, 36.

²⁶⁶ *Ibid.*, 84.

3.4 Receptie

Door deelname aan en organisatie van activiteiten maakt het publiek kennis met het artistieke talent van de leden van 'Les Arts de la Femme'. Volgens Mayer kunnen ze door de goede en strenge werking van de organisatie hun reputatie staande houden (Cfr. supra 'de technisch artistieke commissie').²⁶⁷ In het algemeen geeft het verslag van de raad van bestuur geen enkele keer een negatieve weerklank: elk jaar opnieuw spreekt Mayer over de successen van de activiteiten van het afgelopen jaar. Wanneer er een tegenslag is, zoals de slechte weersomstandigheden in Oostende, overschaduwde ze dit door op een positieve toon over de successen te schrijven.

In het onderdeel 'receptie' staan de reacties centraal van de media op 'Les Arts de la Femme' en op hun activiteiten. De receptie is gebaseerd op een verzameling van 46 artikels over 'Les Arts de la Femme', gepubliceerd tussen 1908 en 1918 (Cfr. infra 'Inventaris krantenartikels en Bijlage LXXXI-LXXXII'). Het betreft 11 verschillende informatiebronnen: 'La Libre Belgique', 'Le Vingtième Siècle', 'L'Indépendance Belge', 'Le Journal De Bruxelles', 'L'Art Moderne', 'Avenir au Luxembourg', 'Gazette Du Charleroi', 'Le Peuple', 'Messenger De Bruxelles', 'The Studio' en 'Lelie' (Bijlage LXXXI en LXXXII). 'L'Indépendance Belge' publiceert het meest aantal artikels. Zowel Paul Hymans, de echtgenoot van Thérèse Goldschmidt, als zijn vader, Louis Hymans, werkten voor deze krant als journalist.²⁶⁸ Dit kan de oorzaak zijn dat er bij bijna elk evenement van 'Les Arts de la Femme' een of meerdere artikels verschenen in deze krant.

De meerderheid van de artikels gaat over de vervaardigde werken en de activiteiten, en in mindere mate over de werking van 'Les Arts de la Femme'. Vaak bestaan de artikels uit een opsomming van de organisatrices of van de leden en nog vaker een opsomming van de adellijke vrouwen die de tentoonstellingen inwilden of bezoeken (Cfr. 'Inventaris krantenarchief', kernwoorden en Bijlage LXXXIV). Dit betekent dat er een grote aandacht gaat naar de esthetische kwaliteit van de werken maar erkenning gaat ook naar de personen die achter de organisatie zitten.

²⁶⁷ *Rapport du conseil d'administration*, 35.

²⁶⁸ Paul zal hier werken vanaf 1985. Het is niet duidelijk of hij er ook nog werkte tijdens het bestaan van 'Les Arts de la Femme', maar hij zal wellicht invloed hebben gehad op het talrijke verschijnen van de artikels over activiteiten van de vereniging. "Inauguration de panneaux didactiques en hommage à Paul Hymans," laatst geraadpleegd op 22 juli 2017, <http://nl.woluwe1200.be/wp-content/uploads/2015/02/DP-P-Hymans-1215.pdf>.

Zoals eerder gezegd bestaan verschillende artikels uit een opsomming van de organisatrices en de adellijke vrouwen die de tentoonstellingen bezoeken of die betrokken zijn bij het organiseren van activiteiten. Het valt ook verschillende malen voor dat ze een lofprijzing krijgen.

De organisatrices worden 'des dames du monde' genoemd wanneer ze bij de opstart van de vereniging voorgesteld worden in 'L'indépendance Belge'.²⁶⁹ Mayer krijgt een individueel compliment bij de inhuldiging van de wintertentoonstelling in 1908:

"Il faut louer Mme Franz Philippon, qui s'est consacrée à son succès avec tant de conscience et d'intelligence."²⁷⁰

Wanneer prinses Clémentine de Ieraessen, organisatrices en arbeidsters bedankt tijdens de wedstrijd van 5 juli 1909, zal dit vermeldt worden in 'L'Indépendance Belge'. Wederom krijgt Mayer een individuele belangstelling.²⁷¹

Een keer wordt er gesproken over een hoog bezoekersaantal en expliciet over het bezoek van Paul Lambotte, waarmee de auteur suggereert dat hij hiermee de leden wil aanmoedigen.²⁷² Een andere bezoeker die individuele aandacht krijgt is prinses Elisabeth wanneer ze een aankoop doet tijdens de wintertentoonstelling in november in 1908.²⁷³ In ditzelfde artikel krijgen de organisatrices een positieve benadering:

"La princesse s'est déclarée charmée de tout ce qu'on lui a montré et a fait de nombreux achats. Elle a vivement félicité la société organisatrice."²⁷⁴

Er gaat ook aandacht naar de leden wanneer de uitreikingen van de wedstrijden vermeld worden. Deze belangstelling is niet meer dan een opsomming van de leden die een prijs hebben gewonnen²⁷⁵

²⁶⁹ "Chronique Mondaine," *L'Indépendance Belge*, 4 augustus 1908, 3.

²⁷⁰ "Les Arts de la Femme," 2.

²⁷¹ "Au jour le jour," 2.

²⁷² "Les Arts de la Femme," 2.

²⁷³ "Les Arts de la femme," *L'Indépendance Belge*, 29 november 1908, 2.

²⁷⁴ "Les Arts de la femme," 2.

²⁷⁵ "Au jour le jour," 2.

De hoge bescherming van prinses Elisabeth wordt in de media meteen opgenomen en zorgt al voor een goede reputatie vooraleer het volk de vervaardigde werken gezien heeft.²⁷⁶ Ook het feit dat de vereniging zich bekommerd om morele belangen komt hun reputatie ten goede,²⁷⁷ er wordt gesproken over hun “action bienfaisante” et “son influence sur le travail artistique de la femme”.

Over het algemeen wordt de vereniging met veel lofprijzen benaderd.

“c’est encore là une de ces généreuses organisations qui permettent à des personnes nécessiteuses de gagner honorablement leur vie et de trouver – sans démarches multiples et quelquefois humiliantes – des débouchés pour leurs travaux.”²⁷⁸

Met deze omschrijving lijkt het erop dat de auteur het publiek wil meegeven dat ‘Les Arts de la Femme’ een liefdadigheidsvereniging is, terwijl dit juist niet hun bedoeling is. In april 1909 verschijnt er opnieuw een artikel over de vereniging waarbij de auteur wederom aanhaalt dat ‘Les Arts de la Femme’ tegemoet komt aan de families die hier behoefte aan hebben (familles nécessiteuses) maar dit keer schrijft krijgt de omschrijving een aanvulling: “aussi de procurer un supplément d’aisance à toute femme qui désire utiliser ses talents.”²⁷⁹

Een maand na het ontstaan van de vereniging verschijnt er in ‘Journal De Bruxelles’ dat de bestellingen en aankopen een snelle stijging kennen en dat de vitrines snel leeggehaald zijn.²⁸⁰ Wanneer ze in november van het eerste werkjaar verhuizen, wordt dit in ‘L’Art Moderne’ verkondigt en volgens de auteur is dit te wijten aan “le développement considérable”.²⁸¹

²⁷⁶ “La société “Les Arts de la femme,” *L’Indépendance Belge*, 14 april 1908, 2.

²⁷⁷ “Les Arts de la femme,” *Journal De Bruxelles*, 28 april 1908, 2.

²⁷⁸ “Chronique Mondaine,” 3.

²⁷⁹ “Les arts de la femme,” *L’Indépendance Belge*, 3 april 1909, 2.

²⁸⁰ “Les Arts de la femme,” *Journal De Bruxelles*, 28 april 1908, 2.

²⁸¹ “Petite chronique,” 375.

Zowel de gerealiseerde tentoonstellingen als de objecten worden enkel op een positieve manier ontvangen bij het publiek. Over hun eerste wintertentoonstelling wordt geschreven dat het een van de best georganiseerde tentoonstellingen is van Brussel. Een groot compliment.

“Cette exposition d’art appliqué est certes l’une des plus réussies organisées à Bruxelles.”²⁸²

Ook in de winter van 1909 een en al lof over de realisaties:

“un goût exquis mille bibelots gracieux et a témoigné tout particulièrement son admiration pour les résultats obtenus dans la section de la dentelle.”²⁸³

Verschillende keren verschijnt er een opsomming van de toegepaste kunsten die tot het oeuvre behoren van ‘Les Arts de la Femme’, zijnde geweeftde toegepaste kunst (toutes les applications de l’art aux tissus), lederwerk (le travail du cuir), pyrogravure, schilderijen (la peinture), emaille (les émaux), fantasieobjecten (les objets de fantasies), keramiek (céramique), boekbinding (réliure), waaiers (éventails).²⁸⁴ Deze opsomming wordt vaak gemaakt zonder enige beoordeling. In andere artikels krijgen de kunstwerken een esthetisch beoordeling. De vervaardigde objecten krijgen positieve aandacht in de media. Enkele adjectieven bevestigen dit:

“Beaux échantillons exposés”; “Les modèles originaux d’éventails”²⁸⁵; “Belle œuvre”²⁸⁶; “l’œuvre si intéressante”²⁸⁷; “beaucoup d’œuvres intéressantes”²⁸⁸; “infiniment de goût”²⁸⁹; “une exposition d’art décoratif qui sera particulièrement intéressante”²⁹⁰; “travaux remarquables”²⁹¹; “fort jolies toiles (...) ; d’un goût raffinant ; d’une technique soignée”²⁹²

²⁸² “Les Arts de la Femme.” *L’Indépendance Belge*, 20 november 1908.

²⁸³ “Au jour le jour,” *L’Indépendance Belge*, 6 december 1909, 2.

²⁸⁴ “Chronique mondaine,” *L’Indépendance Belge*, 4 augustus 1908, 3. ; “Petite chronique.” *L’Art Moderne*, 22 november 1908, 375.

²⁸⁵ “Les Arts de la femme.” *Journal De Bruxelles*, 28 april 1908, 2.

²⁸⁶ “Les Arts de la Femme.” *L’Indépendance Belge*, 20 november 1908, 2.

²⁸⁷ “Chronique mondaine,” *L’Indépendance Belge*, 23 januari 1909, 2.

²⁸⁸ “À Liège,” *L’Art Moderne*, 4 juli, 1911, 181.

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ “Bruxelles et ses Fabourgs,” *Le Peuple*, 26 november, 1913, 3.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² “Expositions d’art,” *Messenger de Bruxelles*, 20 december 1918, 2.

Niet enkel de objecten vallen op bij de bezoekers, de inrichting van het lokaal:

“Ce Salonnet est, disons-le de suite, des plus coquettement aménagés et “l’art de la femme” s’y manifeste déjà rien que dans le bon goût qui a présidé à la présentation des nombreux objets exposés.”²⁹³

Afb. 36:), *Blad van een waaier* Auteur onbekend (door Loes Hubrechts geïdentificeerd als Irène Olszowska), Hoogte: 26 cm, Breedte: 50 cm, naaldkant, gaassteek, inventarisnummer D.3501.00, 1910, collectie kant, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Een keer verschijnt er een volledige omschrijving van een “magnifique” kanten sjaal en een waaier, ontworpen door Irène Olszowska en vervaardigd door kantklossters van ‘Les Arts e la Femme’. De iconografie die terug te vinden in op de sjaal bestaat uit honingbijen (‘abeilles’) en violetten. Aan beide kanten zijn de initialen van prinses Elisabeth terug te vinden. Op de waaier is de Belgische leeuw (le lion belge) en de keizerarend (l’aigle impérial) afgebeeld.

²⁹³ “Au jour le jour,” *L’Indépendance Belge*, 22 november 1909, 2.

DEEL 4: REALISATIES

4.1 Tentoonstelling Luik 1911 en Wereldtentoonstelling Gent 1913

Zoals eerder vernoemd is 'Les Arts de la Femme' een vereniging die veel belanghebbenden telt waarvan slechts een klein percentage ook effectief tentoon stelt. Op enkele krantenartikels na, zijn de catalogi van de tentoonstellingen de enige referentie voor een omschrijving van de kunstwerken, zonder illustratie. Slechts eenmalig verschijnt er een artikel met afbeeldingen van werken van Irène D'Olszowska (Bijlage LXXXIII).

De internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten van Luik in 1911, en de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 zijn het vertrekpunt van dit onderdeel.²⁹⁴ De catalogi van deze tentoonstellingen omschrijven wat de kunstenaarsleden realiseren voor twee van hun belangrijkste vertoningen. De catalogi die destijds verschenen krijgen in dit onderdeel een vernieuwde uitgave met beeldmateriaal en extra informatie over de iconografie, het gebruikte materiaal en techniek.

Voor de tentoonstelling in Luik maakt 'Les Arts de la Femme' een selectie van 35 meisjes en 96 meisjes voor de wereldtentoonstelling in Gent. Van al deze meisjes zijn er 26 overeenkomstig. In verschillende collecties, die terug te vinden zijn in de lemmata bevinden zich werken die overeenkomstig zijn met werken die gepresenteerd worden op de overzichtstentoonstellingen in Luik en Gent (Bijlage LXI).²⁹⁵

Een groot percentage van de vertoonde werken bestaat uit met de hand vervaardigde kant. Van de 96 leden die presenteren op de wereldtentoonstelling in Gent, tonen maar liefst 38 leden geborduurd werk. Al deze werken, op enkele uitzonderingen na, dienen zoals het algemeen gebruikelijk was als toevoeging bij een meubelstuk: geborduurde kussens, amelakentjes, tafellopers, vaaskleedjes, bedspreien en servetten.²⁹⁶ Naast deze meubilaironderdelen, worden er enkele kragen en waaiers tentoon gesteld. Vanaf het begin van de twintigste eeuw verkiezen kantontwerpers vaak voor het ontwerpen van

²⁹⁴ De catalogus van de retrospectieve tentoonstelling van waaiers zal niet onderzocht worden in dit hoofdstuk, vermits de waaiers voornamelijk uit kant bestonden en deze nauwelijks geïdentificeerd zijn.

²⁹⁵ De leden die tentoon stelden maar waar geen bestaand werk van terug te vinden is dat vergelijkbaar is met het werk dat ze presenterden in Luik of Gent, worden niet opgenomen in dit hoofdstuk. In bijlage LXI is een overzicht terug te vinden van al de namen die tentoon stelden in Luik en in Gent. Indien er informatie teruggevonden is over de leden worden ze ook opgenomen in de lemmata.

²⁹⁶ Marguerite Coppens, *Kant*, 118. ; Lijst van leden van de vereniging 'Arts de la Femme' die exposeerden op de wereldtentoonstelling in Gent in 1913. Catalogus vrouwenpaviljoen wereldtentoonstelling Gent 1913, laatst geraadpleegd op 29 maart 2017.

<http://adore.ugent.be/OpenURL/app?type=carousel&id=archive.ugent.be:A82ADA7A-B027AAF23FF>

waaierbladen en kragen door de beperktheid van het formaat en door de traditie van tafereelvoorstellingen. Er wordt pas vanaf de jaren dertig aan gedacht om ook taferelen te borduren op de kragen en waaiers.²⁹⁷ Op de tentoonstelling in Luik daarentegen wordt er geen kantwerkt getoond. Lederwerk en boekbanden overheersen op deze tentoonstelling.

Afb. 37 : *Schelp en bloemen*, Henriëtte Bosché, dn, Askart.com

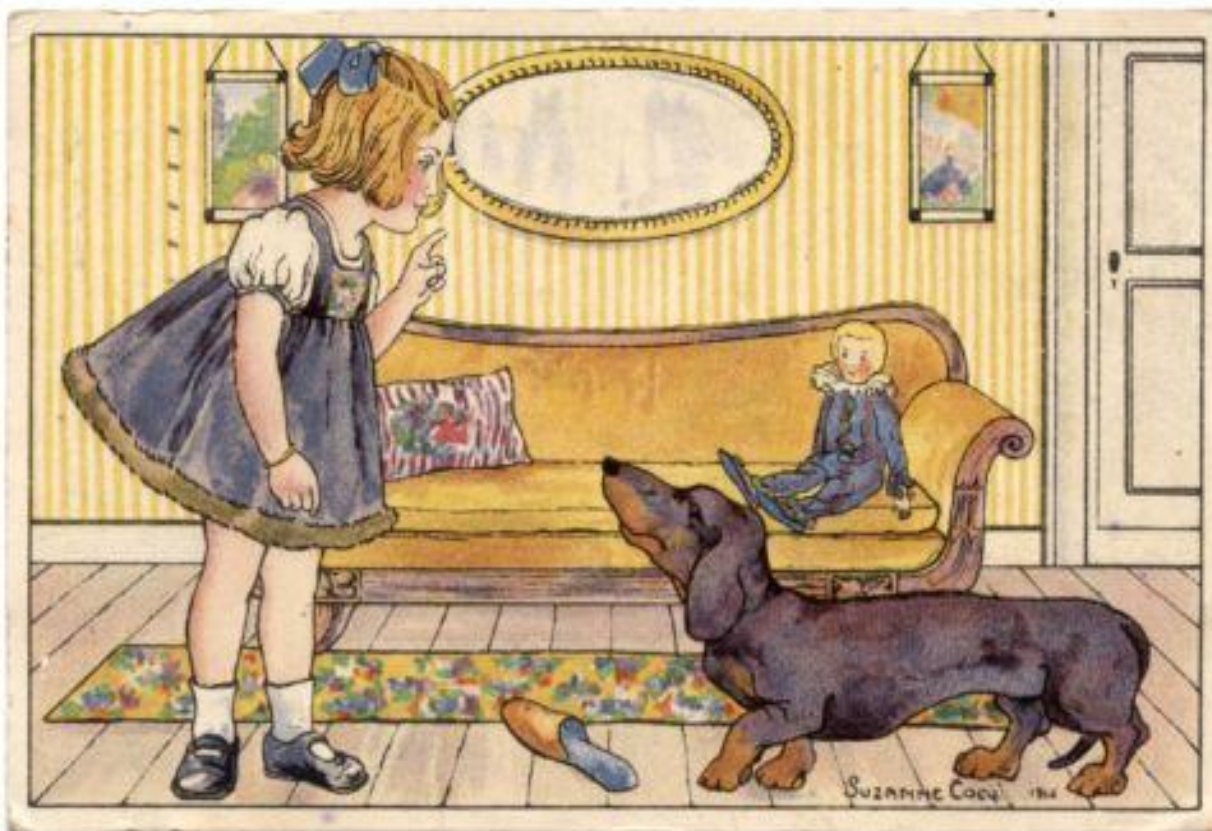
Van de veelzijdige kunstenares Henriëtte Bosché (-) verschijnt in 1911 een lampenkap waarop een ontwerp te zien is, gebaseerd op een ongekend schilderij van de kunstenares (Abat-jour exécuté d'après les dessins de l'artiste ; Bijlage LXI Cfr. Lemmata). Zij is gekend voor het schilderen van landschappen en stillevens. Vermoedelijk komt deze iconografie ook voor op de lampenkap. Op het schilderij 'Schelp en bloemen' gebruikt de kunstenares een pastellen kleurenpalet. Het stilleven bestaat uit een blauwe vaas met daarin een twintigtal rozen, een witte schelp en een achtergrond met een florale decoratie. De slagschaduw van de weergegeven objecten geeft diepgang aan het werk en de pastellen tinten geven een samenhang aan de compositie.

²⁹⁷ Coppens, *Kant uit België*, 118.

Gabrielle...Canivet... (1867-1942) toont geschilderde waaiers, kussens en zakjes op de wereldtentoonstelling in Gent. In Luik presenteert ze een handtas, een sjaal, twee bolero's, drie waaiers (vermoedelijk gelijkend aan de waaier die ze tentoonstelt in de retrospectieve tentoonstelling van waaiers) en twee zakken. Al de werken krijgen de benoeming 'versierde doek' ('tissu décoré'). De atypische florale decoratie bestaat uit een beige kleurenpalet en abstracte vormen. Vermoedelijk is het pigment vervaagd want haar oeuvre bestaat voornamelijk uit terugkerende, felgekleurde, organische vormen, die sterk omlijnd zijn. Op deze afbeelding is een paarse, vervaagde schijn zichtbaar.

Afb. 38: Geschilderde doek met bloemenmotief, d.n., schilderij op stof, 38x53 cm, Brussel: Archives et Musée de la Littérature

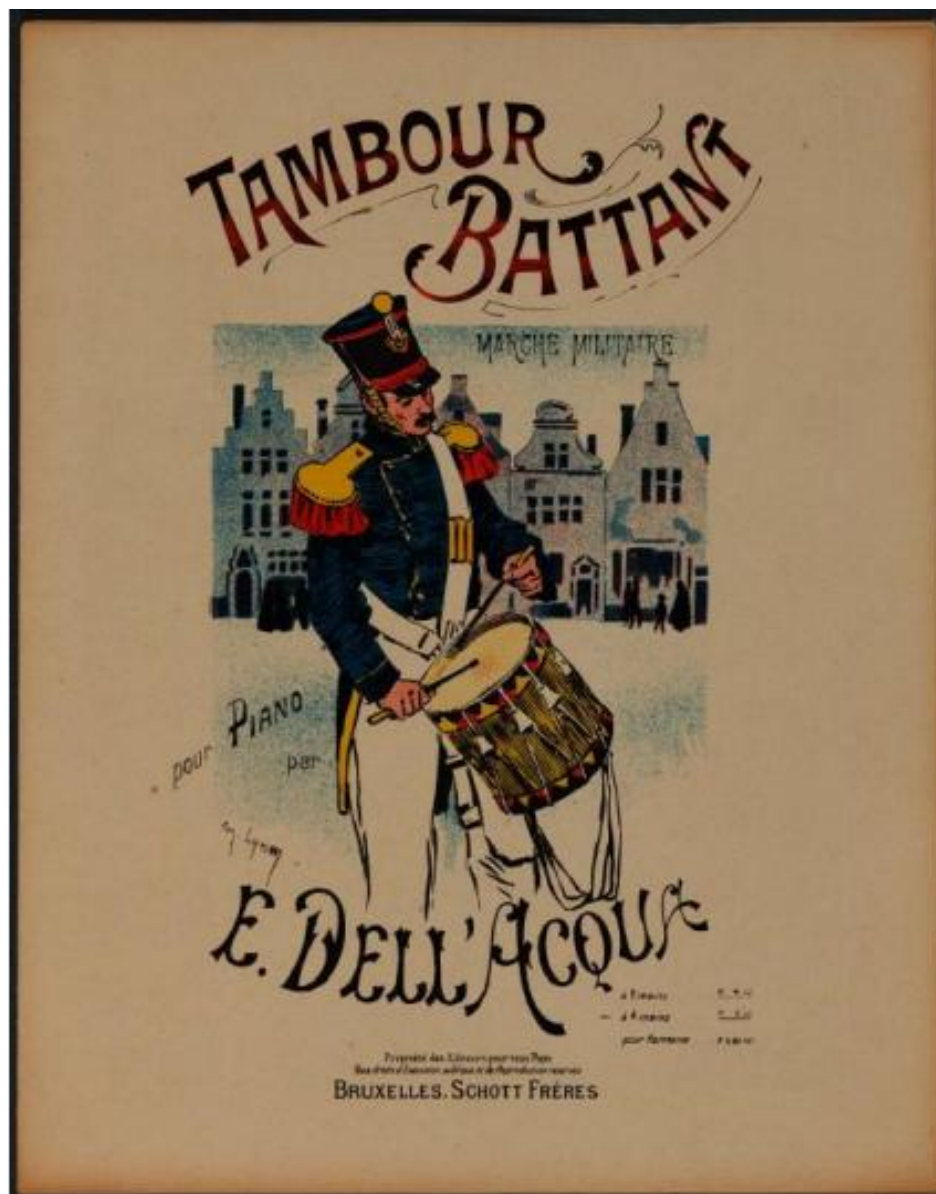

Afb. 39: *Teckelhond en pop*, Suzanne Cocq, 1916, privéverzameling.

Suzanne Cocq (1894–1979) presenteert boekbanden en een verluchting in Gent. Deze prent, ‘teckelhond en pop’, is een reclameaffiche voor ‘Foyer des orphelins’ in 1916. Deze affiche sluit mogelijks dicht aan tegen de stijl van de verluchtingen. De werken die zij later in haar leven maakt verschillen sterk van deze stijl.²⁹⁸

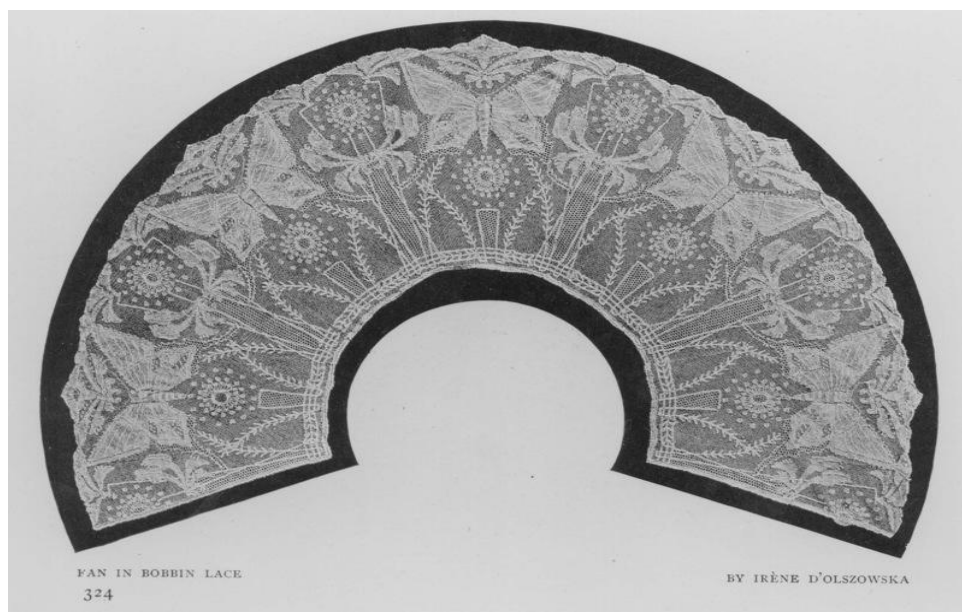
Op het schilderij is een pop te zien die communiceert met de teckelhond. Tussen hun ligt een speen. Op de achtergrond is een tweede, minder fijn uitgewerkte pop afgebeeld die in een zetel zit. Op de behangen muur hangt een ovalen spiegel en twee schilderijen met een kleurrijk motief. De gele kleur die terug komt in het tapijt, de zetel, het haar van het meisje, de spiegel en de muren, zorgt voor de samenhang tussen de verschillende componenten van het schilderij. De figuren hebben een opvallende zwarte omlijning wat zorgt voor een kinderlijk effect.

²⁹⁸ “Publicité”, laatst geraadpleegd op 20 juli 2017, privéverzameling, <http://www.ebay.fr/itm/PUBLICITE-FOYER-DES-ORPHELINS-SUZANNE-COCQ-CHIEN-TECKEL-DOG-DACHSHUND-POUPE-/281358616551?hash=item418247c7e7:g:640AAOSwcnPTI~hF>.

Afb. 40: Kaft van de partituur van *Tambour battant. Marche militaire*, ongekende techniek, Eva Dell'Acqua, d.n. Brussel: Schott Frères

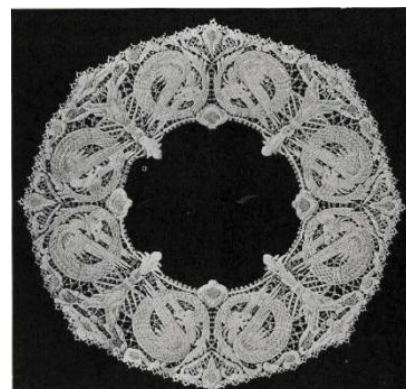
De Belgische componiste en zangeres, Eva Dell'Acqua (1856 –1930) valt uit te toon met haar oeuvre van 37 muziekstukken die ze presenteert in Gent in 1913. Het is de enige keer dat er muziekstukken getoond worden. 'Tambour battant' is een goed voorbeeld om haar oeuvre van muziekstukken te omschrijven. De kaften geven zowel typografisch als een iconografisch het onderwerp weer van het muziekstuk. Haar naam neemt steeds een belangrijke plaats in op de kaft.

Afb.41: *Kraag in Vlaamse kant en naald* Irène D'Olszowska, d.n. , Uit: The Studio, Uit: The Studio, 56, 234, September 1912

Afb.42: *Kloskanten kraagn* Irène D'Olszowska, d.n., Uit: The Studio, Uit: The Studio, 56, 234, September 1912

Afb. 43: *tafelversiering*, in 'Point de Venise', d.n., Uit: The Studio, Uit: The Studio, 56, 234, September 1912

Irene D'Olszowska stelt zowel tentoon op de tentoonstelling in Luik als in Gent. De vereniging toont in Luik kanten objecten die gemaakt zijn naar tekeningen die ze ontworpen heeft: een waaier in kantwerk, een kraag, een bekleding voor het centrum van de tafel in Venetiaanse kant en boekbindingen met de titels 'La Mer' en 'Récits mérovingiens'.

In Gent wordt een waaier en kraag, met de naald bewerkt, in verschillende kanten, getoond.

Het ronde model voor het centrum van de tafel is gemaakt uit naturelkleurige naaldkant. Het patroon van twee mannetjespauwen herhaalt zich rond de kern. Ze verhouden zich symmetrisch ten opzichte van elkaar en zitten op een rond medaillon van bloemen. De pauwen houden een bloemenslinger in hun snavel en tussen elk paar staat steeds een zuil. Een patroon van gestileerde waterlelies zijn aansluitend terug te vinden langs de halslijn. De randen zijn afgewerkt met geometrische patronen.²⁹⁹

Afb. 44: Ronde kraag van Brussels naaldkant met een patroon van pauwen en bloemen, 125x 18 cm, Irène D'Olszowska, ca. 1905, inventarisnummer BK-BR-364, Amsterdam: Rijksmuseum

Afb. 45: *Vaas met bloemen*, porselein, 12cm hoog, 1908,
Marguerite Van Biesbroeck, inventarisnummer 1456, Gent: Design Museum

Marguerite Van Biesbroeck stelt tentoon in Luik. Van haar zijn een keramische vaas, een keramieken plaat en een bloempot (Chache-pot) te zien. Drie jaar voor ze deelneemt aan de tentoonstelling in Luik, vervaardigt ze deze bolronde vaas met smalle hals en golvende rand. De vaas is polychroom beschilderd met gestileerde bloemen in bruin- en beigetinten met zwarte accenten.

Een lederen boekomslag van mejuffrouw Moens wordt in 1914 eigendom van het Design Museum in Gent. Tijdens de werelddtentoonstelling in 1913 presenteerde zij twee boekomslagen in gedreven leder. Langs de binnenkant is de boekomslag afgewerkt met groene tafzijde. Het werk is 31,5 cm breed wanneer het volledig is open geplooid en 5,8 cm hoog. Aan de boekomslag hangt een kaartje van 'Les Arts de la Femme'. Vermoedelijk werd het werk besteld tijdens de werelddtentoonstelling.

Afb. 46: *Lederen boekomslag*, leder en zijde, Mejuffrouw Moens, inventarisnummer 4508. Gent: Design Museum

Afb. 47: *Porseleinen schenkan*, Julie Sterpin, 1912, Amsterdam: Botterweg Auctions

Afb. 48: *Vide-poche*, Julie Sterpin, inventarisnummer 1506, vervaardigd in 1912, Gent: Design Museum

In 1911 presenteert Julie Sterpin een keramische vaas, een asbak en eens snoepbokaal (vase céramique, cendrier, bonbonnière). De porseleinen schenkan, vervaardigd in haar eigen atelier in 1912, sluit vermoedelijk aan bij de stijl waarin deze objecten vervaardigd zijn.

De vaas is beschilderd met paardenbloemen en ze heeft gebruik gemaakt van verschillende tinten groen en een donkere, bijna zwarte achtergrond. De vaas is 27,7 cm. hoog en heeft een diameter van 12,9 cm.

Een vide-poche van Julie Sterpin werd in 1912 aangekocht door het Design Museum Gent. Een jaar later presenteerde zij “koekjesdoozen, vazen en kunstaardewerk” op de wereldtentoonstelling in Gent. Het verfijnde art nouveaustuk heeft een diameter van 25 centimeter. De porseleinen uitvoering is voltooid met kaolien uit Limoges, wat voor een verbluffend effect zorgt. Het is een ronde schaal met drie verdelingen met daarop gestileerde planten in bruin, groen en roze met metaalglans. Op 4 juli 1988 werd het object hersteld door André Monville omdat er een handvatje was afgebroken. Het werk is onderaan gesigneerd met ‘J. Van Biesbroeck-Sterpin’ in zwarte letters.

Clara Dobbelaere vertegenwoordigt ‘Les Arts de la Femme’ op de Wereldtentoonstelling in Gent met een bronzen schotel en lederen zak. Afbeelding 49 toont een bronzen schotel met klaprozen die vervaardigd is tussen 1891 en 1900. Op de boord van de schotel staat het signatuur van Clara Voortman. Haar oeuvre binnen de toegepaste kunsten omslaat voornamelijk lederwerk en kleine bronswerken.

Afb. 49: *Schaaltje met klaprozen*, Brons, Ø 16 cm, Clara Dobbelaere, privéverzameling, afbeelding Stedelijk Museum Hoogstraten

Afb . 50: *Lederen voorwerpen*, Clara Dobbelaere, 1878-1926, privéarchief

Het lederwerk op afbeelding 50 toont typische art nouveaumotieven. Links en rechts bovenaan op de lederen zakjes zijn bloemen afgebeeld en op het andere voorwerp dat vermoedelijk een handspiegel is, is een pauwenveer afgebeeld. Deze vegetatieve iconografie zoals deze veer en bloemen maar ook takken met besjes, bloemknoppen, bladeren en paddenstoelen zijn typerend voor het oeuvre van het lederwerk van Clara Dobbelaere.

Een lederen vide-poche van mejuffrouw Dago wordt in 1914 eigendom van het Design Museum Gent. Aan het object is een kaartje van 'Les Arts de la Femme' gevestigd wat doet vermoeden dat het een bestelling is van een object dat getoond wordt tijdens de expositie in Gent in 1913. De vide-poche is onderaan met een tafzijde bekleding afgewerkt en de hoeken van het schaaltje worden bijgehouden met bronskleurig holnieten. Op de bodem van het schaaltje is een sierlijk bloemenmotief gegraveerd. Voor de wereldtentoonstelling maakt ze een boekomslag, een snuisterijschaal en verschillende voorwerpen uit gedreven leder.

Afb. 51: *Vide-poche*, leder en zijde, mejuffrouw Dago, ca. 1914,
inventarisnummer 4500, Gent: Design Museum

BESLUIT

‘Les Arts de la Femme’ kent een relatief kort maar succesvol bestaan. Bij de opstart op 29 maart 1908 is er geen twijfel bij de organisatrices. Ze hebben er volle vertrouwen in, zo blijkt uit de verslagen van de raad van bestuur. Uit hun eigen ervaring alsook uit contemporaine kranten is op te maken dat de vereniging zeer goed functioneert en het oeuvre geliefd is bij het publiek. Tijdens de voorbereidingen van de Wereldtentoonstelling in Gent in 1913 wordt er zelfs rekening gehouden met de wensen van de organisatrices van ‘Les Arts de la Femme’ wat wijst op een zeker aanzien.

De organisatrices zijn gegoede burgers die in de kring van de bourgeoisie vertoeven. De vergelijkende studie met het onderzoek van Tatiana Debroux toont verrassend veel overeenkomsten. De aanvullende informatie in de lemmata van de organisatrices, beschermvrouwen, abonnees en kunstenaarsleden bevestigen de opzet van Tatiana Debroux haar onderzoek. Het grote deel van zowel de organisatrices als de beschermvrouwen, abonnees als de kunstenaarsleden zijn familie van een man met een hoog aanzien of behoren tot de adellijke kring. De adellijke relatie wordt uitgespeeld in krantenartikels. Vaak bestaan de artikels uit een opsomming van de aanwezige prinsessen en gravinnen.

De jaren voorafgaand aan de oorlog zijn de gloriejaren van ‘Les Arts de la Femme’. In 1914 worden de organisatrices uit elkaar gedreven en zullen ze elk hun eigen weg gaan. In 1918 wordt er een poging ondernomen om de vereniging opnieuw leven in te blazen maar tevergeefs.

Niet alleen nationaal maar ook voorbij de landsgrenzen krijgt de vereniging erkenning, wat toch een van hun intenties is.

Het doel om als tussenpersoon te functioneren om zo de distributie van de kunstwerken sneller en goedkoper te laten verlopen blijkt een succes want het ledenaantal gaat gedurende de eerste vier jaar in een stijgende lijn. Er is dus duidelijk nood aan deze manier van werken. En niet alleen voor kantwerk, zoals oorspronkelijk de intentie was van Mathilde Mayer maar voor al de toegepaste kunsten in het algemeen die vervaardigd worden door de kunstenaarsleden van ‘Les Arts de la Femme’.

Het onderzoek sluit af met een enkele werken die gelijkend zijn aan de omschrijving van de kunstwerken die ze toonden in Luik in 1911 en in Gent in 1913. Een afwisselend oeuvre waarin duidelijk de verschillende stijlen van de individuele kunstenaressen te zien zijn. Ze krijgen lessen aangerijkt binnen ‘Les Arts de la Femme’. Het oeuvre dat getoond wordt in het onderdeel ‘Realisaties’ toont aan dat de kunstenaarsleden individueel sterk ontwikkeld zijn.

LEDENLIJST

BESCHERMVROUWEN	WOONPLAATS	1908 -'09	1909 -'10	1910 -'11	1911 -'12
Mevr. Alberti	Schotlandstraat 14 , 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. André	Rue d'Aguesseau 20, 75008 Paris	X	X	X	X
Mevr. Andriesse	/		X	X	X
Mevr. L. Baar	Ernestinelaan 2, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. de Bauer	Kanselarijstraat 15, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Bautier	/		X	X	X
Mevr. Beckers = Bertine Kuhn	/		X		
Mej. Berden	/		X		
Mevr. Berolzheimer	/		X	X	X
Mevr. De Bieberstein	De Stassartstraat 92, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mej. Anna Boch	Abdijstraat 34, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Bonmariage	Omwentelingsstraat 2, 1000 Brussel	X			
De Boeck	/		X	X	X
Mevr. J. Bouquié	Welgelegenstraat 23, 1000 Brussel	X	X	X	X
La comtesse P. de Borchgrave d'Altena	/		X	X	X
Mej. Brain	Raadstraat 61, 1050 Elsene	X	X	X	X
La comtesse R. de Briey	/		X	X	X

Mevr. François Brigode	Albertlaan 230, 1190 Vorst	X	X	X	X
Mevr. Georges Brigode	Brugmannlaan 65, 1190 Vorst	X	X	X	X
Mevr. Alf. Brugmann	Regentlaan 32, 1000 Brussel	X	X	X	X

Mevr. H. Brunard	/		X	X	X
Mevr. E. Brunard	/			X	X
Mevr. Burls	St.Bernardusstraat 55, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. W. Burls	Gasfabriek van Vorst	X	X	X	X
Mevr. Buurmans	/		X	X	X
Mevr. de Buyl	/		X	X	X
Mevr. Cahen	Capouilletstraat 11, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevvr. Carette	/		X	X	X
Mevr. Carlier	Bosquetstraat 80, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Arth. Chansay	Stassartstraat 127, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. de Coene	Livornostraat 61, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mej. M. Coenraets	Kluisstraat, 1050 Elsene	X	X		
Mevr. de Coninck	Duinkerkestraat, 8630 Veurne	X	X	X	X
Mej. Convert	Spastraat 12, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. L. Damiens	/				X
Mevr. David	Langehaagstraat, 1000 Brussel	X	X		X
Mevr. Delwart	/			X	X
Mevr. de Deken	/		X		
Mevr. Delwart	Guimardstraat 12, 1000 Brussel	X	X	X	

Mevr. de Deken	/		X		
Mevr. Delwart	Guimardstraat 12, 1000 Brussel	X	X	X	
Mevr. Desprez-Valcke	/		X	X	X
Mevr. Desprez-Graux	/		X	X	X
Mevr. Devis	Afrikastraat 19, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Dorbec-Chavot	/		X		
Mevr. P. Duchaine	Capouilletstraat 28, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	
Mevr. Dugniolle	Lakenweversstraat 40, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Errera	Koningsstraat 14, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Léo Errera	Wetstraat 38, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. P. Fleury	Tervurenlaan 88, 1040 Etterbeek	X	X		
Mevr. O. Franneau	Napelsstraat 29, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Ch. Franchomme	/		X	X	X
Mevr. Arthur Ganshof	Riddersstraat 13, 8000 Brugge	X	X	X	X
Mej. Gendebien	/				X
Mevr. Gheysbrecht (Ghuysbrecht)	Vleurgatsesteenweg 100, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Fern Franchomme	Montoyerstraat 33, 1000 Brussel	X	X	X	X
MEvr. E. Gilbert	/		X	X	X
Mevr. Giron	Goffartstraat 16, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. A. Goblet	Quai Sainte-Brice, 7500 Doornik	X	X	X	X
Mevr. Goldschmith-Przibram	Wetstraat 70, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. R. Goldschmidt	Kunstlaan 54, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Gilkin	/			X	X

Mevr. Gilkin	/			X	X
Mevr. Ch. Good	Kwekerijstraat 10, 2000 Antwerpen	X	X	X	X
Mevr. Ch. Graux	Louizalaan 38, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Ch.-A. Graux	Dalstraat 28, 1050 Elsene	X			
Mevr. Graux-Peltzer	/		X	X	X
Mevr. L Graux	/	X	X	X	X
Mevr. P. Graux	Defacqzstraat 66, Brussel	X	X	X	X
Mevr. Hallet	Louizalaan 346, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Louis Hanssens	Congresstraat 9, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. M. Hanssens	Bosquetstraat 52, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Hanssens-Daimeries	Vilain XIII-straat, 1050 Elsene	X	X		
Mevr. L. Hauf	Belle-Vuestraat 4, Brussel	X	X	X	X
Mevr. Héger-Gilbert	Jan Jacobsplein 9, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. P. Héger	Lakenweversstraat 23, 1050 Elsene	X	X	X	
Mej. Héger	/		X	X	X
Mevr. Helleputte	/		X	X	X
Mevr. Hinck	Van Campenhoutstraat 71, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Hippert	Wetstraat 66, 1000 Brussel	X	X		

Mevr. Horn	Justus Lipsiusstraat 50, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Huart-Hamoir	Rogierlaan 2, 1030 Schaarbeek	X	X	X	X
Mevr. Huisman	/		X	X	X
Mej. Humblet (Hummblet)				X	X
Mevr. Paul Hymans	Egmontstraat 9, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Jarvis	/		X		
Mevr. Karelsen	/		X		
Mevr. de Keyser	/		X	X	X
Mevr. Koeningswerther	Wetstraat 106, 1000 Brussel	X	X		
Mevr. Kruseman	Afrikastraat 24, Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Küllman	Koningsstraat 298, 1000 Brussel				
La comtesse A. de Lannoy	/		X	X	
Mevr. de Landsherre	/				X
Mevr. P. Lambotte	Nijverheidsstraat 8, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Lecocq	Faiderstraat 14, 1060 Sint-Gillis	X	X		

La douairiere Lefebvre-Van Langenhove	/			X	X
Mevr. Legrand	Madouplein 8, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X	X		
Mevr. Lequime	St.Bernardusstraat 189, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Ern. Levêque	Kroonlaan, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. St. Levêque	St.Bernardusstraat 170, 1060 Sint-Gillis	X	X		X
Mevr. Leurs	Hamerstraat, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X	X	X	X
la comtesse de Lichtervelde	Jozef II-straat 50, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. La comtesse Ed. de Liedekerke	Kunstlaan 47, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Lorge	/				X
Lorthioir	/		X	X	X
Mevr. Alfred Madoux	Oudergem	X	X	X	X
Mevr. Mathyssens	Defacqzstraat 136,1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Mayer-Astruc	De Berlaimontlaan 30, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Meeus-Mols	Spastraat 23, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Mendham	Wethoudersstraat 40, 1050 Elsene	X	X		
Mej. A. Mockel	Gewijde-Boomstraat 36, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Moreau	Kunstlaan 39, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Morel-Jamar	Reigerbosspark (La Héronnière),	X	X	X	X

	Watermaal-Bosvoorde				
Mevr. A. de Mot	Troonstraat 62, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. J. de Mot	Michel Angelolaan 30, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. P. de Mot	Zavelstraat, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Moyaux	/				X
Mevr. A. Orban	Kunstlaan 39, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. C. Orts	Dautzenbergstraat 64, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. P. Orts	Braambosstraat 12, 1000 Brussel	X	X	X	X
La comtesse John d'Oultremont	Brederodestraat 39, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. de Pauw	Willem de Zwijgerstraat 134, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Paz-Mignot	Wedrennenlaan, 1050 Elsene	X	X	X	
Mevr. E. Pécher	Louizalaan 379, 1000 Brussel	X	X	X	
Mevr. Peltzer-Graux	Château de la fraineuse, 4900 spa	X	X	X	
Mevr. Penso	Louizalaan 127, 1000 Brussel	X	X		X
Mevr. Franz Philippson	/		X		
Mevr. J. Philippson	Louizalaan 29, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. M. Philippson	Wetstraat 25a, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Querton	Waterloolaan 46, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Renard	Troonstraat 125, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Jules Renkin	/		X	X	X
Mevr. Robin-Guinotte	/		X	X	X

Mevr. H. Rochedieu	Louizalaan 381, 1000 Brussel	X	X	X	
Mevr. Roels	Koningsstraat 268, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X	X	X	
La comtesse de Saint-Germain	/		X		
Mevr. H. Salomons	/		X	X	X
Mevr. Schaeken (Skaeken)	Charleroise Steenweg 133, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Schleisinger	/		X	X	X
Mej. Schöenfeld	Goedheidsstraat 7, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	
Mevr. E. Slosse	/			X	
Mevr. Arm. Solvay	Louizalaan 224, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Edm. Solvay	Louizalaan 218, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. L. Solvay-Fontaine	Kunstlaan 23, 1000 Brussel	X	X	X	X
La vicomtesse Ad. de Sousberghe	Belliardstraat 108, 1000 Brussel	X	X	X	X
La vicomtesse Ad. De Spoelberch	Elsensesteenweg			X	X
Mevr. H. Speyer	Louizalaan 95, 1000 Brussel	X	X	X	
Mevr. Spruyt	/		X	X	
Mevr. H. Stern	Congresstraat 40, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Ad. Stoclet	Regentlaan 10, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Storms	Elsensesteenweg 146, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Ludovic Thiriaux	Livornostraat 68, 1000 Brussel	X	X	X	X

Mevr. 't Hoen	Morisstraat 9, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Thomas	Berckmansstraat 75, 1060 Sint-Gillis	X			X
Mevr. A. Thiery	/			X	X
La baronne de Traux de Wardin	Regentlaan 42, 1000 Brussel	X	X	X	X
La baronne de Tuyll de Vlent	/		X		
Mevr. Urban	Keienveldstraat, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Vanden Berg van Heemstede	Paul Lauters Straat 51, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mej. G. Vanderkindere	Messidorlaan 51 (vroegere Avenue de Fleurs), 1180 Ukkel	X	X		
Mej. S. Vanderkindere	/			X	X
La comtesse Vandersteegen de Prette	Boulevard Zoologique 44 (niet traceerbaar) , 9000 Gent	X			
Mevr. P. Vandervelde	Aarlenstraat 65, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. Sophie Vangoethem	Capouilletstraat 27, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. W. Vangoethem	Crespelstraat 57 (Rue Crespel) , 7500 Doornik	X	X	X	X
Mevr. H. Van Halteren	Waterloolaan 112, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Van Langenhove	Drukpersstraat 15, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Vannieuwenhuisen	Welgelegenstraat 21, 1000	X	X	X	X

	Brussel				
Mevr. Van Mons	Viaducstraat, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Van Parys	Louizalaan 140, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Van Volxem	Kunstlaan 40, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. B. Verhaeren	Edinburgstraat 28, 1050 Elsene	X	X	X	
Mevr. R. verhoogen	Jozef II-straat 22, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. veuve Verstaeten	Justus Lipsiusstraat 42, 1000 Brussel	X			
Mevr. Vleminckx	Capouilletstraat 5, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mevr. Visschers	/		X	X	X
Mevr. G. Walton	Mauricelaan 28, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Warnant	Eendrachtstraat 51, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Washer	Louizalaan 130, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Wauwermans	Grensstraat 128, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X	X	X	X
Mej. J. Van Zuylen	Grensstraat 128, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X	X	X	X
Mevr. J. Weiler	Legrandlaan 46, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Ch. Wiener	Spastraat 29, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. Witmeur	Louizalaan 379, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. Wittouck	/		X	X	X

ABONNEES	WOONPLAATS	1908 - '09	1909 - '10	1910 - '11	1911 - '12
Mej. Alesia	Opperstraat 39, 1050 Elsene	X			
Mevr. P. Andros	Opperstraat 39, 1050 Elsene	X			
Mej. Berthe Art	Blanchestraat 28, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	
Mevr. Bailleux-Vidal	/		X	X	X
Mej. Berbiers	/				X
Mevr. Barthel Jottrand	Louizalaan 2, 1060 Sint-Gillis	X			
Mej. Barthels	Maria-Theresiastraat 49, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X			
Mej. Bouton	/			X	X
Mr. Charles Buls	Welgelegenstraat 40, 1000 Brussel	X		X	X
Mej. Cocq	/		X	X	X
Mej. Choquet	Emile Feronstraat 184 (vroegere Rue de Constantinople), 1060 Sint-Gilles	X	X	X	X
Mej. Christiaens	Overwinningsstraat 151, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	
Mej. Clevers	/			X	X
Mej. Cornesse	Rue de l'archiduc Rodolphe (niet traceerbaar)	X	X	X	X
Mej. Daens	Onderwijsstraat, 9300 Aalst	X	X	X	X
Mevr. Deglas-Siffert	/		X	X	X

Mevr. Delgouffre	Dalstraat 23, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mej. Desguin	Barastraat 46, 1070 Anderlecht	X	X	X	X
Mevr. Vve Destrée	Destrée			X	X
Mej. Draps	/			X	X
Mevr. G. Duchaine	Lakenweversstraat 31, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mej. Ducolombier	/				X
Mej. Dutilleul	Jules Lorgesquare 6, 1090 Jette	X	X	X	X
Mej. Droit	Geuzenplein 12, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. Elly	/			X	X
Mej. Elwiss	/				X
Mej. Eyben					X
Mevr. Engels	Wetstraat 135, 1000 Brussel	X			
Mevr. flachet	Pastorijstraat 2, 1080 Sint-Jans-Molenbeek	X			
Mevr. Florines	Tervurenlaan, 1150 Sint-Pieters-Woluwe	X			
Mej. C. Foerster	Wérystraat 77, 1050 Elsene	X		X	X
Mej. J. Foerster	Wérystraat 77, 1050 Elsene	X		X	X
Mej. Fraineux	/		X	X	
Mej. Genis	Herent				
Mej. Green	/		X	X	X
Mej. Grogner	Gachardstraat 14, 1050 Elsene	X			

Mej. Gysbrecht					X
Mevr. Hanau	/			X	X
Mevr. Horta	/		X	X	
Mevr. B. Jottrand	/		X	X	X
La comtesse 't Kint de Roodenbeke	Hertogstraat 9, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mevr. Lantonnois	Opperstraat 29, 1050 Elsene	X	X		
Mevr. Landeck	Twaalfapostelenstraat 17, 1000 Brussel	X			
Mevr. Eug. De Lannoy	Avenue du Longchamp 92, 1410 Waterloo	X X		X	X
Mevr. Lamberts	Brugmannlaan 247, 1180 Ukkel	X			X
Mej. Lecomte	/				X
Mej. E. Loppens	Albert de Latourstraat 25, 1030 Schaarbeek	X			
Mej. Lorand	Georges Lorandstraat 23 (vroegere Milaanstraat), 1050 Elsene	X			
Mej. Losseau	/				X
La baronne douairière de Mévius	Stefaniaplein, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mej. Magnette					X
Mej. Marmuse					X
Mej. Millet	Tervurenlaan, 1150 Sint-Pieters-Woluwe	X			
Mej. De Mertzenfeld	Opperstraat 39, 1050 Elsene	X		X	X

Mej. Moulinasse	/				X
Mej. Neminem	Opperstraat 39, 1050 Elsene	X			
Mej. Irène d'Olszowska	Dageraadstraat 43, 1050 Elsene	X	X		
Mej. Madeleine de Pape	Oostende	X	X		
Mej. de Pape	/		X	X	X
Mej. Pèlerin	Parochiestraat 2, 1130 Haren	X			
Mej. Poplimont	Grensstraat 84, 1210 Sint-Joost-ten-Node	X			
Mej. Portmans	/				
Mej. Poskin	Ducpétiauxlaan 111, 1060 Sint-Gillis	X	X		X
Mej. Poskin	Georges Lorandstraat 23 (vroegere Milaanstraat), 1050 Elsene	X	X		
Mevr. Renson	Paul Lauters Straat 49, 1050 Elsene	X			
Mevr. Résette	Tongerenstraat 41, 1040 Etterbeek	X			
Mevr. G. Ronnberg	Schotlandstraat 11, 1060 Sint-Gillis	X	X	X	X
Mej. Rouselle	/			X	X
Mej. Rutteau	Kluisstraat 32, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Schamelhout	/				X
Mej. Scheppens	/				X
Mej. spée	/				X
Mr. Schwertzens	Mechelsestraat 40, 1000 Brussel	X			
Mej. Segers	De Pascalestraat 9, 1000 Brussel	X			
Mej. Sonis	/	X			

La douairière de Steurs	Kunstlaan 38, 1000 Brussel	X	X		
Mej. Marg. Stöffels	Emile Banningstraat 112, 1050 Elsene	X	X	X	X
Mevr. Sulmon	/				X
Mej. Tombeur	Villa pre-moray, Spa (niet traceerbaar)				
Mej. Tourteau	Wollen Driestorenstraat 14, 1050 Elsene				
Mevr. Van Baerlem	/		X	X	X
Mevr. Van Costenoble	/			X	X
Mevr. Vanden Plas	De Albert Jonnartlaan 43 (vroegere Jean Lindenlaan), 1200 Sint-Lambrechts-Woluwe	X	X	X	X
Mej. M. Vanderheyden	Montzen in provincie Luik		X		
Mej. Daniele Van Deun	Eedgenotenstraat 23, 1000 Brussel	X	X	X	X
Mej. Ermengen	/			X	X
Mej. Van Gameren	De Pascalestraat 10, 1000 Brussel	X			
Mej. Van Riesegehem (Van Risseghem)	Kroonlaan 13, 1050 Elsene	X	X		
Mej. Vent	Bretheistraat, 3600 Genk	X	X	X	
Mej. Verbeke	/				X
Mej. Verhasselt	Maliestraat 7, 1050 Elsene	X	X		X
Mej. Vidal	Waterleidingsstraat 32, 1060 Sint-Gillis	X			

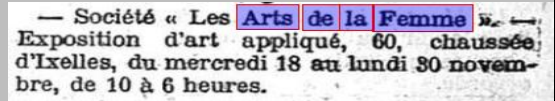
Mej. Vincotte	/		X	X	X
Mej. de la Vigne	/				X
Mevr. Servai	/		X		
Mej. Suzanne Weiler	Legrandlaan 46, 1050 Brussel	X	X	X	X
Mej. Yeth	Kaai van de Ourthe 15, 4130 Esneux	X			

INVENTARIS KRANTENARTIKELS

Krant/ Magazine,	datum	auteur	titel/ categorie	onderwer p	genoemd e namen	soort artikel	kernwoor den	printscreens
Vingtième Siècle (Le)	22.03.08	/	Les nouvelles	Opening permanen te tentoon- stelling	/	Aankondigi ng	Rue de Berlin 41 Administra - tieve raad Tentoon- stelling van 9u tot 18u	Le conseil d'administration de la société « Les Arts de la Femme » porte à la connaissance des intéressées que la réception des objets et échantillons destinés à l'Office du travail artistique féminin se fera dès lundi prochain, de 9 à 6 heures, au local, rue de Berlin, 41, à Ixelles. Les dames travailleuses pourront y consulter le règlement précisant les conditions du dépôt de leurs œuvres.
Indépendance Belge (L'), 2	14.04.08	/	La société "Les Arts de la Femme"	Opening permante nte tentoon- stelling	Prinses Elizabeth	Aankondigi ng	Rue de Berlin 41 Hoge Beschermin g	— La société « Les Arts de la femme », dont l'office permanent du travail artistique féminin est ouvert au public, rue de Berlin, 41, à Ixelles, débute sous les plus heureux auspices : S. A. R. Mme la princesse Albert de Belgique a daigné accorder son haut patronage à cette institution appelée à servir si efficacement les intérêts professionnels de l'élite de nos travailleuses.

Journal De Bruxelles	28.04.08	/	Les "Arts de la femme"	Openings- tentoon- stelling	/	Lofprijzing	Nieuwe vereniging Veel bestellinge n en aankopen Rue de Berlin Vitrines Veel amateurs en ook serieuze kunstenar essen Kantwerk Waaiers Kragen	LES « ARTS DE LA FEMME » Le public a compris la haute portée morale de la nouvelle association « Les Arts de la Femme ». C'est la raison pour laquelle celle-ci voit s'affirmer davantage chaque jour son action bienfaisante et son influence sur le travail artistique de la femme. Les commandes et les achats se succèdent nombreux au local de l'œuvre, rue de Berlin, où les vitrines sont rapidement dégarnies des beaux échantillons exposés. Les dames artistes qui veulent bénéficier des sérieux avantages de l'association peuvent envoyer leurs travaux au local, où les amateurs se rendent en très grand nombre. Nous ajouterons que les dentelles sont particulièrement recherchées, et les modèles originaux d'éventails et de cols à peine exposés trouvent acquéreurs.
----------------------------	----------	---	------------------------------	-----------------------------------	---	-------------	--	--

Indépendance Belge (L'), 3	04.08.08		Chronique Mondaine	Omschrijving van de opzet en organisaties van de vereniging	Mevr. Franz Philippon Burggravin van Sousberghe Mevr. Paul Hymans Mevr. William Burls Mevr. François brigode Burggravin Ad. De Spoelbergh mej. Gisèle Vanderkinderen Mevr. Paul de Mot	Lofprijzing	Rue de berlin 41 Interessant oeuvre 'Dames du monde' Naaldwerk Noegepaste kunst op kussen Nederwerkk Pyrografie Schilderijen Email Fantasiestukken Genereuze organisatie Uitlaatklep Boterham verdienen Adressen genoemde namen	*** Rue de Berlin, 41, se trouve une œuvre intéressante : « Les Arts de la Femme », dirigée par des dames du monde, pour aider les femmes qui font des travaux d'art et sont désireuses de les vendre. On y accepte les travaux à l'aiguille et, en général, toutes les applications de l'art aux tissus ; le travail du cuir, la pyrogravure, la peinture, les émaux, les objets de fantaisie, etc. C'est encore là une de ces généreuses organisations qui permettent à des personnes nécessiteuses de gagner honorablement leur vie et de trouver — sans démarches multiples et quelquefois humiliantes — des débouchés pour leurs travaux. Le conseil d'administration est composé comme suit : Mme Franz Philippon, présidente, rue Guimard, 18, Bruxelles; Mme la vicomtesse de Sousberghe, vice-présidente, rue Belliard, 108, Bruxelles; Mme Paul Hymans, vice-présidente, rue d'Egmond, 9, Bruxelles; Mme William Burls, secrétaire, rue du Cerf, 2, Forest; Mme François Brigode, secrétaire adjointe, 230, avenue Albert, Ixelles; Mme la vicomtesse Ad. de Spoelberg, trésorière, boulevard du Régent, 33, Bruxelles; Mme Gisèle Van der Kindere, trésorière-adjointe, avenue des Fleurs, 51, Uccle; Mme Paul De Mot, rue Bosquet, 16, Saint-Gilles; Mme la baronne de Traux de Wardin, boulevard du Régent, 42, Bruxelles; Mme Maurice Hanssens, rue Bosquet, 52, Saint-Gilles; Mme Morel-Jamar, château de la Héronnière, Boitsfort; Mme Edmond Solvay, avenue Louise, 218, Bruxelles; Mme la comtesse 't Kint de Roodenbeke, 9, rue Ducale, à Bruxelles; Mme B. Wytsman, rue Keyenveld, 39, Ixelles.
----------------------------	----------	--	--------------------	---	--	-------------	---	--

Indépendance Belge (L'), 3	19.11.08	/	Société "Les Arts de la Femme"	Tentoonstelling 18 tot 30 november	/	Aankondiging	Chaussée d'Ixelle	
----------------------------	----------	---	--------------------------------	------------------------------------	---	--------------	-------------------	---

Indépendance Belge (L'), 2	20.11.08	/	Les Arts de la Femme	Inhuldiging tentoonstelling toegepaste kunst	Gravin van Vlaanderen Gravin van Grünne Graaf van Beughem koninklijke hoogte	Lofprijzing	Chaussée d'Ixelles 60 Groot aantal bezoekers	— Société « Les Arts de la Femme » — Exposition d'art appliqué, 60, chaussée d'Ixelles, du mercredi 18 au lundi 30 novembre, de 10 à 6 heures. La comtesse de Flandre, accompagnée de la comtesse de Grünne, dame d'honneur, et du vicomte de Beughem, grand-maitre du palais, a présidé mercredi à l'inauguration de l'exposition d'art appliqué organisée chaussée d'Ixelles par l'œuvre les Arts de la Femme. Son Altesse Royale a été reçue par la présidente, Mme Franz Philippson, entourée de ses collaboratrices, Mmes la vicomtesse de Sousberghe, Paul Hymans, William Burls, François Brigode, la comtesse Aline de Lannoy, Paul De Mot, Morel-Jamar, R. Wytsman, la comtesse t'Kint de Roodenbeke, P. Wittouck. Remarqué, parmi les nombreux visiteurs, M. Lambotte, chef de division au ministère des sciences et des arts. Pour témoigner toute sa satisfaction et donner un encouragement aux femmes dévouées qui dirigent cette belle œuvre, la comtesse de Flandre a annoncé à Mme Philippson qu'elle instituait, sous les auspices des Arts de la Femme, un prix pour le plus beau dessin d'éventail à exécuter par les jeunes filles des écoles professionnelles de la capitale. Un concours sera donc organisé et Son Altesse Royale a exprimé son intention de venir, elle-même, remettre la récompense à la lauréate. Cette exposition d'art appliqué est certes l'une des plus réussies organisées à Bruxelles et il faut louer Mme Franz Philippson, qui s'est consacrée à son succès avec tant de conscience et d'intelligence.
				Omschrijving van de opzet en organisaties van de vereniging	Beughem koninklijke hoogte Mevr. Philippson de gravin van			
				Lofprijzing Mevr. Philippson	Sousberghe Mevr. Paul Hymans Mevr. William Burls Mevr. F.			

Art Moderne (L'), 375.	22.11.08	/	Petite chronique	verhuis			snelle ontwikkeling keramiek kantwerk	Par suite de son développement considérable, l'œuvre des <i>Arts de la Femme</i> s'est trouvée dans l'obligation de quitter son local de la rue de Berlin pour s'installer dans un immeuble plus vaste, 60, chaussée d'Ixelles. L'œuvre inaugure ce nouveau local par une exposition qui comprend principalement l'art appliqué à la dentelle, à la broderie, aux étains, à la céramique, aux éventails, à la reliure, etc.
L'éventail, 7.	22.11.08	/	L'exposition 'Les Arts de la Femme'	permanente tentoonstelling	/	Lofprijzing	charmante andere winkel op nr. 50	× × × L'exposition « Les arts de la femme », 60, chaussée d'Ixelles, reçoit chaque jour la visite de nombreuses élégantes ; or, nous avons constaté que toutes s'arrêtent invariablement au 50 de la même chaussée. C'est qu'on y remarque un trousseau, joli, quoique pratique. Tous nos compliments à la Fée qui crée de si charmantes choses. Allez-y voir, Mesdames, vous en reviendrez ravies

Indépendance Belge (L'), 2.	29.11.08	/	Les arts de la femme	Bezoek van adellijke figuren aan tentoonstelling	Prinses Elisabeth Gravin F. van den Steen de Jehay Baron van Woelmont Mevr. F. Philippson Mevr. P. Hymans Mevr. P. De Mot Gravin van Lichtervelde	Lofprijzing	Chaussée d'Ixelles Veel aankopen door prinses Elisabeth	Au Jour le Jour <i>Les arts de la femme :</i> La princesse Albert de Belgique a visité, vendredi, l'exposition des arts de la femme, chaussée d'Ixelles, en compagnie de sa dame d'honneur, la comtesse F. van den Steen de Jehay, et de son chevalier d'honneur, le baron de Woelmont. Son Altesse Royale a été reçue par Mme Franz Philippson, présidente de l'œuvre, entourée de ses collaboratrices, Mmes Paul Hymans, Paul De Mot, la comtesse de Lichtervelde, François Brigode, William Burls, Morel-Jamar, Gilbert et Damiens. La princesse s'est déclarée charmée de tout ce qu'on lui a montré et a fait de nombreux achats. Elle a vivement félicité la société organisatrice.
Indépendance Belge (L'), 2	02.12.08	/	Les arts de la femme	Wedstrijd Prijzengeld	Prinses Clémentine Mevr. F. Philippson	Aankondiging	Wedstijd Prijs van 100 frank	<i>Les arts de la femme :</i> La princesse Clémentine vient de faire savoir à Mme Franz Philippson qu'elle offrait un prix de 100 francs à l'œuvre des arts de la femme pour la meilleure dentellière. Un concours va donc être ouvert.
L'éventail	06.12.08	/	wedstrijd 100 frank	wedstrijd Prijzengeld	prinses Clémentine	Aankondiging	prijs 100 frank	× × × S. A. R. Mme la Princesse Clémentine a fait savoir à Mme Philippson, présidente de l'œuvre des Arts de la femme, qu'Elle offrait un prix de 100 francs à la meilleure dentellière.

Krant/ Magazine, pagina	datum	auteur	titel/ categorie	onderwerp	genoemde namen	soort artikel	kernwoorden	printscreen
Indépendance Belge (L'), 2	23.01.09	/	Chronique Mondaine	Verhuis Berlijnstraat naar Elsensesteenweg	/	Aankondiging	Interessant oeuvre Berlijnstraat Elsensesteenweg	*** Le local de l'oeuvre si intéressante, « Les Arts de la Femme », qui se trouvait rue de Berlin, a été transféré à la chaussée d'Ixelles.
L'éventail, 8.	24.01.09	/	wedstrijd 'Les Arts de la Femme'	prijs voor mooiste waaier	Gravin van Vlaanderen prinses Clémentine Prinses Ernest de Lign duchesse van d'Ursel La baronne Lambert La comtesse d'Ansembourg la baronne de Rothschild Mevr. Alfred Orban Mevr. Somzée Comtesse Longare Prinses Ponstowski mevr. Greffulhe	Lofprijzing	origineel en instructief succes goed initiatief Elsensesteenweg 60 waaiers	X X X La société Les Arts de la Femme vient de prendre une initiative des plus heureuses. Ainsi qu'il a été annoncé, S. A. R. Mme la Comtesse de Flandre accorda à la société, il y a quelque temps, un prix spécial à décerner à la lauréate d'un concours d'éventails. Le comité de la Société a décidé de faire précéder ce concours d'une exposition rétrospective d'éventails, qui aura lieu dans les locaux de l'oeuvre, 60, chaussée d'Ixelles. Cette exposition sera ouverte le 1er février, à 2 heures, et la Comtesse de Flandre présidera à son inauguration. Les éventails exposés appartiennent notamment : A S. A. R. Mme la Comtesse de Flandre, S. A. R. Mme la Princesse Clémentine, la princesse Ernest de Ligne, la duchesse d'Ursel, la baronne Lambert, la comtesse d'Ansembourg, la baronne de Rothschild, Mme Alfred Orban, Mme de Somzée, la comtesse Bonin Longare, la princesse Ponatowski, Mme de Greffulhe, etc. Plus de soixante collectionneurs confient aux Arts de la Femme des éventails. Ce salon sera, sans nul doute, original et instructif. Son succès est d'ores et déjà assuré. X X X

Vingtième Siècle (Le), 1	27.01.09	/	Les nouvelles	Retrospectieve tentoonstelling van waaiers	Ernest de ligne Hertogin van Ursel Gravin Bonin Longare Barones Lambert Mevr. Van Somzée Mevr. Alfred Orban gravin van Grefulbe Mevr. Pol Neven Mevr. Jules Claretie Auguste Rodin Duchet Pol Neven Falguière Elie Delaunay Benjamin Constant Jean Béraud Henri Pille Bastien Lepage Cervex Rosa Bonheur John Lewis Brown Cesbron Maréchal Ulman Waldeck-Rousseau Antonin Proust	Lofprijzing	Gravin van Vlaanderen Speciale prijs voor wedstrijd van waaiers 'Chef d'oeuvre de l'art de éventailleistes' oude en moderne Elsensesteenweg 1 februari opening Belgische en buitenlandse collecties	Parmi les modernes, il s'en trouvera d'intéressants à divers points de vue. Les uns sont dus à des artistes de marque, le sculpteur Falguière, Elie Delaunay, Benjamin Constant, Jean Béraud, Henri Pille, Bastien Lepage, Cervex, Rosa Bonheur, John Lewis Brown, Cesbron, Maréchal, Ulman, etc. ; d'autres sont peints par des personnalités connues telles que M. et Mme Waldeck-Rousseau, Antonin Proust ; et d'autres enfin, par leurs sujets ou la notoriété de leurs propriétaires, sont propres à piquer la curiosité des visiteurs.
-----------------------------	----------	---	---------------	--	--	-------------	--	---

Avenir Du Luxembourg (L'), 1	29.01.09	/		Retrospectieve tentoonstelling van waaiers	Gravin van vlaanderen Prinsessen van België Prinses Ernest de Ligue Hertogin van Ursel Gravin Bonin Longare Baron Lambert Mevr. Somzée Mevr. Alfred Orban Gravin van Greffulhe Mevr. Pol Neveu Mevr. Jules Caretle Auguste Rodin Ducher Pol Neveu Falguière Elie Delaunay Benjamin Constant Jean Béraud Henri Pille Bastien Lepage Gervex Rosa Bonheur John Lewis brown Cesbron Maréchai Ulman Mr. en mevr. Waldeck- Rousseau Antonin Proust		Prijs wedstrijd 'chef d'oeuvres' Moderne en oude waaiers Elsensesteenweg Collectie uit België en buitenlad	Une exposition d'éventails anciens et modernes. S. A. R. Mme la comtesse de Frandre ayant mis à la disposition de la société « les Arts de la Femme » un prix spécial pour un concours d'éventails originaux, le comité organise, à cette occasion, une exposition rétrospective de chefs-d'œuvre de l'art des éventailistes. Une section contemporaine y sera annexée. L'exposition aura lieu au local de l'œuvre, chaussée d'Ixelles, 60, et s'ouvrira le 1er février. On y verra des pièces précieuses sorties des collections belges et étrangères. Au catalogue, figurent les noms de nos princesses royales, de la princesse Ernest de Ligne, de la duchesse d'Ursel, de la comtesse Bonin Longare, de la baronne Lambert, de Mmes de Somzée, Alfred Orban, etc., etc. Mme la comtesse Greffulhe et Mme Pol Neveu ont bien voulu réunir, à Paris, un choix d'éventails tirés des collections les plus curieuses (Mmes Jules Claretie, Aug. Rodin, Duchet, Pol Neveu, etc., etc.). Parmi les modernes, il s'en trouvera d'intéressants à divers points de vue. Les uns sont dus à des artistes de marque, le sculpteur Falguière, Elie Delaunay, Benjamin Constant, Jean Béraud, Henri Pille, Bastien Lepage, Gervex, Rosa Bonheur, John Lewis Brown, Cesbron, Maréchal, Ulman, etc. ; d'autres sont peints par des personnalités connues telles que M. et Mme Waldeck-Rousseau, Antonin Proust; et d'autres enfin, par leurs sujets ou la notoriété de leurs propriétaires, sont propres à piquer la curiosité des visiteurs.
------------------------------------	----------	---	--	--	--	--	---	---

Vingtième Siècle (Le), 3	01.02.09	/	Exposition d'Éventails/ Spectacles fêtes et conférences	Retrospectieve tentoonstelling van waaiers	Gravin van Vlaanderen	Aankondiging	1 februari, om 14uur inwijding van tentoonstelling Elsensesteenweg dagelijks open	EXPOSITION D'EVENTAILS. — Pour rappel, lundi 1er février, à 2 heures, S. A. R. la comtesse de Flandre inaugurerà l'exposi- tion d'éventails organisée par la Société « les Arts de la Femme », chaussée d'Ixelles, 60. L'exposition sera ouverte tous les jours, de 10 h. à midi et de 2 à 6 h., jusqu'au 15 février.
-----------------------------	----------	---	---	--	-----------------------	--------------	---	---

Indépendance Belge (L'), 4	03.02.09	/	Dernière heure, Belgique	Retrospectieve tentoonstelling waaiers	/	Lofprijzing	Charmant origineel breken vaas en hart van Sully-Prudhomme naam van comédie van Mr. de Flers et de Caillavet Een charmant, leuk, delicaat, kinderlijk en angstaanjagend wapen? Plezier voor de ogen Gemaakt door witte handen en geparfumeerd door jonge vrouwen De schatten uit de mooiste collecties uit Parijs en Brussel Nieuwsgierigheden Marie Henriette (geschilderde waaier van 1880, met grote precisie getekend en een bouquet de pensées) Prinses Elisabeth, Clémentine en hertogin van Vendôme (mooie stukken ingediend) ; Mevr. Aboucaya (Parijs) bedekt met tekeningen van eigentijdse artiesten: Jules Simon, Annuno,	BELGIQUE <i>Une exposition rétrospective d'éventails à Bruxelles :</i> Elle est charmante, oui, vraiment charmante et originale, cette exposition rétrospective d'éventails qu'organise en ce moment la société Les Arts de la Femme, dans son local, 60, chaussée d'Ixelles. L'idée en était délicate et bien féminine. La réalisation est parfaite. A passer une heure devant ces vitrines, on éprouve une sensation d'émoi de la plus rare qualité et un parfum à la fois âcre et doux, le parfum du passé, vous monte à la tête — exquisement. On se demande d'abord pourquoi et en quoi les éventails exposés ressortissent aux arts féminins, puisque tous ou presque tous ont été peints par des hommes... Sans doute, veut-on dire que si ce n'est pas un art essentiellement féminin que de peindre des éventails, c'en est un — et comment! — de s'en servir... La fameuse « œillade assassine », qui faisait se pâmer nos grands-pères, n'était lancée congrument que derrière la muraille transparente d'un éventail, et aujourd'hui même, l'éventail n'est-il pas le sceptre même de la femme? N'est-ce pas lui qui brisa le vase où se mourait la verveine du cœur de Sully-Prudhomme? N'est-ce pas lui encore qui, en tant que sceptre et de signe de domination, a donné son nom à l'une des plus jolies comédies de MM. de Flers et de Caillavet? Oui, c'est une arme à la fois charmante et dérisoire, terrible et délicate, puérile et redoutable : et, en voyant les éventails que Les Arts de la Femme ont réunis pour le plaisir de nos yeux, on se prend à réfléchir à tout ce que ces frères choses ont dû dire et ont voulu taire, ont voulu avouer et ont dû laisser deviner, lorsqu'ils étaient maniés par des mains blanches et parfumées de jeunes femmes? Mais ne nous attardons pas à ces considérations évidemment déplacées dans un simple compte rendu. Regardons les vitrines, d'un œil plus froid, d'un cœur plus sec. Regardons. L'exposition a réuni les trésors des plus belles collections d'éventails de Paris et de Bruxelles. Une curiosité, tout d'abord. Un éventail peint en 1880 et signé Marie-Henriette. Il représente un bouquet de pensées ; il est peint avec une grande correction. La princesse Clémentine, la princesse Albert, la comtesse de Flandre, la duchesse de Vendôme ont envoyé quelques pièces, qui ont surtout Une curiosité encore et vraiment ra-
-------------------------------	----------	---	--------------------------------	--	---	-------------	---	---

							Gude Maupassant (in steen? Lapidair?), François Copée (verzen op waaier, charmant); Mevr. Waldeck-Rousseau (collectie door haar man geschilderd in aquarel, de distracties zijn heel gracieus, discrete kleur, intiem, elegant. Ook een waaier van Antonin Proust die de leden van het grote ministerie tonen); Mevr. August Beernaert (waaier van hertogin van Berry. 1 met handtekeningen van de legislatuur van den Haag. Waaier van Dejas door M. Bonheim); Collectie van Denys Cochin (Haignies, heel interessant, artistiek. Léon Lambert); Mevr. Hymans; Gravin van Ansembourg; Geen middelmatig werk	Une carrosse encore et vraiment remarquable, celle-là, un grand éventail envoyé par Mme Aboucaya, de Paris, qui est couvert d'autographes d'artistes contemporains. Il y a une pensée de Jules Simon, une autre de d'Annunzio, une phrase, lapidaire, celle-là, de Gude Maupassant. La voici, citée de mémoire, et peut-être déformée : « Voici la décade des artistes contemporains. D'abord, on a du talent. Puis on a du succès. Après quoi on va dîner en ville. Et c'est fini. » François Copée y a mis, lui aussi, quelques vers : Il a des ailes comme une fleur; Il brille comme le rayon. Et sans son éventail, la fleur Est une fleur sans papillon... Cet éventail est rempli de choses... Il est charmant. Une autre collection bien intéressante aussi est celle de Mme Waldeck-Rousseau, qui envoie quelques éventails peints par son mari. Le grand homme d'état se distrait de la politique en faisant de l'aquarelle. Ses « distractions » sont fort gracieuses et d'une couleur discrète, intime et élégante. Dans cette même collection il y a un éventail qui représente les membres du Grand Ministère; il fut peint par Antonin Proust, qui fut le ministre des beaux-arts de ce cabinet illustre — et éphémère... Ailleurs, nous notons l'envoi de Mme Auguste Beernaert, qui comprend un éventail ayant authentiquement appartenu à la fameuse duchesse de Berry; un autre, portant la signature de tous les membres de la dernière Conférence de La Haye... Ici, un éventail de Dejas, envoyé par M. Bonheim; en voilà un qu'a peint M. Haignies. Plus loin, la très belle collection Denys Cochin, et, tout proche, l'un très intéressant et très artistique de la baronne Léon Lambert, et ceux de Mme Paul Hymans, de la comtesse de Berghes et des comtesses d'Ansembourg. Et d'autres beaucoup d'autres, qui seraient dignes d'être cités, puisque dans cette exposition de 473 éventails, il n'y en a pas trois qui soient médiocres... Mais pour rendre compte de toute cela, il faudrait de la place, beaucoup de place... Et c'est pourquoi il faut se borner, — si on peut appeler cela se borner...
--	--	--	--	--	--	--	---	--

Vingtième Siècle (Le), 2	03.02.09	/	Une exposition rétrospective d'éventails à Bruxelles	Retrospectieve tentoonstelling waaiers	Gravin van Vlaanderen Hertogin van Vendôme Catherine de Médicis zie kernwoorden	wedstrijd 'exposition superbe' de prachtigste collecties Rome, Parijs, België	Exposition rétrospective d'éventails A BRUXELLES A l'occasion du concours d'éventails ouvert sous son patronage, la Société « Les Arts de la Femme », qui s'est déjà signalée par de si heureuses initiatives, a eu cette idée, dont il convient de la louer, d'organiser une « Exposition rétrospective d'éventails ». L'exposition s'est ouverte hier, lundi, et il nous a été donné d'assister à la visite inaugurale que faisaient S. A. R. Mme la comtesse de Flandre et Mme la duchesse de Vendôme. Exposition superbe, en vérité, dont le succès a été assuré dès le premier jour par une longue série de concours obligeants. Bruxelles, Rome et Paris ont « marché » avec entrain et nous leur devons la plus étonnante et la plus merveilleuse collection que l'on puisse rêver! L'éventail, on le sait, a fourni à l'histoire de l'art des pages bien curieuses. Nous n'en sommes plus à l'époque lointaine où des parfumeurs italiens, venus en France à la suite de Catherine de Médicis, mettaient à la mode des petits joujoux encore bien modestes, dont le rôle, plus modeste encore, était de rafraîchir avec élégance des visages chauffés. L'« éventail » du xvie siècle a franchi les mers et il a mis pied à la Cour, il a reçu ses lettres de noblesse dans l'été de 1673 et voici que des artistes incomparables ne dédaignent plus de s'abaisser jusqu'à lui et de transformer ses minces feuillets en œuvres d'art de valeur incomparable. Au xviiie siècle, les maîtres éventailistes de Paris, constitués en corps de jurande, avaient une réputation universelle. Ils avaient des collaborateurs, et lesquels! Watteau, Boucher, Lebrun! Au xixe siècle, Bonlangier et Roqueplan unissent leurs talents pour offrir à la duchesse d'Orléans la plus magnifique collection d'éventails qu'on ait jamais rêvée! Plus près de nous, Waldeck-Rousseau se délassait des fatigues du pouvoir en peignant des éventails qui ne sont pas sans valeur et des ironistes célèbres venaient y fixer d'un trait de plume alerte la silhouette de l'homme du jour, le souvenir d'un événement dont leur fantaisie faisait toute la valeur. Mais j'en reviens à l'exposition de la chambre d'Isolles. Je disais que les plus grandes dames n'avaient pas dédaigné de donner à la Société « les Arts de la Femme » un gage de sympathie doublement précieux. Voici, en effet, une série d'éventails prêtés par S. A. R. la princesse Clémentine, par Mme la comtesse de Flandre, par la princesse Elisabeth; souvenirs chers, touchants par leur origine, par les souvenirs qu'ils évoquent. Ils portent des signatures augustes: la roi e des Belges, la princesse Clémentine, la princesse Louise-Ferdinand de Bavière, la duchesse de Vendôme, la princesse de Hohenzollern, la princesse de Ligne. En voici qui se réclament d'un autre genre d'origine. Ils portent des signatures illustres: Watteau, avec un point d'interrogation prudent, Madou, J. L. Brown, Lebrun... D'autres encore évoquent des souvenirs historiques: voici un éventail, ayant appartenu à l'impératrice Marie-Louise et à son chiffre,
-----------------------------	----------	---	---	--	--	--	---

L'éventail, 7.	07.02.09	Louis Piérard	L'exposition rétrospective	retrospectieve tentoonstelling van waaiers	/	Lofprijzing	/

représentant « la marchande d'amours ».

Je parlais, il y a un instant, de la caricature : voici tel éventail au dos duquel elle s'est exercée avec une verve endiablée et ce n'a pas été une de nos moindres joies de trouver une série de charges joyeuses, dont Gambetta principalement a fait tous les frais.

Dans le domaine des éventails « historiques », en voici deux dont l'intérêt n'est pas moindre : ils ont été prêtés par Mme Beernaert et portent la signature, le premier, des membres de la Conférence de la Paix à La Haye ; le second, des membres de la Conférence diplomatique maritime.

Mais nous devons nous arrêter. Nous n'avons même pas le loisir — ni la place — de faire part au public de toutes nos impressions, parfois mélancoliques, devant ces vitrines, où paraissent palpiter encore, comme de beaux papillons irisés, tant d'œuvres délicates, fines, admirables d'élégance et de richesse.

Il ne nous reste qu'à dire — et peut-être la galanterie autant que l'exactitude nous en souviennent — commandé de commencer par là — avec quelle grâce affable et souriante le comité organisateur, Mmes Poulipson, vicomtesse de Soubert, Paul Hymans, M. Wytsman, etc., accueillent les nombreux visiteurs et font les honneurs de « leurs salons ».

LA VIE ARTISTIQUE

EXPOSITION D'ÉVENTAILS (société Les Arts de la Femme, 60, chaussée d'Ixelles). — Quel merveilleux insecte tissa, au long des siècles, ces fins réseaux charmants, sertit ces nœuds, ces émaux, ces laques, cet ivoire, dans l'or et l'argent, enlumina ces velins rares, ces soies « aux baumes des temps » !

Tout un monde resplendit et vit dans chacun de ces riens adorables, vestiges des temps où l'art était mêlé si intimement, si harmonieusement à la vie quotidienne. De même que le jeune Cellini sculptait *Un Combat de titans au pommeau d'une dague*, de même des artistes fameux, créateurs de vastes chefs-d'œuvre dont l'humanité s'honore, d'obscurs artisans, des mains patriciennes aussi surent enclore dans ces montures somptueuses, ces soies peintes délicieusement fanées, ces vernis dont la couleur chante aussi fraîche et pimpante qu'au premier jour, leur temps : toute une civilisation, tout un art ou le visage de leur pays.

Il en est venu de partout pour notre enchantement : à côté d'honnêtes éventails brabançons ou hennuyers, en voici qui palpitèrent dans une vibrante après-dinée de Séville, dans le soir vénitien, sous les palmiers de Java.

Trois ou quatre siècles d'histoire sont ici résumés. Des allégories disent la gloire du grand Roy, d'autres annoncent la Révolution qui inspira notamment ces éventails couverts d'assignats. Comme bien on pense, c'est l'art français du XVIIIe siècle qui occupe la première place avec des pièces de styles Louis XV et Louis XVI aux rinceaux rares, aux médaillons que relient des guirlandes, où se retrouvent en des scènes galantes, en de mièvres bergeries, l'art des Watteau et des Lancret, la beauté de rêve de l'*Embarquement pour Cythère*, le perpétuel sourire derrière lequel se dissimule la fin d'une civilisation et un mortel besoin de volupté.

Les donneurs de sérénades
Et les belles écouteuses
Échangent des propos fides
Sous les ramures chanteuses...

Oni et...

Oui et souvent on les devine « quasi tristes sous leurs déguisements fantasques ».

Mais voici des éventails fameux : celui de la duchesse de Berry, un autre ayant appartenu à Mme Talien, un autre encore portant le chiffre de Marie-Louise. En voici de la fin du règne de Louis XIV, du règne de Louis XV, de la Régence, de la Révolution, du Directoire et de l'Empire, de la Restauration, de la Révolution belge, du règne de Louis-Philippe : en voici que signèrent les princes des lettres et de la politique de la troisième République. Un éventail anglais évoque la cour de Georges III, « Farmer George », le pauvre roi fou dont Thackeray narra la vie misérable avec ironie et pitié.

A chaque instant, des signatures illustres ou l'influence, l'inspiration évidentes de maîtres adorables : Van Loo, Coppel, Boucher, Watteau, Lancret. Et s'il fallait prouver que l'art de l'éventail est possible, aujourd'hui encore, sans banal recommencement, il suffirait de montrer les jolies pièces de Gavarni, Harpignies, Degas, Pissarro et Willette exposées au premier étage.

Éventails, je me laisse éblouir par les feux de vos nacres et de vos émaux, par la couleur de vos mouvantes petites fresques ; mais j'évoque surtout les visages de femmes que vous dissimulez, les sourires des belles, leurs émois, les yeux perdus ou noyés de larmes. Je pense à l'Andalouse qui vous écrasait celui-ci contre son corsage, nerveusement et mordait le beau fruit rouge de sa lèvre, cependant que dans l'arène en feu, le torero se jouait de la bête en furie...

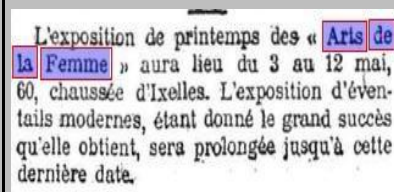
LOUIS PIÉHARD.

Gazette De Charleroi	08.02.09	/	L'exposition retrospective d'éventails/La Vie Bruxelloise	Retrospectieve tentoonstelling waaiers	Watteau Boucher Bastien-lepage Béraud Cambetta Prinses Marie-Henriette Gravin van Vlaanderen Hertogin van Vendôme Prinses van Hohenzollern Prinses Elisabeth		niet te missen' Documentaire en artistieke waarde Onderscheiding en elegantie Charmante papillons XVIIIe eeuw 'souplesse' politieke waaiers druk beladen met satire Humoristische karikatuur 2 grote vlinders die lachen Frankrijk, Spanje, Italië	La Vie Bruxelloise (Corr. partic. de la Gazette de Charleroi.) Bruxelles, 7 février. L'exposition retrospective d'éventails.— La tombola du Cercle artistique. — A la Grande Harmonie. — Le futur Carnaval. — A la Clinique... — Le square Vacherot Ne manquez pas d'aller rendre visite à l'exposition retrospective d'éventails ouverte, à la chaussée d'Ixelles, par la Société « Les Arts de la Femme ». Sa valeur documentaire et artistique inappréciable, est doublée de distinction et d'élégance. Rarement, pensons-nous, on a réussi d'aussi charmants papillons aux ailes plus diaprées et plus aimables. Que de souvenirs exquis du XVIIIe siècle, où triomphèrent Watteau et Boucher. Quelle légèreté et quelle souplesse dans les scènes représentées ! C'est du marivaudage... ailé, qui devait faciliter aux belles marquées le marivaudage plus réel qu'elles esquissaient avec les abbés du temps. Le XIXe siècle ne le cède guère au siècle précédent et les noms illustres ne font pas défaut aux éventails exposés, depuis celui de Bastien-Lepage jusqu'à celui de Béraud. Il y a, dans cette vaste collection, des éventails politiques, émaillés de charges et de satires qui ne valent pas tout à fait celles de Daumier. Telles les caricatures humoristiques faites sur Gambetta au dos de l'un de ces grands papillons qui sommeillaient. La reine Marie-Henriette, la comtesse de Flandre, ses deux filles, la duchesse de Vendôme et la princesse de Hohenzollern, la princesse Albert n'ont pas dédaigné de se transformer en éventailistes. La société organisatrice, quand elle a entrepris de réunir et de grouper en un salon toutes ces œuvrettes charmantes, n'espérait montrer au public collection aussi nombreuse, aussi variée, aussi intéressante. Avant obtenu des concours inattendus de l'étranger, elle a ouvert une exposition qui offre autant d'intérêt que de prestige et de grâce. Les dames seules n'éprouvent pas un vif plaisir à y rester ; les artistes y séjournent. Et les heures passent vite en tête à tête avec ces souples documents d'époques disparues qui ont servi aux plus jolies femmes de France, d'Italie, d'Espagne et ont connu quantité de secrets.
----------------------	----------	---	---	--	---	--	--	--

Indépendance Belge (L'), 2	09.02.09	/	Petites Nouvelles	Opening retrospectieve tentoonstelling 10 februari om 3 uur tot 15 februari	Hertogin van Sousberghe Gravin van Vlaanderen	Aankondiging		Mercredi 10 février, à 3 heures, au local de la Société « Les Arts de la Femme », 60, chaussée d'Ixelles, où est actuellement ouverte l'exposition rétrospective d'éventails, causerie « Sur l'Eventail », par Mme la vicomtesse de Sousberghe, honorée de la présence de S. A. R. Mme la comtesse de Flandre. Mme la vicomtesse de Sousberghe est, comme chacun sait, très connue dans le monde des lettres sous le pseudonyme de « Jacques Jacquier ». L'exposition restera ouverte jusqu'au 15 février.
Vingtième Siècle (Le), 1	09.02.09	/	À l'exposition d'éventail/ Les nouvelles	retrospectieve tentoonstelling	Gravin van sousberghe Gravin van Vlaanderen		Elsensesteenweg Jacques Jacquier (= Gravin van sousberghe) 15 februari	A l'Exposition d'éventails Mercredi 10 février, à 3 heures, au local de la société « Les Arts de la Femme », chaussée d'Ixelles, 60, où est actuellement ouverte l'exposition rétrospective d'éventails, causerie sur « l'Eventail », par Mme la vicomtesse de Sousberghe, honorée de la présence de S. A. R. Mme la comtesse de Flandre. Mme la vicomtesse de Sousberghe s'est fait, comme chacun sait, un grand renom dans le monde des lettres sous le pseudonyme de Jacques Jacquier. L'exposition restera ouverte jusqu'au 15 février.
Indépendance Belge (L'), 2	12.02.09	/	Sur l'Éventail	conferentie over waaiers	Mevr. Van Sousberghe ; Gravin van Vlaanderen ; Hertogin van Vendôme ; Mevr. Van Sousberghe	Aankondiging	gesprek over waaiers ; adellijke assistentie ; kleine, overvolle zaal ; 'dames du monde' ; Waaier als symbool van vrouwelijke dominantie' ; conferentie ; verschillende stijlen: Louis XIV, Regence, .. ; Groot applaus	Sur l'Eventail : Sous les auspices de la Société des « Arts de la Femme », Mme de Sousberghe a donné mercredi après-midi, dans la jolie exposition d'éventails qu'organise actuellement cette société, une causerie — sur l'éventail, naturellement. C'était une fête mondaine. La comtesse de Flandre et la duchesse de Vendôme y assistaient, et la salle, très petite, à vrai dire, était comble. Rien que des dames du monde venues à un sermon mondain prononcé par une des leurs... Il y a deux moyens de faire une conférence sur l'éventail. On peut en faire une, historique et documentaire, à grand renfort de dictionnaires, d'encyclopédies et d'ouvrages spéciaux; on peut aussi, tout au contraire, dédaigner cette érudition facile et parler de l'éventail en tant que symbole de la domination féminine... C'est le parti le plus intéressant des deux... Néanmoins, c'est au premier de ces partis que s'est rangée Mme de Sousberghe. Elle a lu à ses auditeurs un long travail sur l'éventail à travers les âges — et à travers les âges de la femme... Conférence, évidemment, documentée aux meilleures sources et qui a paru plaire aux dames du monde qui étaient venues l'écouter... Désormais toutes ces dames n'ignoreront plus rien des différents styles d'éventails, de l'éventail louis-quatorzien, de l'éventail Régence, et des autres. Mme de Sousberghe a donc fait une conférence fort instructive, émaillée d'anecdotes, d'historiettes et de moies

							parfaitement connus déjà, mais qu'on a réentendus sans déplaisir... Cette conférence mondaine a été fort applaudie.
Vingtième Siècle (Le), 1	14.02.09	/	L'exposition d'éventails/ Les nouvelles	retrospectieve tentoonstelling	Prinses Elisabeth Vandermeulen Gravin van Sousberghe	Aankondiging	verlenging tot 21 Serie uit Munchen Parijs 20 februari; tweede toespraak van S., om 15u.
							—o— L'exposition d'éventails Etant donné le grand succès de l'exposition ouverte chaussée d'Ixelles, 62, sous les auspices de la Société « les Arts de la Femme », le comité organisateur a décidé de la prolonger jusqu'au dimanche 21 courant inclus. Une série d'éventails de Munich, obtenus par la gracieuse intervention de S. A. M. Mme la princesse Albert de Belgique et un récent envoi de Paris qui comporte entre autres un éventail attribué à Vandermeulen, donnent un attrait nouveau à cette exposition. A la demande générale, Mme la vicomtesse de Sousberghe donnera une seconde causerie sur « l'Éventail » le samedi 20 février, à 3 heures. Des cartes sont dès à présent à la disposition du public au local de la Société. —o—
Indépendance Belge (L'), 2	03.04.09	/	Les arts de la femme/ Au jour le jour	Eerste algemene vergadering	Mevr. Philippson	Lofprijzing	Ten goede komen voor families die het nodig hebben en alle vrouwen die hun talent willen gebruiken ; voldoening van financiële status ; stijging ledenaantal : 325 ;
							Les arts de la femme : La première assemblée générale des Arts de la femme s'est réunie jeudi sous la présidence de Mme Franz Philippson, qui a expliqué le but de l'œuvre. Il s'agit non seulement de venir en aide aux familles nécessiteuses, mais aussi de procurer un supplément d'aisance à toute femme qui désire utiliser ses talents. Le rapport de la trésorière constate que la situation financière est satisfaisante. Le nombre des membres ne cesse de s'accroître et celui des travailleuses encouragées par l'œuvre est de 325. Avant de lever la séance, on a annoncé qu'une exposition d'éventails modernes est en voie d'organisation.

Vingtième Siècle (Le), 1	19.04.09	/	Le concours d'éventails	wedstrijd van waaiers	Gravin van Vlaanderen Prinses Elisabeth Mevr. Philippson (: 'ministre de sciences et des Arts') Fernand Khnopff laureaten; 1: G. Montald, Mej. M. Casseiers, Mej. I Olzowaka, Van Hamme, Mevr. Lauence Frédéric, Mej. 2 en 3: M. Wissart, A. Drumaux		De tentoonstelling is de triomf van de tentoonstelling Groot succes prijzen met laureaten Elegant publiek Mooi lokaal presentatie oor Khnopff schoonheid, gratie 1e prijs van gravin van VL Van SLADLF Succes voor toegepaste kunst	Le concours d'éventails Ce concours, organisé par la Société des Arts de la Femme à la suite du retentissant triomphe de la dernière exposition rétrospective, a obtenu un très vif succès. La comtesse de Flandre, présidente du jury, a tenu à présider elle-même à la distribution des prix aux lauréates. Un public très élégant se pressait dans le joli local de la chaussée d'Ixelles où a eu lieu la cérémonie. Son Altesse Royale avait pris place à l'estrade entre Mme Philippson, présidente, et le ministre des Sciences et des Arts. M. Fernand Khnopff avait assumé la tâche de présenter le rapport sur les travaux du jury. Il s'en est acquitté avec aisance en faisant ressortir toute la beauté et toute la grâce de l'art des éventailistes. Citons parmi les lauréats Mme G. Montald — qui a obtenu le premier prix de la comtesse de Flandre; Mlle M. Casseiers, premier prix de la Société des Arts de la Femme, ainsi que Mlles I. d'Olzowska, Van Hamme, Mme Laurence Frédéric, Mlles M. Wissart, A. Drumaux, qui ont obtenu les 2e et 3e prix. L'ouverture de l'exposition a suivi cette cérémonie et le public convié à y assister a pu se rendre compte que dans son ensemble elle est un véritable succès pour l'art appliqué.
L'éventail, 5.	25.04.09	Louis Piécard	Éventails modernes	wedstrijd van waaiers	/	Lofprijzing	/	
Vingtième Siècle (Le), 3	03.05.09	/	Spectacles, fêtes et conférences	Lente- tentoonstelling			3 tot 12 mei Elsensesteenweg	« ARTS DE LA FEMME ». — L'exposition de printemps aura lieu du 3 au 12 mai, 60, chaussée d'Ixelles.

Indépendance Belge (L'), 2	04.05.09	/	Petites nouvelles	Tentoonstelling waaiers van 3 tot 12 mei	/	Aankondiging	Chaussée d'Ixelles Groot succes	
-------------------------------	----------	---	----------------------	--	---	--------------	------------------------------------	---

L'exposition de printemps des « Arts de la Femme » aura lieu du 3 au 12 mai, 60, chaussée d'Ixelles. L'exposition d'éventails modernes, étant donné le grand succès qu'elle obtient, sera prolongée jusqu'à cette dernière date.

Événails modernes.

Encouragée par le succès de son admirable exposition d'éventails anciens, la Société des Arts de la Femme a organisé une exposition-concours de feuilles d'éventails.

D'une rapide visite, nous avons emporté le souvenir de paons en vert, rouge et bleu de Mme Madeleine Cassiers, d'un paon noir ocellé de vert par Mlle van Deyne (le paon donne beaucoup depuis quelque temps, MM. Caro-Divaille et de Montesquiou doivent être contents...); d'un Méphisto en broderie, noir et jaune, de Mme Lambert Laermans, d'une jolie décoration florale modern style par Miss Ellen Green, de chapeaux cloches et de robes-fourreaux à la Boutet de Monvel par Mme Lilliane Carle; mais surtout de somptueuses compositions — gemmes, fleurs et oiseaux irréels — de Mme Montald, qui peignait sur soie déjà tant de merveilles.

LOUIS PIÉREARD.

Indépendance Belge (L'), 2	25.06.09	/	Au jour le jour	Uitdeling prijzen wedstrijd	Prinses Clémentine ; Mr. Frisch ; Mr. Van Langenhove	Verkondiging	Chaussée d'Ixelles ; Kantwerkscholen installeerden hun werk ; 3 prijzen ; weeskinderen ontvangen 2 ;	<i>Les arts de la femme :</i> La princesse Clémentine présidera, samedi prochain, la distribution des récompenses à l'Ecole des dentellières installée dans les locaux des Arts de la Femme, chaussée d'Ixelles. Sur les trois prix offerts par Son Altesse Royale, les orphelines de la ville de Bruxelles en obtiennent deux. Le conseil des hospices et secours de la capitale sera représenté à la cérémonie par MM. les administrateurs Frison et Van Langenhove.
Art Moderne (L'), 213	04.07.09	/	la petite chronique	wedstrijd	prinses Clémentine	Aankondiging	Elsensesteenweg wedstrijd	Le concours de dentelles organisé par les Arts de la Femme a donné des résultats qui attestent, dans une industrie jadis si florissante en Belgique, une véritable renaissance. La distribution des prix aura lieu demain au siège de l'Œuvre (52, chaussée d'Ixelles) sous la présidence de S. A. R. la princesse Clémentine.
L'éventail, 2.	11.07.09	/	Concours	wedstrijd	/	aankondiging	/	xxx S. A. R. Mme la Princesse Clémentine a présidé, lundi, à la distribution des récompenses accordées aux lauréates du concours de dentelles organisé par la société Les Arts de la Femme, au local de l'œuvre, chaussée d'Ixelles. C'est la présidente, Mme Franz Philippson, qui a reçu Son Altesse Royale, qu'accompagnait la baronne d'Hooghvorst, dame d'honneur. La Princesse a examiné en détail et fort admiré les travaux, félicitant des heureux résultats obtenus les promoteurs d'une œuvre qui assure si pleinement la rénovation de l'art de la dentelle. Son Altesse Royale, après avoir signé tous les diplômes, a tenu aussi à les remettre Elle-même aux lauréates, qui, pour la plupart, appartiennent à l'orphelinat de la ville de Bruxelles. Remarqué au bureau, aux côtés de la Princesse : Mmes Heléna Lepaute et De Lantsheere, la comtesse de Liedekerke, Mme van Langenhove, Mme Bouquidé, Mme A. De Mot, Mme van Halteren, Mme Gilbert, Mme Damiens, Mme G. Solvay, Mme Buhry, ainsi que MM. van Langenhove, délégué du conseil général des secours de la ville de Bruxelles ; Paul Lambotte, chef de division aux Beaux-Arts ; van Overloop, conservateur du Musée du Cinquantenaire, et le peintre Fernand Khnopff, qui a parlé de la dentelle en connaisseur et en artiste. vvv
L'éventail, 2.	24.07.09	/	Concours	aankondiging	Prinses Clémentine	aankondiging	/	S. A. R. Mme la Princesse Clémentine, complètement rétablie de son indisposition de la semaine dernière, présidera demain lundi à la distribution des récompenses aux lauréates du concours de dentelles organisé par l'œuvre Les Arts de la Femme. xxx

Indépendance Belge (L'), 2	07.07.09	/	Au jour le jour	Uitdeling prijzen wedstrijd	Prinses Clémentine ; Mevr. Philippson ; Mevr. Helleputte ; Mevr. De Kantsheere ; Gravin van Liedekerke ; mej. Van Langenhove ; Mevr. Boucquié ; mevr. A. De Mot ; Mevr. Van Halleren ; Mevr. Gilbert ; Mevr. Damiens ; Mevr. E. Solvay ; Mevr. Burls ; Mr. Van Langenhove ; Mr. Paul Lambotte ; Mr. Van Overloop ; Mr. Fernand Knopff ; Mej. Burls; winnaars: 1/ Françoise Bastiens, 2/ Mej. Pétromille Du Bois,	Verkondiging	Georganiseerd door kantwerkschool van 'Les Arts de la Femme' ; beschermvrouwen ; bezoek aan lokalen ; voorlezing dor Knopff ; Mej. Burls leest prijzenlijst voor ; uitreiking diploma's met handtekening prinses Clémentine ; oplijsting winnaars	<i>Les arts de la femme :</i> La distribution des récompenses aux lauréates du concours organisé par l'Ecole dentellière des arts de la femme a eu lieu lundi. La princesse Clémentine a été reçue à son arrivée par Mme Franz Philippson, présidente de l'œuvre, entourée des dames patronesses. Après une visite détaillée des locaux, il a été procédé à la remise des prix. Aux côtés de la princesse Clémentine, se trouvaient: Mmes Philippson, Helleputte et De Lantsheere, la comtesse de Liedekerke, Mme Van Langenhove, Mme Boucquié, Mme André De Mot, Mme Van Halteren, Mme Gilbert, Mme Damiens, Mme E. Solvay, Mme Burls, secrétaire; MM. Van Langenhove, délégué du conseil général des secours de la ville de Bruxelles; Paul Lambotte, chef de division aux beaux-arts; Van Overloop, conservateur du Musée du Cinquantenaire. M. Fernand Knopff a fait une très attachante causerie sur la dentelle. Puis Mme Burls a donné lecture du palmarès. La princesse Clémentine a tenu à remettre elle-même les récompenses et elle a apposé sa signature sur chacun des diplômes. Les lauréates sont: 1er prix, Mlle Françoise Bastiens; 2e prix, Mlle Pétromille Du Bois et Mlle Caroline Hofmans; 3e prix, Mlle Suzanne Deldume et Mlle Marguerite Crosset; mentions honorables, Mlle Jeanne Smouts, Anne Ponsaert, Eugénie Nuyts et Marguerite Rebelet. Sauf celle-ci, toutes les lauréates appartiennent à l'Orphelinat de la ville de Bruxelles. Pour chacune la princesse a eu des félicitations, s'entretenant familièrement avec les jeunes dentellières et leur prodiguant ses encouragements. A la fin de la cérémonie, la princesse Clémentine a décerné aussi des éloges aux professeurs, Mmes Prudence Depauw, Riffart et Bosché, à l'œuvre Les Arts de la Femme, à sa présidente, Mme Philippson et à ses dévouées collaboratrices.
-------------------------------	----------	---	--------------------	--------------------------------	---	--------------	---	--

					Mej. Caroline Hofmans, 3/ Mej. Suzanne Deldume, Mej. Marguerite Crosset, Mej. Jeanne Smouts, Anne Ponsaert, Eugénie Nuyts, Marguerite Rebele ; Mej. Prudence De Pauw ; Mej. Riffart ; Mej. Bosché			
Indépendance Belge (L'), 2	11.07.09	/	Nos Conseils Provin-ciaux	Afkeuring subsides	/	Verkondiging	Afkeuring aanvraag ; Geen officiële instelling	Le conseil arrête à 140,300 francs le budget pour 1910 de l'Institut provincial de sourds-muets et d'aveugles ; il vote un crédit de 13,000 francs pour travaux à cet établissement ; sur rapport de M. Renard, au nom de la 3e section, le conseil rejette une demande de subside du comité de l'œuvre « Les Arts de la Fem-me » ; l'institution ne constituant pas une association ayant un caractère officiel. La séance est levée à 4 heures. Mardi, séance à 2 h. 1/2.
Indépendance Belge (L'), 2	22.11.09	/	Au jour le jour	winter- tentoon stelling	/	Verkondiging	2e Salonnet ; Mooi ingericht ; Goede smaak ; Veel objecten; Voorbereiding voor Palais de la femme et de la dentelle ; meisjes uit arbeidersklasse, werkvrouwen en afgestudeerde leerlingen	Aux « Arts de la Femme » : La Société des « Arts de la Femme » a organisé son deuxième Salonnet annuel en son local de la chaussée d'Ixelles, 60. Ce Salonnet est, disons-le de suite, des plus coquettement aménagés et « l'art de la femme » s'y manifeste déjà rien que dans le bon goût qui a présidé à la présentation des nombreux objets exposés. Cette exposition est la préparation de celle que la Société des « Arts de la Femme » organisera au Palais de la femme et de la dentelle, lors de notre prochaine Exposition. La Société des « Arts de la Femme » fut fondée, il y a quelques années, dans le but de permettre aux jeunes filles de la classe laborieuse, aux dames travailleuses et aux élèves sorties de nos écoles professionnelles de ne pas abandonner les principes d'art, ni les données techniques de travaux spéciaux qu'elles ont reçues dans ces établissements.

L'éventail, 3.	28.11.09	/	visite de la comtesse de Flandre	/	/	/	/	X X X LL. AA. RR. Mme la Comtesse de Flandre et Mme la Princesse Charles de Hohenzollern ont visité, mardi matin, en compagnie de la comtesse Yves de Bavay, l'exposition d'art appliqué organisée chaussée d'Ixelles, 60, par la société Les Arts de la Femme. Les visiteuses principales ont été reçues par Mme P. Philippson, présidente; la vicomtesse de Spoelberch, Mmes Ed. Solvay, W. Burles, Brigode, Wittouck, Morel-Jamar et Wylsman, qu'elles ont vivement félicitées de la belle œuvre à laquelle elles se dévouent et de la brillante façon dont elles l'ont organisée. Leurs Altesses Royales ont fait de nombreux achats. X X X
Indépendance Belge (L'), 2	06.12.09	/	Au jour le jour	bezoek prinses Clémentine aan tentoonstelling	Prinses Clémentine		Voortreffelijke smaak ; Verschillende snuisterijen ; kantwerk ; École-atelier ; Weeskinderen ; normaalschool ;	Les Arts de la Femme : La princesse Clémentine, au cours d'une visite à l'exposition des Arts de la Femme, s'est arrêtée longuement dans les divers salons où sont groupés avec un goût exquis mille bibelots gracieux et a témoigné tout particulièrement son admiration pour les résultats obtenus dans la section de la dentelle. On sait que cette école-atelier dont les cours sont suivis par un groupe d'orphelines de la ville de Bruxelles est en même temps une véritable école normale de la dentelle — la première créée en Belgique. Ajoutons que la princesse vient d'accepter le haut patronage de la section de la dentelle.

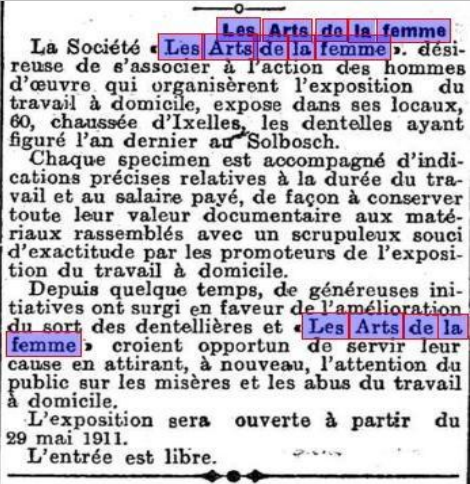
Krant/ Magazine, pagina	datum	auteur	titel/ categorie	onderwerp	genoemde namen	soort artikel	kernwoorden	printscreen
Art Moderne (L'), 6.	02.01.10	/	Petite Chronique	tentoon stelling	/	aankondiging	10/01 opening	Expositions ouvertes. Au <i>Cercle artistique</i> : œuvres de M ^{mes} C. Van Mulders et Ers-Ligny, de MM. E. Ganz et V. Marchal (clôture le 5 janvier). — Salle Boute : exposition de la Société <i>Kunst en Kennis</i> (clôture le 7 janvier). — Galerie du Régent : M. Jan Van Beers (clôture le 15 janvier). — Aux <i>Arts de la Femme</i> (60, chaussée d' Ixelles) : exposition de reliures d'art (clôture le 10 janvier).

Indépendance Belge (L'), 2	10.01.10 /	au jour le jour	lessen boekbinden	Lambotte Mme Philippson Comtesse de Sousberghe Mme Paul Hymans Mme Burls Mmr Brigode Mme la vicomtesse A. de Spoelberch Mme Lambotte M Khnopff M. Wolfers Mlle J. La bruyère Mlle M. Cassiers J. de Olszowska Weiler De Heusch Eyckhok Magd. Cocq Voute Valmy Suz. Dumont J. Desguin Mme Montald Mlle Nills mlle Droit Mlle Derechter	Verslag	<i>Les arts de la femme :</i> La distribution des récompenses aux lauréates du concours de reliure ouvert par <u>les Arts de la femme</u> a eu lieu, sous la présidence de M. Lambotte, représentant le ministre des sciences et des arts. La comtesse de Flandre, en raison de son deuil, s'était fait excuser. Au bureau avaient également pris place : Mme Franz Philippson, présidente de l'œuvre ; Mme la comtesse de Sousberghe et Mme Paul Hymans, vice-présidentes ; Mme Burls, secrétaire ; Mme Brigode, secrétaire-adjointe ; Mme la vicomtesse A. de Spoelberch, trésorière ; Mme Lambotte ; MM. Khnopff, Wolfers, etc., etc. Un discours a été prononcé par le peintre Fernand Khnopff. Après avoir souligné le succès du concours et de l'exposition, l'orateur rappelle les qualités que doit présenter un objet d'art appliqué « qui, en l'occurrence, dit-il, pourraient être condensées en trois formules : la convenance de la composition, la logique de la construction et la sincérité de l'exécution ». Puis il fait l'éloge des travaux exposés, constatant qu'ils allaient de la pure beauté de la tradition rationnelle, représentée par une disciple fervente du maître Cobden-Sanderson jusqu'à la fantaisie la plus fantaisiste. L'allocution a été très applaudie. Puis le palmarès a été lu et les lauréates sont venues recevoir leurs prix : Mlle J. La Bruyère a décroché celui offert par le gouvernement ; parmi les autres primées citons Mlle M. Cassiers, J. d'Olszowska, Weiler, de Heusch, Eyckhok, Magd. Cocq, Voute, Valmy, Suz. Dumont, J. Desguin ; Mme Montald ; Mlle Nills, Droit et De Rechter. Mme la vicomtesse de Sousberghe a ensuite annoncé que la reine Elisabeth continuait à accorder à l'œuvre le patronage que, princesse, elle avait été heureuse de lui accorder. Cette nouvelle a été chaleureusement accueillie.
-------------------------------	------------	--------------------	----------------------	--	---------	--

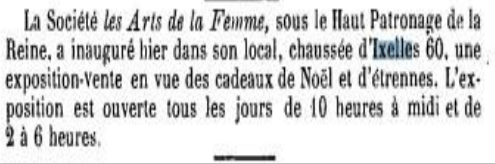
L'éventail, 4.	04.12.10	Salonnet	/	/	/	x x x Jeudi après-midi, S. A. R. Mme la Comtesse de Flandre a inauguré, chaussée d'Ixelles, le nouveau Salonnet organisé par Les Arts de la Femme. Son Altesse Royale a été reçue par M. Lambotte, directeur des Beaux-Arts ; M. Wolfers et par les dames du Comité, ayant à leur tête Mme Franz Philippson, présidente ; Mme Paul Hymans, Mme Ed. Gilbert, Mme W. Burle, Mme P. Brigode, Mlle S. Vanderkindere, la comtesse R. de Borchgrave d'Altena, Mme André De Mot, Mme F. Franchomme, Mme Buurmans-Hanssens, la comtesse de Lichtervelde, Mme Morel-Jamar, Mme Van Halteren, Mme R. Wytman, Mme J. Bouquié, Mme Damiens, Mme Kefer-Mali, Mme Baulu, Mme Boschi et Mme Rens. Après avoir remercié Mme Philippson de ses souhaits de bienvenue, la Comtesse a visité le Salonnet en détail, félicitant vivement organisatrices et exposantes et faisant partout de nombreuses acquisitions. * Il est à la vérité de dire que des choses exquises et délicieuses ont été réunies là et qu'elles sont présentées avec un goût sûr et très personnel. v v v
----------------	----------	----------	---	---	---	--

Krant/ Magazine, pagina	datum	auteur	titel/ categorie	onderwerp	genoemde namen	soort artikel	kernwoorden	printscreen
Indépendanc e Belge (L'), 2	29.05.11	/	La Société 'Les Arts de la Femme'	tentoon stelling thuiswerk	/	aankondiging	thuiswerk elsensesteenweg hommes d'oeuvre WT BXL 1910 salaris tentoonstelling thuiswerk tombola van thuiswerk gratis inkom 10 cent voor biljet open op 29 mei	La société «Les Arts de la Femme», désireuse de s'associer à l'action des hommes d'œuvre qui organisèrent l'émouvante exposition du travail à domicile, expose dans ses locaux, 60, chaussée d'Ixelles, les dentelles ayant figuré l'an dernier au Solbosch. Chaque spécimen est accompagné d'indications précises relatives à la durée du travail et au salaire payé, de façon à conserver toute leur valeur documentaire aux matériaux rassemblés avec un scrupuleux souci d'exactitude par les promoteurs de l'Exposition du travail à domicile. Depuis quelque temps, de généreuses initiatives ont surgi en faveur de l'amélioration du sort des dentellières et «Les Arts de la Femme» croient opportun de servir leur cause en attirant, à nouveau, l'attention du public sur les misères et les abus du travail à domicile. L'exposition sera ouverte à partir du 29 mai. L'entrée est libre. Toutes les dentelles exposées sont acquises pour la Tombola du Travail à Domicile, dont le tirage aura lieu cette année. Prix du billet: 10 centimes.

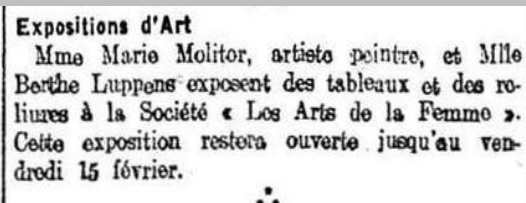
Peuple (Le), 2.	30.05.11	/	Bruxelles et ses Faubourgs	tentoon stelling thuiswerk	/	aankondiging	thuiswerk elsensesteenweg hommes d'oeuvre WT BXL 1910 salaris tentoonstelling thuiswerk tombola van thuiswerk gratis inkom 10 cent voor biljet open op 29 mei	LES ARTS DE LA FEMME La société les Arts de la Femme, désireuse de s'associer à l'action des hommes d'œuvre qui organiseront l'émouvante exposition du Travail à domicile, expose, dans ses locaux, 60, chaussée d'Ixelles, les dentelles ayant figuré l'an dernier au Solbosch. Chaque spécimen est accompagné d'indications précises relatives à la durée du travail et au salaire payé, de façon à conserver toute leur valeur documentaire aux matériaux rassemblés avec un scrupuleux souci d'exactitude par les promoteurs de l'exposition du Travail à domicile. Depuis quelque temps, de généreuses initiatives ont surgi en faveur de l'amélioration du sort des dentellières et les Arts de la Femme croient opportun de servir leur cause en attirant, à nouveau, l'attention du public sur les misères et les abus du travail à domicile. L'exposition sera ouverte à partir du 29 mai 1911. L'entrée est libre. N. B. — Toutes les dentelles exposées sont acquises pour la tombola du travail à domicile, dont le tirage aura lieu cette année. Prix du billet : 10 centimes.
--------------------	----------	---	----------------------------------	----------------------------------	---	--------------	---	--

Vingtième Siècle (Le)	30.05.11	/	les nouvelles	tentoon stelling thuiswerk	/	aankondiging	thuiswerk elsensesteenweg hommes d'oeuvre WT BXL 1910 salaris tentoonstelling thuiswerk tombola van thuiswerk gratis inkom 10 cent voor biljet open op 29 mei	 La Société « Les Arts de la femme » désireuse de s'associer à l'action des hommes d'œuvre qui organiseront l'exposition du travail à domicile, expose dans ses locaux, 60, chaussée d'Ixelles, les dentelles ayant figuré l'an dernier au Solbosch. Chaque spécimen est accompagné d'indications précises relatives à la durée du travail et au salaire payé, de façon à conserver toute leur valeur documentaire aux matériaux rassemblés avec un scrupuleux souci d'exactitude par les promoteurs de l'exposition du travail à domicile. Depuis quelque temps, de généreuses initiatives ont surgi en faveur de l'amélioration du sort des dentellières et « Les Arts de la femme » croient opportun de servir leur cause en attirant, à nouveau, l'attention du public sur les misères et les abus du travail à domicile. L'exposition sera ouverte à partir du 29 mai 1911. L'entrée est libre.
-----------------------------	----------	---	------------------	----------------------------------	---	--------------	---	--

Art Moderne ('L), 181.	04.07.11	/	À Liège					A LIÈGE Exposition d'Architecture et d'Arts décoratifs. Une atmosphère vivifiante et un aspect général de renouvellement printanier avec quelque mélange heureux des choses passées, mais non oubliables, amènent la foule des visiteurs en semaine comme aux jours de fête et de repos. Cela fait honneur aux deux sociétés organisatrices, l'Association des Architectes et celle pour l'encouragement des Beaux-Arts. Ce n'est donc ni un éclectisme retardataire ni un exclusivisme révolutionnaire qui accueillirent les envois. Ceux-ci sont réservés à l'art belge dans la section de l'architecture; l'autre est internationale. Dans cette dernière, il y a quelques groupements. Galamment le catalogue donne une première place aux « Arts de la femme », collectivité d'ouvrières d'art ayant son siège social à Ixelles. Trente-six exposantes, cinquante-trois objets, beaucoup d'œuvres intéressantes! Impossible de dénombrer en détail dans ce bref article. Les reliures et les étoffes attirent surtout les regards. Mme Gabrielle Montald orne ses tissus comme le paon et les papillons étalent leurs parures; Mme Irène d'Olszowska met des jeux de lumière dans ses dentelles et introduit une technique neuve avec infiniment de goût. Cela donne la note de la collectivité. Suivons le catalogue. Les arts japonais et chinois groupent de bons documents où se trouvent les origines de mainte formule néo-européenne pour la ligne et la couleur, avec réciprocité d'imitation dans le sens réaliste. Le Deutsches Museum de Hagen (Westphalie) prouve par ses photographies que dans les constructions industrielles l'hygiène n'est pas un obstacle aux efforts esthétiques; la solidité, l'élégance, l'association des belles courbes et des lignes verticales, peut-être la couleur rendent le séjour des usines agréable. Les artistes de la sécession de Munich ont une mentalité artis-
Indépendance Belge (L'), 2	23.11.11	/	Au jour le jour	winterten toonstelling	/	aankondiging	kerstinkopen openingsuren	Les Arts de la Femme : La Société « Les Arts de la Femme » ouvre en son local, chaussée d'Ixelles, 60, une exposition-vente en vue des cadeaux de Noël et d'étrennes, le samedi 25 novembre, à 2 heures. L'exposition sera ouverte tous les jours de 10 heures du matin à midi et de 2 à 6 heures.
Peuple (Le), 2.	23.11.11	/	Bruxelles et ses Faubourgs	winterten toonstelling	/		Elsensesteenweg raad van bestuur kerstcadeaus	Les Arts de la Femme Le conseil d'administration des Arts de la Femme organise dans son local, chaussée d'Ixelles, 60, une exposition en vue des cadeaux de Noël et d'étrennes. L'inauguration de cette exposition, qui sera ouverte tous les jours de 10 h. à midi et de 2 à 6 h., aura lieu samedi prochain 25 novembre, à 2 heures.

Art Moderne (L'), 383.	26.11.11	/	Petite Chronique	inauguratie wintertentoon stelling	/	aankondiging	koningin Elisabeth openingsuren	 La Société des Arts de la Femme, sous le Haut Patronage de la Reine, a inauguré hier dans son local, chaussée d'Ixelles 60, une exposition-vente en vue des cadeaux de Noël et d'étrennes. L'exposition est ouverte tous les jours de 10 heures à midi et de 2 à 6 heures.
---------------------------	----------	---	---------------------	--	---	--------------	------------------------------------	---

Krant/ Magazine, pagina	datum	auteur	titel/ categorie	onderwerp	genoemde namen	soort artikel	kernwoorden	printscreen
Peuple (Le), 2.	25.11.12	/	Bruxelles et ses faubourgs	winter tentoon stelling	/	aankondiging	Raad van bestuur Elsensesteenweg Kerstcadeaus Openingsuren	 IXELLES Les Arts de la Femme Le conseil d'administration de cette société organise dans son local, 60, chaussée d'Ixelles, une exposition-vente en vue des cadeaux de Noël et d'étrennes. L'exposition s'ouvrira le lundi 25 novembre, à 2 heures, et sera clôturée le samedi 7 décembre. Elle sera accessible au public tous les jours, de 10 heures à midi et de 2 à 6 heures.

Krant/ Magazine, pagina	datum	auteur	titel/ categorie	onderwerp	genoemde namen	soort artikel	kernwoorden	printscreen
messenger de Bruxelles (Le)	05.02.18	/	expositions d'art	tentoon stelling	Mme Marie Molitor Mej. Berthe Luppens	aankondiging	openingsuren	 Expositions d'Art Mme Marie Molitor, artiste peintre, et Mlle Berthe Luppens exposent des tableaux et des reliures à la Société « Les Arts de la Femme ». Cette exposition restera ouverte jusqu'au vendredi 15 février.
Libre Belgique (La)	20.12.18	/			Mlle. Biron Mlle. Rival		koningin Elisabeth schilderkunst toegepaste kunst Elsensesteenweg lederwerk	 Arts, Sciences, Lettres LA SOCIÉTÉ « LES ARTS DE LA FEMME », sous le haut patronage de S. M. la Reine, donne dans ses locaux, 60, chaussée d'Ixelles, une exposition de peinture et d'art appliqué. Mademoiselle Biron expose quelques fort jolies toiles aux tons fins et délicats. Mademoiselle Rival témoigne, dans ses broderies et ses cuirs repoussés, d'un goût raffiné et d'une technique soignée.

LEMMATA

Dit onderdeel geeft achtergrondinformatie over de vrouwen die besproken worden in dit onderzoek. De lijst is niet volledig omdat er niet van elke persoon informatie te vinden is.

De namen worden steeds op dezelfde manier weergegeven: eerst de achternaam van de vrouw in kwestie, daarna haar voornaam en tussen haakjes de naam waarmee ze terug te vinden is in contemporaine bronnen. Wanneer de persoon niet getrouwd is, wordt hier dan ook geen extra naam vermeld.

Vervolgens wordt haar levensdata weergegeven met, indien mogelijk de geboorte- en sterfteplaats. Onder deze data wordt het adres vermeldt waar de vrouw woont tijdens haar lidmaatschap bij 'Les Arts de la Femme' en tussen haakjes het jaartal van de vermelding van het adres. Indien de persoon getrouwd is, wordt hieronder de echtgenoot vermeld met levensdata.

Onder deze basisinformatie bevindt zich aansluitende informatie die van belang is voor het onderzoek. Deze informatie is niet volledig maar geeft een algemeen beeld van de betrokken vrouwen bij 'Les Arts de la Femme'. De gebruikte bronnen worden weergegeven als een bibliografische referentie. Zij worden dus niet meer herhaald bij het onderdeel 'Bronnen'.

👁️ Achter dit symbool worden telkens de musea/ archieven vernoemd waar zich werken bevinden van de kunstenares in kwestie.

📖 Achter dit symbool wordt de literatuur vermeld waarin de kunstenares in vermeld wordt. Elke persoon die besproken wordt in de Lemmata wordt vernoemd in en verslag van de raad van bestuur.³⁰⁰

Gebruikte afkortingen:

AML – Archief en Museum van literatuur Brussel

BAM- Beaux-Arts Mons

MSB – Museum van de Stad Brussel

MSK – Museum voor Schone Kunsten Gent

MSKE – Museum voor Schone Kunsten van Elsene

KMSKB – Koninklijk museum voor Schone Kunsten België

KMSKA – Koninklijk museum voor schone kunsten Antwerpen

NGV – Nationale Gallery of Victoria

AKP - ARCHIEF VAN HET KONINKLIJK PALEIS

MvH-S GinvV - Archief van prinses Marie van Hohenzollern-Sigmaringen, Gravin van Vlaanderen, nr.10

SMK – Stedelijke Musea van Kortrijk

³⁰⁰ *Rapport du conseil d'administration*, Dossier 2300–84–20 à 24, Brussel : Archief van de Stad Brussel.

**ALLARD, Ghislaine Valérie Hortense
Anathalie Augusta Emma (mme Paul De
Mot)**

(Brussel, 1864 – Brussel, 1950)

Zavelstraat, 1000 Brussel (1912)

Echtgenote van DE MOT, Paul (1865-1934)

Ghislaine Allard is lid van 'Les Arts de la Femme' vanaf 1908 en zeker tot 1912. Haar man is advocaat en actief als secretaris binnen de Koninklijke Musea voor Sier- en Industriële Kunsten. Ze is ridder van de Leopoldsorde en wordt gekroond tot Pro Ecclesia et Pontifice.

📖 "Doodsprentje Ghislaine Allard."
Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017.

<https://www.delcampe.be/fr/collections/images-religieuses/doodsprentje-image-pieuse-mortuaire-mme-paul-de-mot-allard-bruxelles-1864-1950-391219489.html>.

ART, Berthe

(Brussel, 1857 – Sint-Gillis, 1934)

Blanchestraat 28, 1060 Sint-Gillis (1913)

Berthe Art is de dochter van Ferdinand Art en Constance Luc. Ze groeit op in een welgestelde, geleerde familie. Ze heeft een fascinatie voor de oude schilderijen van haar grootvader, de natuur en het bezoeken van galerijtjes. Ze bleef ongehuwd tijdens haar leven. Haar oeuvre bestaat uit olieverfschilderijen en pastel. Ze schildert (accessoire-)stillevens, landschappen, dieren en portretten. Als tiener schildert ze naar de Belgische

landschapsschilders Marie Collart (1842–1911) en Franz Binjé (1835-1900). Vanaf 1879 was ze leerling van het 'atelier féminin' van Alfred Stevens (1823-1906), waar ze sterke bewondering voor heeft. Ze exposeert regelmatig op de salons zowel in België als in buitenland: Parijse salons van 1888 tot en met 1906 en Royal Academy van 1996 tot en met 1998. In 1888 richt ze 'Cercle des femmes peintres' op. In 1899 is ze medeoprichter van de 'Cercle des aquarellistes en des pastellistes de Belgique'. Ze was ridder van de orde van Leopold in 1906. Op Salon Des Beaux Arts toont ze rode klaprozen in pastel en stillevens. Enkele tentoonstellingen worden rond haar georganiseerd: Cercle Artistique, Brussel: tentoonstelling van Berthe Art samen met Godefroid De Vreese, Henri Stacquet en Victor Uytterschaut (1895) ; Cercle Artistique et littéraire, Gent samen met Clara Voortman (1897) ; Cercle artistique, Brussel samen met René Janssens (1901) ; Cercle artistique, Brussel samen met Léon Frédéric (1909). Ze wordt geportretteerd door onder andere Georges Lemmers en Roger Parent. Van 1908 tot en met 1911 is zij abonnee van 'Les Arts de la Femme'.

📖 Creusen, Alexia. *Femmes Artistes en Belgique*. Paris: L'Harmattan, 2007. ; Pierron, Sander. *Portraits D'Artistes Peintres: Berthe Art, Francois Bulens, Andre Collin ... et al.* Brussel: X. Haverman, 1905. ; Catalogus Salon des Beaux Arts de bruxelles, 1915, inventarisnummer 1_1786194, Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België; Van Ryn, Alphonse. "Exposition du Cercle

des femmes peintres." *Fédération artistique*, jaar 16, nr. 4 (1888). ; "Nos femmes artistes et écrivains." *La Ligue. Organe belge du droit des femmes*, jaar 5, nr. 3-4 (1897). ; "Nos femmes artistes. Mlle Berthe Art." *Bruxelles féminin*, jaar 2, nr. 6, 1903. ; Maus, Octave. "Expositions. M. Léon Frédéric-Mlle Berthe Art." *L'Art Moderne*, jaar 2, nr. 10, 1903. ; Jany, N. "Women painters in Belgium and in holland." In *women painters of the World from the time of Caterine Vigri 1413-1463 to Rosa Bonheur and the Present Day*, onder redactie van Sparrow, s. Shaw, 259,276. Londen: Hodder & Stoughton, 1905. ; Bautier, P, *Art (Berthe). Biographie nationale*, 1959, collectie 96-97, Brussel: Koninklijke academie van België voor wetenschappen en kunsten. ; Petteys, C. en Hazel Gustow. *Dictionary of women artists : an international dictionary of women artists born before 1900*, Boston: Hall, 1985. ; Hostyn, Norbert, *Nationaal Biografisch woordenboek*, 1990, XIII, Collectie 53-54, Brussel: Koninklijke Academiën van België. ; Hostyn, Norbert, *Dictionnaire des peintres de fleurs belges et hollandais nes entre 1750 et 1880*, editie Berko Fine Painting, 1995, Knokke-Zoute. De Sutter, Hugo. *Marie Collart*. Drogenbos: Gemeentehuis, 1996. ; Schrijvers, Nanni. ; Van Cauwenberge, Sabine en Leen de Jong. "Vrouwelijke kunstenaars in

België van 1800-1950." in *Elck zijn waerom*. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950, onder redactie van Katlijne Van der Stighelen, Mirjam Westen, 68-79. Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten/ Arnhem: Museum voor Moderne Kunst, 1999.

- 👁 Antwerpen (KMSKA), Barcelona (MBA), Brussel (KMSKB), Elsene (MSKE), Kortrijk (SMK), Bergen (BAM)

BAULU, Marguerite

(Brussel, 1870-Rambouillet, 1942)

Ze is schrijfster. Haar oeuvre bestaat voornamelijk uit Romans. In 1908 neemt ze het initiatief om conferentie, concerten en theater te organiseren voor de zieken in de Brusselse ziekenhuizen, in samenwerking met Jane Ouwerx en Èlise Soyer onder de naam 'L'Oeuvre des fêtes dan les hôpitaux'. Van 1908 tot en met 1912 is zij raadslid van 'Les Arts de la Femme'. In 1926 wint ze de prijs van de Unie van Franse romanschrijvers.

- 📖 Gubin, Eliane et al. *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles*. Brussels: éditions racine, 2006. ; "Marguerite **Baulu** (1870-1942)." Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb110945026>. ; Greshoff, Jan. "Marguerit Baulu." *De Witte mier: een klein maandschrift voor de vrienden van het boek*, volume 1 (1912-1913).

BECKERS, Louthy

(-)

Boekerijgang 1, 1000 Brussel (1913)

Voor de Internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten in Luik in 1911 maakt ze een reisschetsboekje in lederwerk. Op de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 maakt ze een lederen koffertje en drie boekbanden.

👁 Melbourne (NGV)

📖 *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913, Groep XVIII: paleis voor vrouwelijke handwerken, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek Ugent. ; Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten, Luik, 1913 , Biblioth. B 727 I, inventarisnummer NS 69060, Brussel: Bibliotheek KMSKB.*

BOUVIER, Louise

(1864-1944)

Bosquetstraat 52, 1060 Sint-Gillis (1912)

Echtgenote van HANSSENS, Maurice (1863-1944)

VAN BIESBROECK, Marguerite

Hamoiriaan 38, 1180 Ukkel (1913)

In haar jeugdijaren creëert ze olieverfschilderijen. Vanaf haar 25ste gaat ze zich ook toeleggen op de toegepaste kunst en wordt zo bekend als keramiste en

patroonontwerpster. Ze is geschoold aan het Bishoffsheim in Brussel waar ze afstudeerde met grote onderscheiding voor 'peinture céramique et la composition décorative'. In 1910 geeft ze in Gent samen met Julie Sterpin een tentoonstelling en in 1901 stelt ze tentoon op 'Exposition de la Chambre Syndicale des Arts Industriels' in Gent. Ze gaf cursussen in toegepaste kunst. In 1910 verhuisde ze naar Brussel en in 1919 naar de USA. In 1925 verschijnt ze op de Belgische sectie op de internationale tentoonstelling van 'Arts Décoratifs et Industriels Modernes' in Parijs.

👁 MANHATTAN (Jason Jacques Gallery) ; Gent (DMG)

📖 Goossens, J.-E. *Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes de Paris*. Bruxelles, 1925. ; Blondeel, Karel. "Vrouwelijke schilders in Gent (1880-1914), een socio-historische studie." Masterproef, Ugent, 2003. ; Verdonck, Lize. "Marguerite Van Biesbroeck en Julie Sterpin, twee vrouwen actief binnen de toegepaste kunsten rond de Belle Époque." Masterproef, Ugent, 2015.

BOSCHÉ, Henriette

(-)

Avenue Maurice 44, 1000 Brussel (1936)

Henriette Bosché Volgde les bij Fernand Cocq van 1910 tot 1920. Hier leerde ze verschillende vaardigheden: stillevens- en landschapsschilderkunst, stencildrukken,

graveertechnieken, haken, wollen tapijt met stiksteken, borduurwerk en kantwerk. Ze maakt ook bronzen kunstwerken. In 1911 neemt zijn deel aan de internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten als lid van 'Les Arts de la Femme'. In 1924 en 1931 stelt ze tentoon op de tentoonstelling van Cercle Artistique et Littéraire de Bruxelles. Ze opent later zelf een atelier, namelijk 'atelier d'art de Mlle Bosché' en is in 1936 directeur van les ateliers d'art in Brussel. In 1909 is ze leerkracht van toegepaste kunsten in de beroepsschool in Elsene.

👁 Artprice, Askart, Museum van Elsene

📖 Lucien Karhausen, *Le cahier perdu*. Bloomington: xlibris, 2011. ; *Congo; Goemaere, J., Algemeen tijdschrift van de Belgische kolonie*, volume 17, nr. 1, 1936, Brussel: Association pour le perfectionnement du matériel colonial, Société belge d'études coloniales ; Piron, Paul, *De Belgische beeldende kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw*. Brussel: Art Belgium, 2000.

BRANDEIS, Albertine Julie Catherine Maicka (mme Wittouck)

(Wenen, 1871 – Brussel, 1957)

Gulden-vlieslaan, 1050 Elsene / Villa les bouleaux, 3080 Tervuren

Echtgenote van WITTOUCK, Frantz (1855-1914)

Dochter van Hendrik Brandeis, lid van Weense Joodse bankfamilie. Haar man stierf vroeg en zij woonde in Brussel met haar moeder, Margarethe, die in 1915 stierf. Ze hadden drie kinderen: Jean (1901-), Elisabeth (1903-) en Marie-Thérèse (1905-). Vanaf 1909 tot en met 1912, en vermoedelijk nog langer, is zij beschermvrouw van 'Les Arts de la Femme'.

📖 Sophie De Schaepdrijver en Tammy M. Proctor. *An English Governess in the Great War: The Secret Brussels Diary of Mary Thorp*. New York: Oxford University Press, 2017.

BOUQUIÉ, Aline (mme Burls)

(Sint-Joost-ten-Node, 1876 - 1949)

Hertstraat 2, 1070 Anderlecht (1907)

Echtgenote van BURLS, William (1869-1918)

📖 L'Art Moderne, p. 189, Volume 27, 1907, Brussel: Koninklijke Bibliotheek Brussel.

CAJOT, Lucienne

(1886-)

Eredienststraat 21, 1000 Brussel (1913)

Lucienne Cajot Stelt tentoon op 'Salon des Artistes Decorateurs' in Parijs in 1915. In 1921 is ze secretaris van 'Office Central de Documentation Féminine'. In 1925 zetelt ze als penningmeester in de internationale raad van vrouwen (conseil international des femmes) samen met Jane Ouwerx en Marguerite Van De Wiele. In 1927 is ze

voorzitster van CNFB. Ze is Gelauwerdichter aan het conservatorium in Brussel in 1913 en staat bekend voor het voorlezen op literaire voorstellingen met "veel gevoel en charme". Haar oeuvre omvat batik. Ze stelt tentoon in Luik in 1911 en in Gent in 1913.

- 📖 Catherine Jacques, *Les féministes belges et les luttes pour l'égalité politique et économique*. Brussel: Koninklijke academie van Brussel, 2013. ; "Femmes artistes." *Sextant* Volume 12, (1999). ; *Report on the Quinquennial Meeting. Washington, 1925*, International Council of Women, Virginia: University of Virginia. ; *Au Jour le jour*, L'Indépendance Belge, 3, 25 april 1913, Brussel: Koninklijke Bibliotheek. ; Arts, sciences, conférences, littéraire, Le Peuple, 4, 5 maart 1913, Brussel: Koninklijke Bibliotheek.

CANIVET, Gabrielle-Elisabeth-Joséphine (mme Montald)

(Etterbeek, 1867-1942)

Roodebeeksteenweg 172, 1200 Sint-Lambrechts-Woluwe. (1913)

Echtgenote van MONTALD, Constand (1862-1944)

Bij Gabrielle Canivet is er weinig bewijs van haar carrière als kunstenares voor haar huwelijk met Constand Montald. Het Salon van Brussel in 1883, haar vader en haar man zullen van invloed zijn geweest. Als autodidact ontwikkelt ze een oeuvre in de toegepaste kunst. Ze schildert

decoratieve motieven op stoffen objecten. In 1892 trouwt ze met Montald. Canivet nam deel aan verschillende evenementen: De wereldtentoonstelling in Milaan in 1906, waar zij ondervoorzitter is van sectie 20: 'art d'Habillement' en ze ook een prijs wint ; Salon van Libre Esthétique in 1912, de tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriële Kunsten in Parijs in 1925; de tentoonstellingen van de Royal Society of Fine Arts in 1932 en 1934; De tentoonstelling in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel in 1929. Ze werkt met verschillende materialen; stof, band, potloden en schilderen op stof en keramiek. Zowel op de internationale tentoonstelling in Luik als op de wereldtentoonstelling in Gent zal ze tentoonstellen als lid van 'Les Arts de la Femme'.

- 👁 Brussel (AML, Collectie Jean Goffin, KMSKB, AHKB); Sint-Amands (Provinciaal Museum Emile Verhaeren); Hainaut (Collectie van de provincie)

- 📖 "Femmes artistes en femmes d'artistes: de l'exposition à la mise en scène. Le cas de Juliette Trullemans et Gabrielle canivet." Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017.

<http://www.koregos.org/fr/barbara-caspers-femmes-artistes-et-femmes-d-artistes-de-l-exposition-a-la-mise-en-scene/9715/>. ; L'Art Décoratif Moderne Belge à l'exposition de Milan, 1906, Catalogue Milan. ; Octave, Madeleine, Trente années de lutte pour l'art. Les XX, La Libre

Esthétique, 1884-1914. Brussel, Oiseau Bleu, 1926. ; Salon de printemps de Bruxelles, 1932, Brussel: Paleis voor schone kunsten. ; Salon de printemps de Bruxelles, 1934, Brussel: Paleis voor schone kunsten. ; Exposition des oeuvres de Constant et Gabrielle Montald, sculpture-dessin-ornementation, Brussel: Paleis voor Schone Kunsten, 1929. ; *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913.* ; *Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur.*

CARLSSON, Julia (mme Horta)

(1776-1966)

Echtgenote van HORTA, Victor (1861–1947)

Barones Julia Carlsson, is een Zweedse protestante. Ze trekt tijdens de tweede wereldoorlog door Scandinavië met een vredesboodschap. Ze geeft tijdens de oorlog een 140tal lezingen om de foute beeldvorming over de oorlogsomstandigheden te corrigeren. In Amerika leert ze haar man kennen. ze helpt na de oorlog ongeveer 10.000 Belgische kinderen die in Amersfoort zitten om na de oorlog terug een normaal leven op te bouwen.

📖 Oostens-Wittamer, Yolande. *Victor Horta, L'Hôtel Solvay*. Brussel: Institut Supérieur D'archéologie, 1980. ; Liagre, G. "Met andere ogen. De emancipatie van de vrouw en het Belgisch

protestantisme, 1850-1914." In *Pastor in de weer. Predikant zijn tussen vraag en antwoord. Vriendenboek ter gelegenheid van het zilveren ambtsjubileum van ds. G.R.A. Schouten, Serie Protestantse verkenningen, nr. 3, onder redactie van G. Liagre, 85-106. Brussel: ProDoC, Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid 1999.*

CASSIERS, Germeine Victoire Anna (mme Konings- Cassiers)

(Brussel, 1891-)

Meerstraat 10 (1912) 80 (1913), 1000 Brussel

Echtgenote van KONINGS, François Aimable Jean (1886-)

Germeine Cassiers en François Konings trouwen in 1912. Zij heeft op dat moment geen beroep, hij is student geneeskunst in de Brusselse ziekenhuizen. In 1913 stelt ze tentoon op de wereldtentoonstelling in Gent.

📖 *Huwelijksakte Germeine Victoire Anna Cassiers en François Aimable Jean Konings, 1891, aktenr. 1915, Brussel: Rijksarchief. ; Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913.*

**CASSIERS, Madeleine-Caroline Jeanne/
Madeleine/ Magdalena**

(Brussel, 1886– Brussel, 1923)

Abdijstraat 18, 1000 Brussel (1913)

Ze is aquarellist en boekbinder. Ze ontwerpt voornamelijk parklandschappen. Ze stelt tentoon op de Internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten in Luik in 1911 en op wereldtentoonstelling in Gent in 1913

- 📖 Beyer, Andres et. al. *Allgemeines Künstlerlexikon: die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. Münche: Saur, 1992. ; Colin, G. *La reliure féminine et les arts du cuir en Belgique à la Belle Epoque*, Brussel: Librairie Fl. Tulkens, 2004.

**CHOQUET, Marguerite Eugenie Marie
(mme Stalport)**

(Vorst, 1889- Domme, Frankrijk, 1956)

Emile Feronstraat (vroegere Rue de Constantinople) 184, 1060 Sint-Gillis

Echtgenote van STALPORT Robert (1894-1930)

In 1922 trouwt Marguerite Choquet met Robert Stalport. Ze krijgen samen twee kinderen, Rose Marie en Armand. Haar broer heet Robert Choquet (1900-1913). In november 1911 wint zij, met een 'buffet décoré', een prijs bij de wedstrijd georganiseerd door 'Les Arts de la Femme'. In 1913 zal ze in naam van de vereniging tentoonstelling op de wereldtentoonstelling in Gent.

- 📖 *Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur. ; Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913.*

**COCQ, Madeleine/ Magdeleine/
Magdalena (Mme Droesbeke)**

(1889-1952)

Gewijde Boomstraat 34, 1000 Brussel (1913)

Echtgenote van DROESBEKE Albert (1896-1929)

Haar oeuvre bestaat uit tekeningen in combinatie met aquarel. De iconografie bestaat voornamelijk uit landschapsschilderkunst. Ze is ook vaardig in de toegepaste kunst: ze ontwerpt een bibliotheekgordijn op de wereldtentoonstelling in Luik in 1911 en verluchtingen in Gent in 1913. Ze is getrouwd met de kunstenaar Albert Droesbeke.

- 👁 Artprice ; Brussel (RAB, persoonlijk archief Albert Guislain)
- 📖 *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913. ; Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur.*

COCQ, Suzanne (mme De Brocas)

(Elsene, 1894 – Etterbeek, 1979)

Gewijde Boomstraat 34, 1000 Brussel
(1913) Edith Cavellstraat, 188 Ukkel (1919)
Echtgenote van DE BROCAS Maurice

Suzanne schildert landschappen, interieur, stillevens en portretten, voornamelijk in gouache en aquarel. Ze tekent, maakt houtsnijwerk en etswerk. Ze krijgt een opleiding van Constand Montald in de Academie voor Schone Kunsten in Brussel (1916-1917). In 1928 wint ze de 'Prix Picard'. Marguerite Devigne: "Suzanne Cocq peint des choses modestes qu'elle revêt d'une singulière beauté. Il en est ainsi de certains conteurs scandinaves narrants avec des mots sans éclat, des aventures qui paraissent d'abord sans mystère, mais dont le charme et le merveilleux peu à peu se découvrent." Voorkeur voor landschappen, (Brusselse) park- en stadsgezichten, marines, bloemen. Haar werken ademen stilte en poëzie. Haar etsen worden gekenmerkt door een zuivere lijnvoering. Werk o.m. in het prentenkabinet te Brussel. Vermeld in BAS I. Haar vader is Fernand Cocq (1861-1940), leerkracht, schepenen van de stad en van onderwijs in Elsene, lid van de Belgische kamer van volksvertegenwoordigers en burgemeester van Elsene en voorzitter van de onderrichtbond.

Tijdens Wereldtentoonstelling in Brussel in 1910 was Mr. Cocq lid van de sectie III: diverse parade feesten (fêtes diverses cortèges). In 1919 trouwt Suzanne met de kunstenaargraafeur Maurice de Brocas de Lanauze.

👁 Gent (MSK), Luik (Le Musée de l'Art wallon), Brussel (KMKSb, MSB), Cleveland VS (Rachel Davis Fine Arts), privécollecties; Brussel (RAB, persoonlijk archief Albert Guislain (1890-1969) inventarisnummer 320 en 3735); askart

📖 Mayer, Georges. *Biographie d'artiste – Cocq Suzanne*. Brussel: KIK-IRPA, 1999-2011. ; *Livre D'or Du Centenaire De L'indépendance Belge: Sous Le Haut Patronage De S.M. Le Roi Albert, 1830-1930* (Bruxelles: Leclercq, De Ridder et De Haas, 1930), 603. ; Paul Piron, *De Belgische beeldende kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw*, (Brussel: Art Belgium, 1999). ; *Exposition Universelle Et Internationale De Bruxelles En 1910. Catalogue Général Officiel* (Bruxelles: Rossel, 1910), 16 en 19. ; ¹"Biographie de Suzanne Cocq." Laatst geraadpleegd op <http://www.galeriedupistoletdor.com/gdpo/Cocqsuzanne.htm>.

DAGO, mejuffrouw

Abdijstraat 66, Brussel (1913)

DE BEECKMAN, Rosalie (Gravin De Lannoy/ Comtesse De Lannoy)

(1877-1963)

Echtgenote van DE LANNOY, Philippe (1866-1937)

📖 *Huwelijksaankondiging Rosalie de Beeckman en Philippe De Lannoy, 1897*, archive.ugent.be/DB0937D4-

66A9-11E4-98E7-DC40D43445F2,
Gent: Universiteitsbibliotheek.

DELL'ACQUA/ DELL'AQUA, Eva

(Brussel, 1856 – Elsene, 1930)

Herdersstraat 7, 1050 Elsene

Eva Dell'Acqua is een Belgisch componiste en zangeres. Ze is de dochter van de Italiaans-Belgische kunstschilder Cesare Dell'Acqua en Carolina van der Elst. Dell'Acqua schrijft operettes, opéra-comiques en salonliederen. Operettes: La Bachelette, Le tambour battant, Le Prince Noir, Fiançailles de Pasquin
Opéra-comiques: Feu de Paille, Une ruse de Pierrette

Liederens: Pourquoi rêver?, Chazel, Villanelle, Menuet, Quand même, Reproche, Prière d'amour, Chanson provençale, Chanson du rouet, Ritournelle, Amour défunt, Les songes, Reviens, C'est une fauvette, Ne cherchez pas, Noël d'enfants, Le coffret. Quasi niets van haar oeuvre hield stand. Alleen de Vilanelle ("J'ai vu passer l' hirondelle..."), een hoogstandje voor coloratuursopraan.

- 📖 Van Varenbergh, Pallieter. "Eva Dell'Acqua (1856-1930) Een componistenportret." Bachelorpaper, Vrije Universiteit Brussel. 2016.

DE RIQUET DE CARAMAN CHIMAY, Ghislaine

(1894 – 1975)

Elsensesteenweg 60, 1050 Elsene.

Echtgenote van D'HARCOURT, Robert (1881-1965)

Zij woont van 1910 tot 1934 op de vestiging van 'Les Arts de la Femme'. Vanaf het jaar dat ze er komt wonen is ze ook lid van de vereniging.

- 📖 *Annuaire administratif et judiciaire de Belgique et de la capitale du royaume*, pagina 5, 1939, Madison: University of Wisconsin.

DE FRANCQUEN, Angélique

(mme Wauwermans)

Grensstraat 128, 1210 Sint-Joost-ten-Node
Echtgenote van WAUWERMANS, Henri Emmanuel (1825-1902)

Henri Wauwermans was de zoon van de burgemeester van Sint-Joost-ten-Node, was luitenant-generaal en geograaf en voorzitter van de Koninklijke academie van archeologie van België in Antwerpen.

- 📖 *Bulletin Société royale de géographie d'Anvers*, pagina 30, volume 5, 1880, Leiden: Universiteitsbibliotheek.

DELLOYE, Marguerite Emile Laurence

(mme Van Halteren)

(Marcinelle, 1885 – Brussel, 1973).

Waterloolaan 112, 1000 Brussel

Echtgenote van VAN HALTEREN, Herman Ferdinand Jean Edouard (1874-1946)

Haar echtgenoot was advocaat. Ze trouwen in 1907 en zij heeft op dat moment geen beroep.

- 📖 Huwelijkscontract Emilie Laurence Marguerite Delloye en Herman Fernand Jean Edouard Van Halteren, akte nr. 28, Brussel: Rijksarchief.

DE PAUW, Prudence

(Torhout, 1837-)

Dochter van Carel De Pauw en Fransisca Provoost.

- 📖 Geboorteakte Prudence De Pauw, aktenr. 245, Brussel : Rijksarchief.

DE SILVA, Isabelle (Gravin/comtesse 't Kint de Roodenbeke)

(Berlijn, 1857- Brussel, 1940)

Echtgenote van T'KINT DE ROODENBEKE, Arnold (1853-1928)

Isabella De Silva is medeoprichtster van 'Les Arts de la Femme' en zal vanaf 1908 tot 1912 en vermoedelijk ook langer raadslid zijn van de vereniging.

DE SPANGEN, Marguerite (gravin Gontran de Lichtervelde)

(Sint-Joost-ten-Node, 1853 – Hainaut, 1922)

Jozef II-straat 50, 1000 Brussel (1912)

Echtgenote van de graaf DE LICHTERVELDE, Gontran (1849-1905)

Zij is weduwe wanneer ze lid wordt van 'Les Arts de la Femme'. Ze is lid gedurende de eerste vier jaar van het bestaan van

'Les Arts de la Femme' en vermoedelijk ook langer.

DESSAINT, Henriette (Mme Storms)

Elsensesteenweg 146, 1050 Elsene
Echtgenote van STORMS, Emile (1846-1918)

Henriette Dessaint komt uit een bourgeoisie familie uit Brussel en kreeg een goede educatie. Ze wordt omschreven als 'a woman of the World'. Ze trouwt in 1889 met de Brusselse luitenant-generaal van het Belgische leger, Emile Storms. Zij organiseerde 'vrijdagse salons', waar ze vrienden, bekende, mensen uit politieke en bedrijfswereld uitnodigde. Er was een tekenkamer in haar huis. Ze verzamelden (voornamelijk Congolese) kunst.

- 📖 Roberts, Allen F. *A Dance of Assassins: Performing Early Colonial Hegemony in the Congo*. Bloomington: Indiana University Press, 2013. ; Morren, T. *Inventaire des archives d' Emile Storms 1846 – 1918*. Brussel: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika Tervuren, 2014.

DOBBELAERE, Clara (mme. Jules Voortman/ Clara Voortman)

(Gent, 1853-Menton, 1926)

Echtgenote van Jules Voortman (1835-1923)

Haar oeuvre omslaat voor het grootste deel schilderijen en tekeningen met pastel, houtskool of potlood maar ze was

ook een getalenteerd bewerksters van lederen boekbanden en ontwerpster van kleinschalige bronzen sculpturen. De onderwerpen die ze afbeeldt kennen een grote variëteit. Clara Voortmans oeuvre in leder omvat verschillende voorwerpen: portefeuilles, boekomslagen, juwelenkistjes, doosjes voor visitekaartjes, postkaarten etc.

📖 Dhondt, Caroline. "Clara Voortman-Dobbelaere (Gent, 1853-Menton, 1926). Een burgerlijk leven in artistieke kringen vereeuwigd via houtskool- en pasteltekeningen, olieverfschilderijen en sierkunsten." Masterthesis, Universiteit van Gent 2012.

D'URSEL, Anne Marie Gabrielle (Comtesse Renaud De Briey)

(Berlijn, 1887 - Brussel, 1998)

Echtgenote van DE BRIEY, Renaud (1880-1960)

VAN VILLERS DE WAROUX D'AWANS DE BOUILHET-BOVENISTIER, Madeleine (Mme La vicomtesse de Sousberghe/ de burggravin van sousberghe)

(Villers, 1881 - 1969)

Belliardstraat 108, 1000 Brussel (1912)

Echtgenote van burggraaf DE CLERQUE WISSOCQ DE SOUSBERGHE, Adrien (1873-1945)

Enkele stukken die terug te vinden zijn; Le théâtre des rois (1913), de Profils de Snobs (1913)

📖 *La femme belge. Revue de questions morales, sociales littéraires, artistique*, 1 april 1914, c:bnc:5442, 427-431, krantencatalogus, Antwerpen: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. ; *Revue de Belgique*, 1913, 324, krantencatalogus, Antwerpen: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. ; *Belgique artistique et littéraire: revue nationale du mouvement intellectuel*, Volume 30, 1913, nummer 455, krantencatalogus, Antwerpen: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

DU MÉNIL, Hélène

(Ieper, 1869 - Nice, 1962)

Echtgenote van DE RUDDER, Isidore (1855-1943)

Hélène Du Ménil is bekend omwille van de grote figuratieve tapijten. Ze is zeer jong wanneer ze met de naald leert werken. Ze gaat als kind naar een beroepsschool in Brussel en tegelijk volgt ze tekenlessen bij de zus van haar toekomstige man, Isidore De Rudder. In 1890 trouwen ze. ZE experimenteert met het textiel en werkt hiervoor samen met haar man. In 1895 presenteert ze voor het eerst haar werk en krijgt vervolgens verschillende prestigieuze opdrachten voor bijvoorbeeld het stadhuis in Brussel en het stadhuis van Gent. In 1897 ontwerpt ze grote tapijten voor de internationale tentoonstelling in Brussel. Ze neemt mensen in dienst om de opdrachten te kunnen volbrengen. In 1911

wordt ze tot ridder van de Leopoldsorde gekroond. Tijdens de eerste wereldoorlog zal ze op kleinere formaten werken.

- 📖 Gubin, Eliane et al. *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles*. Brussels: éditions racine, 2006. ; P., De Mont. "Art Appliqué d'aujourd'hui, I, Madame De Rudder." *L'Art et la vie*, I, nr. 6 (1902): 1-10. ; Van de wiele, Marguerite. "Les femmes artistes. M. et Mme Isidore De Rudder." *Bruxelles féminin*, nr. 25 (1903):6-7. ; Chantrain, P. "Précision sur la vie et l'oeuvre brodé d'Hélène De Rudder. 1869-1962, mem. Lic., Ucl, 1989. ; Caspers, Barbara. "Les liens de parenté dans la construction des carrières des femmes artistes en Belgique." In *Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)*, onder redactie van Véronique Carpiaux, 108-113. Milaan: SilvanaEditoriale, 2016.

DU PASSAGE, Madeleine

(gravin/comtesse Paulo de Borchgrave d'Altena)

(Brussel, 1870 - Compiègne, 1940)

Echtgenote van DE BORCHGRAVE D'ALTENA, Paul/Paulo (1867-1921)

- 📖 "Madeleine Du Passage." Laatst geraadpleegd op 20 juli. <http://gw.geneanet.org/pierfit?lang=fr&p=madeleine&n=du+passage>

FOERSTER, Claire

(-1966)

Echtgenote van DRATS, Léon (-)

FOERSTER, Hélène

FONTAINE, Odile (mme Solvay)

(Brussel, 1877 - Brussel, 1962)

Echtgenote van SOLVAY Louis

Kunstlaan 23, 1000 Brussel

Fontaine is de dochter van Marie Vanderstraeten en Léon Fontaine, een ingenieur uit Bergen. In 1898 trouwt ze met Louis Solvay (1876-1952), de zoon van Alfred Solvay en neef van Ernest Solvay, beide industriëlen en gekend omwille van hun sociale-, culturele- en liefdadigheidsprojecten. Odile en Louis krijgen twee kinderen: Marie-Thérèse (1901-1987) en Pierre (1904-1989). Ze is actief in wetenschappelijke, artistieke en literaire kringen. Net zoals de familie Solvay zal zijn de rol van mecenas vervullen en beschermvrouw van kunsten en letteren. Ze is een bibliofiel, en schenkt in 1961 een groot aantal boeken aan de Koninklijke bibliotheek van Albert I. de grootste schenking sinds de opstart van de bibliotheek van 1200 stuks. Door deze schenking wordt ze benoemd tot ridder van de orde van Leopold. Ze heeft een grote collectie van Doornikse Porselein van 124 stuks die zich sinds 1961 in KMKGB bevindt. Daarbij ook 173 doosjes in porselein en email van de 18e eeuw uit verschillende landen. Ze is vanaf 1947 lid van het comité van het beschermheerschap van KMSKB. 1951 wordt ze lid van comité van de tweede sectie van KMKGB.

📖 *Mariën-Dugardin, A.M. Porcelaines de Tournai. Le legs Madame Louis Solvay.* Brussel : Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis, 1980. ; Colin, Gerard. *Mémorial 1859-1969.* Brussel : Koninklijke Bibliotheek, 1969.; *Liber Memorialis. 1835-1985.* Brussel: KMKG, 1985. ; Gubin, Eliane en Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, *Dictionnaire Des Femmes Belges: XIXe Et XXe Siècles.* Brussels: Editions Racine, 2006.

FRANCHOMME, Magdalena

Montoyerstraat 33, 1000 Brussel (1913)

Dochter van Valentine Van Halteren en Fernand Franchomme.

FRANCHOMME, Marguerite (mme Warnant)

Eendrachtstraat 51, 1050 Elsene
Echtgenote van WARNANT, Albert

In 1921 was zij lid van de gemeenteraad van Brussel.

📖 *"Rapport du Service des archives, Brussel, pagina 366, Brussel: service des archives, 1921."* Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017. https://books.google.be/books?id=Q-N1_kKkD5cC.

GIRON, Maguerite Augustine (mme A. De Mot)

(1862-1927)

Troonstraat 62, 1050 Elsene

Echtgenote van DE MOT, André (1863-1926)

μ

GOETHALS, Marie Thérèse Joséphine (mme Lantonnois)

Opperstraat 29, 1050 Elsene

Echtgenote van LANTONNOIS, Albert (1852-1934)

Haar man was Vice-gouverneur-generaal van de Belgische Congo.

📖 Rutanga, Murindwa. *Politics, Religion, and Power in the Great Lakes Region.* Senegal: Codesria, 2011.

GOLDSCHMIDT, Thérèse (mme Hymans)

(Berlijn, 1873 – Brussel 1963)

Egmontstraat 9, 1000 Brussel (1907)

Echtgenote van HYMANS, Paul (1865-1941)

Goldschmidt komt uit een Duitse Joodse bourgeoisie familie met 7 broers en zussen en vlucht in 1882 vanuit Duitsland naar Brussel met haar familie. Hermann Goldschmidt, een bankier, is haar vader en haar moeder heette Ottilie Przibram en had geen job. Op 14 april 1898 keert Goldschmidt zich tot het protestantisme en kan zo met de Brusselse liberale volksvertegenwoordiger, Paul Hymans trouwen. Goldschmidt wordt omschreven als een vrouw met, ondanks haar fragiele uiterlijk, een wilskrachtig karakter. Vanaf 1907 maakte ze deel uit van het vrouwencomité van de Belgische school

van verpleegkundigen, opgericht door Antoine Depage. In 1914 volgt Goldschmidt haar man richting Frankrijk, waar ze samen in Le Havré een recreatiecentra opstarten voor soldaten. In 1916 start ze hulpvereniging, 'la famille de l'infirmerie', op voor deze verpleegsters die ondersteuning van het rode kruis krijgen. Parallel richt ze een coöperatieve vennootschap op: 'Les Homes des infirmières'. In 1924 is de home gevestigd in Brussel en in 1933 en 1955 komen er nog twee homes bij. In 1924 neemt ze deel aan een project van de mutualiteit, ontstaan door de mutualiteiten van de verpleegsters en sociale arbeidsters. In 1919 zal zij samen met Marguerite Brachet-Guches, Hélène Dardenne Eeman en Cécile Mechelynck de vereniging van de bezoekverpleegsters (l'associations des infirmières-visiteuses) oprichten. Deze vereniging is slechts een voorspel van de verpleegsterschool van ULB dat in 1935 wordt opgericht. In de jaren 1920 zal zij zeer actief deelnemen in de opbouw van het studentenhuys van ULB, samen met Marguerite Philippson-Wiener. Als feministe is zij lid van CNFB sinds 1934. In 1937 neemt ze deel aan groupement social libéral féminin en zal in de raad van administratie gedurende verschillende jaren zetelen. Tussen 1922 en 1938 organiseert comité d'entraide verschillende manifestaties voor het goede doel en zij nam er deel aan. Zij neemt het initiatief om 'des promenades artistiques' op poten te zetten in 1933. Deze organisatie heeft tot doel het culturele en sociale samen te brengen. Samen met Marthe Boël is ze verwickeld in de activiteiten van YWCA. Na WOII zal

ze een liefdadigheidsvereniging opstarten om Griekse kinderen te helpen. Later in hetzelfde jaar richt ze 'la fondation de solidarité libérale internationale' op.

Altijd bezorgd over de kinderen, zal ze deel uitmaken van de hoogste raad (conseil supérieur) van l'ONE. Maar in 1937 stapt ze hiervan terug omdat ze deel neemt aan de commission de l'enfance au sein de Solidarité. In 1954 stopt ze met al haar inspanningen wegens gezondheidsredenen. Ze wordt gekroond als ridder van de Leopoldsorde en commandeur de l'ordre de la couronne.

📖 Eliane Gubin et al., *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles* (Brussels: éditions racine, 2006), 280-282.

VAN HAMME, Emma (mme Renkin)

(1859-1933)

Echtgenote van RENKIN, Jules (1862-1934)

Jules Renkin is minister van kolonies en is 'vice-president d'honneur' van de commissie van oude kunst op de wereldtentoonstelling in Brussel in 1910.

📖 "Doodsbrief Jules Renkin, op 15 juli 1934." Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017. www.ars-moriendi.be/RENKIN.HTM.

HEUSCHLING, Gisèle

📖 "La Belgique artistique et littéraire, pagina 351, volume 35". Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017.

https://books.google.be/books?id=fYFIAQAAMAAJ&q=Gis%C3%A8le+Heuschling&dq=Gis%C3%A8le+Heuschling&hl=nl&sa=X&redir_esc=y.

HEYMAN, Marie Elizabeth (mme Washer)

Louizalaan 130/374, 1000 Brussel
Echtgenote van WASHER, Emile (-)

HUNTER, Mary Ann (mme Solvay)

(Londen, 1968 – Brussel, 1955)
Echtgenote van SOLVAY, Edmond (1870-1940)

JAMAR, Pauline (mme. Morel-Jamar)

(1850-1911)
Reigerbosspark (La Héronnière),
Watermaal-Bosvoorde

👁 Artprice

KUHNEN, Bertine (mme Beckers/ mme Beckers-Kuhnen)

Ze is gekend om haar
landschapsschilderkunst.

📖 Van Cauwenberghe, Sabine.
“Femmes artistes en Belgique au
XIXe siècle.” Volume 12, Groupe
interdisciplinaire d’Etudes sur les
femmes de l’Université libre de
Bruxelles (1999):7-35.

**DE LANNOY, Adrienne Jeanne Marie
Josephe (mme Van Den Berch Van
Heemstede)**

Paul Lauters Straat 51, 1050 Elsene
Echtgenote van VAN DEN BERCH VAN
HEEMSTEDE, Isaäc Burchard Diederik (-)

Ze trouwen in Brussel in oktober 1888

📖 “Familieberichten oktober 1888.”
Laatst geraadpleegd op 20 juli
2017. <http://www.knggw.nl/wp-content/leeuw/1889-10-118.pdf>.

LABRUYÈRE, Juliette

In 1914 krijgt ze een vermelding in L’Art
Moderne als lid van Cercle Artistique

📖 “Au cercle Artistique” *L’Art
moderne*, Volume 34, (1914): 65-
70.

LACOMBLÉ, Elise

Berckmansstraat 28, 1000 Brussel

Dochter van de advocaat Adolphe
Lacomblé (1821-)

📖 Van Roy, Louise. “Exposition
nationale des beaux-arts, 1848:
revue du salon de Bruxelles.”
Laatste geraadpleegd op
https://books.google.be/books?id=FcdbAAAAQAAJ&pg=PA214&dq=Elise+Lacombl%C3%A9&hl=nl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Lacombl%C3%A9&f=false ;

**LEOPOLDINE, Clementine Albertine Marie
(prinses Clementine van België)**

(Laken, 1872-1955, Nice)

LEVOZ, Berthe

(Verviers, 1889 - Etterbeek, 1984)

- 📖 Verdebout, Luc. *Correspondance*. Introduction chronologie et catalogue des oeuvres. Luik: Pierre Mardaga, 1993. ; Neureiter, Manfred. Lexicon der exlibriskünstler. Konstanz: Manfred Neureiter, 2016.

LOUVRIER, Antoinette

(Tongeren, 1885 -)

Haar moeder is Elisabetha-Silvina-Theresia Lefebure en haar vader is Marie-Joseph-Frederik-Hubert Louvrier.

- 📖 *Geboorteakte Antoinette Louvrier*, aktenr. ongekend, 27 oktober 1885, Brussel: Rijksarchief.

MALI, Marie (mme Kéfer-Mali/ Louis Kéfer)

(Verviers, 1885 - Woluwé, 1927)

Echtgenote van KÉFER, Louis (-)

Ze ontfermde zich over het verbeteren van de sociale status van kantwerktsters. Zij en haar man waren vrienden van de politicus Emile Vandervelde, de schrijver Camille Lemonnier, de schilder Auguste Donnay en muzikant Guillaume Lekeu.

Ze was filosoof, schrijver en aquarellist. Ze gaf een aantal lezingen over de geschiedenis van de kant aan het Jubelparkmuseum. In 1910 richt ze 'Les Amis de la dentelle' op. Onder Hoge Bescherming van koning Elisabeth

MAYER, Mathilde Ovidia (mme Philippson)

(Luxemburg, 1855 – Cannes, 1926)

Echtgenote van PHILIPPSON, Franz (1851-1929)

Guimardstraat 18, 1000 Brussel

Mathilde Mayer was de vrouw van de Joodse bankier Franz Philippson. Ze krijgen twee kinderen; Maurice en Jules. Ze schilderde en sculpteerde. Ze maakt deel uit van de kring die zich rond Fernand Knopff bevindt. Ze is actief binnen verschillende verenigingen: lid van het scholencomité Bloemistenstraat 3, Brussel in 1889. Lid van 'Union des femmes peintres et sculpteurs de Paris'. Ze exposeerde op Salon van Parijs in 1887, op de tentoonstelling van Cercle Artistique in 1888, op het salon van Namen in 1889, op de internationale tentoonstelling van Brussel in 1897. Zij was medewerker van l'Union patriotique des femmes belges die opgericht werd op 8 augustus 1914. In 1915 is haar werk te zien op Salon des Beaux-Arts, hier ook op de tombola. In 1921 was zij lid van de gemeenteraad van Brussel. Zij is de voorzitter van 'Les Arts de la Femme'.

- 📖 Bulletin Communal de la Ville de Bruxelles (Brussel, 1889), 448. ; Eliane Gubin et al., *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles* (Brussels: éditions racine, 2006), 587. ; bronnen van doctoraat; Louis Gille, Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, 7 oktober 1916, *Cinquante mois d'occupation allemande*, Volume 2 (1916) ;

Rapport du Service des archives, Brussel, 1921, 366. ; *Salon Des Beaux-Arts 1915 Bruxelles: Catalogue*, (Bruxelles: Musée moderne, 1915), 35.

OUWERX , Jane (mme Brigode)

(1870-1952)

Echtgenote van BRIGODE, François (-)

Albertlaan 230, 1190 Vorst

VANDER MOLEN, Élise/Élisa Françoise (Mme Destrée)

(Schaarbeek, 1857 – Brussel, 1942)

Echtgenote van Louis DESTRÉE (-)

Ze trouwen 1886. Het jaar dat ze lid wordt van 'Les Arts de la Femme', is ze reeds weduwe. Zij is leerkracht op een lagere school in Brussel.

📖 *Erfenisaangifte Elisa Françoise Vandermolen*, 1 januari 1936, doos 2, dossier 55, Brussel: Rijksarchief.

D'OLSZOWSKA, Irene

Dageraadstraat 43, 1050 Elsene

Ze was leerling van Adolphe Crespin (1859-1944), In de jaren 30 actief in Brussel als schilderes.

👁 Brussel (KMKG), Amsterdam (De Maatschappij/Rijksmuseum)

📖 Fernand Khnopff, *Writings on art and artists* (Chestnut Hill, Mass.: Boston College, 2016). ; E. Hartkamp-Jonxis, et. al., *Kant en passement* (Wageningen: Stichting textielgeschiedenis, 2000). ; Paul Piron, *De Belgische beeldende kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw*, (Brussel: Art Belgium, 1999).

ROBERT DE MASSY, Caroline (Mme André)

(1881 –)

Echtgenote van ANDRÉ Alexandre

Rue d'Aguesseau 20, Paris

Wordt in 1908 opgenomen binnen het 'Oeuvre de préservation de l'enfance contre la tuberculose'. Ze werd algemeen directeur van 'L'œuvre des libérées' van Saint-Lazare in 1891. Een vereniging die instond voor de algemeen sponsoring van bevrijde vrouwen in de vorm van een tijdelijk opvangcentra voor vrouwen en hun kinderen.

📖 Eugène Pottet, *Histoire de Saint-Lazare: 1122-1912* (Parijs: Société française d'imprimerie et de librairie, 1912) ; *Rapport annuel, Oeuvre de préservation de l'enfance contre la tuberculose* (Ohio: Siège social, 1908), 1882.

ROSSEL, Nelly

(1865 – 1942)

Echtgenote van BONMARIAGE, Arthur
(1849-1920)

Omwentelingsstraat 2, 1000 Brussel

Haar man was dokter in de geneeskunde.

ROYON, Lucie (Mme Jottrand)

Louizalaan 2, 1060 Sint-Gillis

Echtgenote van JOTTRAND, Barthélemy-
Lucien (1858-1934)

Van 1888-1889 is zij lid van het scholencomité van de kleuterschool op de Onze-Lieve-Vrouw van Gratiestraat 1 in Brussel. Op 25 juli 1882 trouwt ze in Sint-Gillis met Barthélemy-Lucien Jottrand, die de functie van Procureur des Konings vervulde en Eerste advocaat-generaal was bij het hof van beroep van 1918 tot 1933. In 1910 verblijven ze, volgens *L'éventail*, in Bergen.

- 📖 Bulletin Communal de la Ville de Bruxelles (Brussel, 1889), 447. ; "Over de uitnodiging van afgevaardigden van 'Tramways' en technisch onderwijs." *L'éventail*, 11 september 1910. ; *huwelijksaankondiging Lucie Royon En Barthel Jottrand*, 25 juli 1882, rug01:002289079, Gent: Universiteitsbibliotheek.

MERSMAN, Adrienne Jeanne Charlotte Marie Aline (Mme Damiens)

(1872-1946)

Echtgenote van DAMIENS, Lucien (1870-)
Congresstraat 18, 3000 Brussel

Lucien was notaris alsook lid van museum.

RONNER, Mathilde

Toegepaste kunsten, Salon 1907 in Brussel. Zus van de kunstenaar Alfred Ronner en dochter van Henriëtte-Ronner Knip.

- 📖 Caspers, Barbara. "Les liens de parenté dans la construction des carrières des femmes artistes en Belgique." In *Femmes artistes. Les peintres en Belgique (1880-1914)*, onder redactie van Carpiaux Véronique, 31-45. Milaan: SilvanaEditoriale, 2016.

RUTTEAU, Hélène

(- Elsene, 1957)

- 📖 *Erfenisaangifte Hélène Rutteau*, 1957doos 67, dossier 1952, Brussel: Rijksarchief.

SAMUEL, Laura (Mme Wiener)

(1837-1915)

Echtgenote van WIENER, Charles
Spastraat 29, 1000 Brussel

In 1875 trouwt ze met de graveur Charles Wiener. Die ook effectenmakelaar is.

📖 Bulletin des Musées royaux d'art et d'histoire, 1906, Volumes 5-9, Brussel: KMKG.

STERPIN, Julie (Mme Van Biesbroeck-Sterpin)
(1882-1974)

STERN, Violet Margaret (Mme Speyer)
(– Londen, 1960)
Echtgenote van SPEYER, Herbert Louis (1870-1942)
Louizalaan 95, 1000 Brussel

Haar echtgenoot was doctor in de rechten, doctor in de politieke en administratieve wetenschappen, hoogleraar ULB en parlamentslid van de liberale partij in Brussel. In 1908 was zij beschermend lid van Zij was medewerker van l'Union patriotique des femmes belges die opgericht werd op 8 augustus 1914. In 1921 was zij lid van de gemeenteraad van Brussel.

📖 Gille, Louis, Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande*, 7 oktober 1916, Volume 2 (1916) ; Bart D'hondt, *Gelijke rechten, gelijke plichten: een portret van vijf liberale vrouwen* (Brussel: Vrouw en vrijheid, 1996. ; Bulletin des Musées royaux des arts décoratifs et industriels, 1908. ; Rapport du Service des archives, Brussel, 1921.

STEVENS, Suzanne (Mme Stoclet)
Echtgenote van STOCLET Adolphe (1871-1949)

Zij is de vrouw van de Brusselse kunstverzamelaar, spoorwegingenieur en topbankier Adolphe Stoclet (1871 – 1949). Zij is dochter van de kunstcriticus en -handelaar Arthur Stevens en nicht van Alfred Stevens. Suzanne kwam oorspronkelijk uit Parijs. Het koppel woont in Milaan, daarna in Wenen. In 1921 was zij lid van de gemeenteraad van Brussel.

📖 Eric Min, *De eeuw van Brussel. Biografie van een wereldstad. 1850-1914*. Antwerpen: De Bezige Bij, 2015. ; Gabriele Fahr-Becker, *Wiener Werkstaette: 1903-1932*. Keulen: Taschen, 2008.

T HOEN, Andrée Robert Eugénie (mme Thiriaux)
Livornostraat 68, 1000 Brussel
Echtgenote van THIRIAUX Ludovic (-)

Ludovic Thiriaux was advocaat bij het Brusselse Hof van Beroep.

📖 “Revue militaire belge, pagina 116, volume 37, Nummer 1.” Laatst geraadpleegd op 20 juli 2017. https://books.google.be/books?redir_esc=y&hl=nl&id=RoLD9BrfjAC&dq=THIRIAUX+Ludovic+advocat&focus=searchwithinvolume&q=THIRIAUX.

TOURTEAU, ..

Wollen Driestorenstraat 14, 1050 Elsene
 Vermoedelijk de dochter van de kunstenaar, Edouard Tourteau (1846-1908), die op hetzelfde adres woont.

TRULLEMANS, Juliette

(Brussel, 1866 - Elsene, 1925)

VAN DENPEEREBOOM, Louise Thérèse (Mme J. Bouquié)

(1854 - 1921)

Echtgenote van BOUQUIÉ, Jules (1844-1921)

Haar dochter is Aline Bouquié. Ook lid van 'Les Arts de la Femme'.

VANDERKINDERE, Gisèle

(Ukkel, 1869 – Ukkel, 1910)

Zij sterft wanneer de ze functie vervult van adjunct-penningmeester.

VANDERKINDERE, Sylvie

(Ukkel, 1866-)

VAN HALTEREN, Valentine Élis Jeanne Delphine (Mme. Franchomme)

(Brussel, 1868-)

Echtgenote van FRANCHOMME, Fernand Jules (1867-)

Montoyerstraat 33, 1000 Brussel (1908)

Op haar huwelijksakte heeft ze geen beroep. Ze trouwen in 1891. Haar dochter is ook lid van 'Les Arts de la Femme'

📖 *Huwelijksakte Valentine Élis Jeanne Delphine Van Halteren en*

*Fernand Jules Franchomme, 1868, akte nr. 39, Brussel: Rijksarchief. ; Durendal, 15ème année (n°1-12), Bruxelles, Janvier 1908 - Décembre 1908.; Feltkamp, Ronald. *Théo van Rysselberghe, catalogue raisonné.* ; Brussel: Éditions Racine, 2003.*

👁 Artprice,

VAN HOHENZOLLERN-SIGMARINGEN, Marie-Louise-Alexandrine-Caroline (La Comtesse de Flandre)

(Inzigkofen , 1845 – Brussel, 1912)

Echtgenote van prins FILIPS VAN BELGIË
 Regentschapsstraat 2, 1000 Brussel en kasteel van de Amerois 6830 Bouillon

Marie van Hohenzollern-Sigmaringen, gravin van Vlaanderen, wordt in Duitsland geboren en huwt op 25 april 1867 met prins Philippe van België, Graaf van Vlaanderen, de broer van koning Leopold II. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren: Boudewijn (1869-1891), Henriette (1870-1948), Joséphine (1870-1871), Joséphine (1872-1958), en Albert (1875-1934), die in 1909 koning der Belgen wordt, getrouwd met Elisabeth. Ze beschikten ook over een buitenverblijf in Zwitserland, villa Haslihorn. De Gravin reisde ook veel en had een passie voor kunst. Bij haar talrijke reizen in Europa nam ze altijd haar schetsboekjes mee. Ze maakte tekeningen, aquarellen en olieverfschilderijen en etsen vanaf 1867. Ze was ere-voorzitster van de Société des Aquafortistes Belges en de Société Internationale des Aqua-Fortistes. In 1910 werd een album uitgegeven met 22 etsen van zichten langs de Semois die ze had gemaakt tijdens haar verblijven in het

kasteel van de Amerois. De Gravin deed ook veel aan liefdadigheid, waarbij ze vaak een aquarel of ets schonk om te worden verloot in een tombola voor een goed doel. Muziek was de andere grote passie van de Gravin van Vlaanderen. Zelf speelde ze piano en woonde ze graag concerten bij. Haar passie voor muziek deelde ze met haar schoondochter, koningin Elisabeth, aan wie ze een grote collectie partituren zou nalaten. In 2015 organiseerde 'Association Royale Dynastie et Patrimoine Culturel' de overzichtstentoonstelling 'Paysages romantiques : Marie de Flandre' in het Koninklijk paleis in Brussel.

📖 Baudouin D'Hoore, Inventaris van het archief van prinses Marie van Hohenzollern-Sigmaringen, gravin van Vlaanderen (Brussel: Archief van het Koninklijk Paleis, 2009), 9. ; Wendy Wiertz. "La noblesse des femmes artistes en Belgique au XIXe siècles." in *Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)*, onder redactie van Denis Laoureux, 108-113. Milaan: Silvana Editoriale S.p.A, 2016.

👁 Brussel (AKP: archief Goffinet, MvH-S GinvV) ;

VERHAEREN, Berthe

Edinburgstraat 28, 1050 Elsene

Alfred Verhaeren is haar nonkel.

📖 L'éventail, Charmante reunion mondaine, 16 juni 1907. ; L'Indépendance belge, mlle Berthe Verhaeren, 27 februari 1908.

VERHASSELT, Clotilde Catherine

(Brussel, 1855-)

Echtgenote van CLAES, Jean Henri (1853-)

Ze was getrouwd met een Brusselse schilder en decorateur Jean Henri Claes. Haar beroep wanneer ze trouwt in 1881 is naaister.

📖 *Huwelijksakte Clotilde Catherine Verhasselt en Jean Henri Claes, 1881, aktenr. 112, Brussel: Rijksmuseum.*

VINÇOTTE, Lucy (Mme Verhoogen)

Echtgenote van VERHOOGEN, René (1867-1947)

Jozef II-straat 22, 1000 Brussel

René Verhoogen was dokter in pathologie en inwendige ziektes.

WEILER/WEYHER/WEYER, Suzanne (Mme Schlumberger)

(1878-1924)

Legrandlaan 46, 1050 Brussel

Echtgenote van SCHLUMBERGER, Jean (-)

Ze was leerling en model van Théo Van Rysselberghe aan de Académie Ranson.

📖 Jean-Pierre Prévost, Catherine Gide en Jean-Claude Perrier, André Gide: un album de famille (Parijs: Gallimard, 2010), 97. ; Roland Feltkamp, *Théo van Rysselberghe: 1862 – 1926* (Tielt: Lannoo, 2003), 225,172, 173,214.

WIENER, Marguerite (Mme M. Philippson)

(1884-1962/77)

Echtgenote van PHILIPPSON, Maurice
Wetstraat 25a, 1000 Brussel

WILLEMS, Elise (Mme De Spoelberch)

(1855-1941)

Echtgenote van DE SPOELBERCH, Adolphe
(1839-1913)

Hij was provincieraadslid van Brabant

WINKELMAN, Henriëtte M. (mme De Bieberstein)

(Maastricht, 1835 – Brussel, 1925)

Echtgenote van Frédéric H.J. DE BIEBERSTEIN (1837-1932)

De Stassartstraat 92, 1050 Elsene

Henriëtte is de dochter van Cornelis Winkelman en Laurence Sophie Julie de Schwartz . Ze trouwt op 9 februari 1888 in Maastricht met Bierberstein, dokter in de

Rechten. Op dat moment oefent ze het beroep van rentenierster uit.

📖 *BS Huwelijk met Frederic Henri Joseph van Bieberstein Rogalla Zawadzky*, 9 februari 1888, archief 12.059, registratienummer 196, aktenummer 32, Maastricht: Regionaal Historisch Centrum Limburg.

VAN WITTELSBACH, Elisabeth Gabriele Valérie Marie (La reine des Belges)

(Possenhofen, 1876 - Laken, 1965)

Echtgenote van KONING ALBERT I

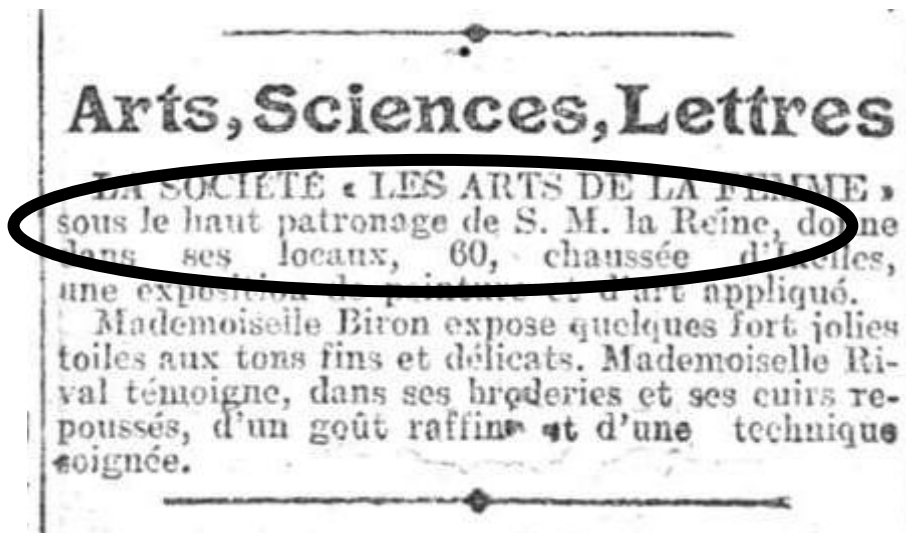
Elisabeth is de dochter van hertog Karel Theodoor in Beieren, het hoofd van het hertogelijke huis van Beieren en de hertogin Maria José van Bragança, de prins en prinses van Portugal. Op 2 oktober 1900 trouwt ze met prins Albert I in München.

📖 Wiertz, Wendy. “La noblesse des femmes artistes en Belgique au XIXe siècles.” in *Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)*, onder redactie van Denis Laoureux, 108-113. Milaan: Silvana Editoriale S.p.A, 2016. ; Deltour, Gustave ed. [verzamelband] *La Belgique D'aujourd'hui: Album Illustré Biographique*. Berlin-Charlottenburg: Eckstein, 1908.

BIJLAGEN

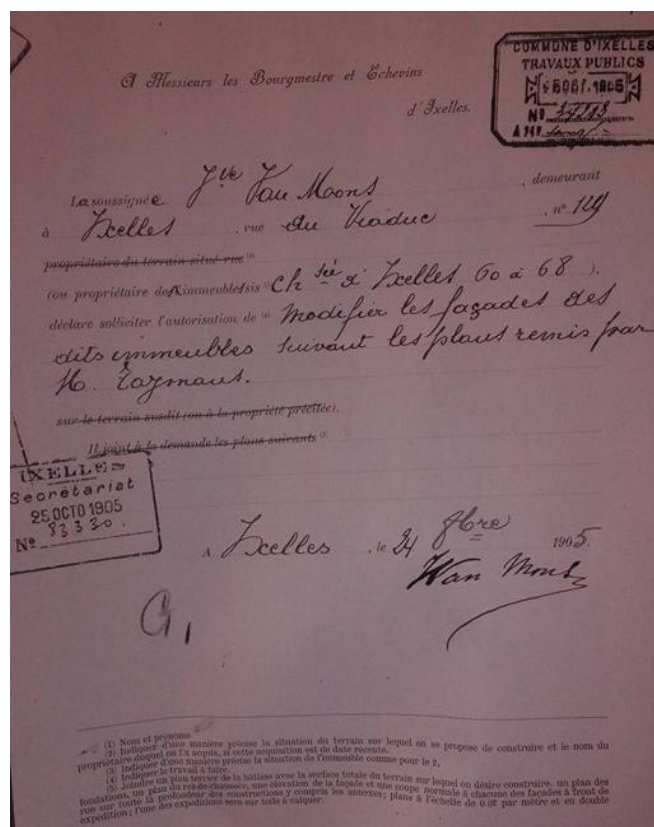
BIJLAGEN

Bijlage I

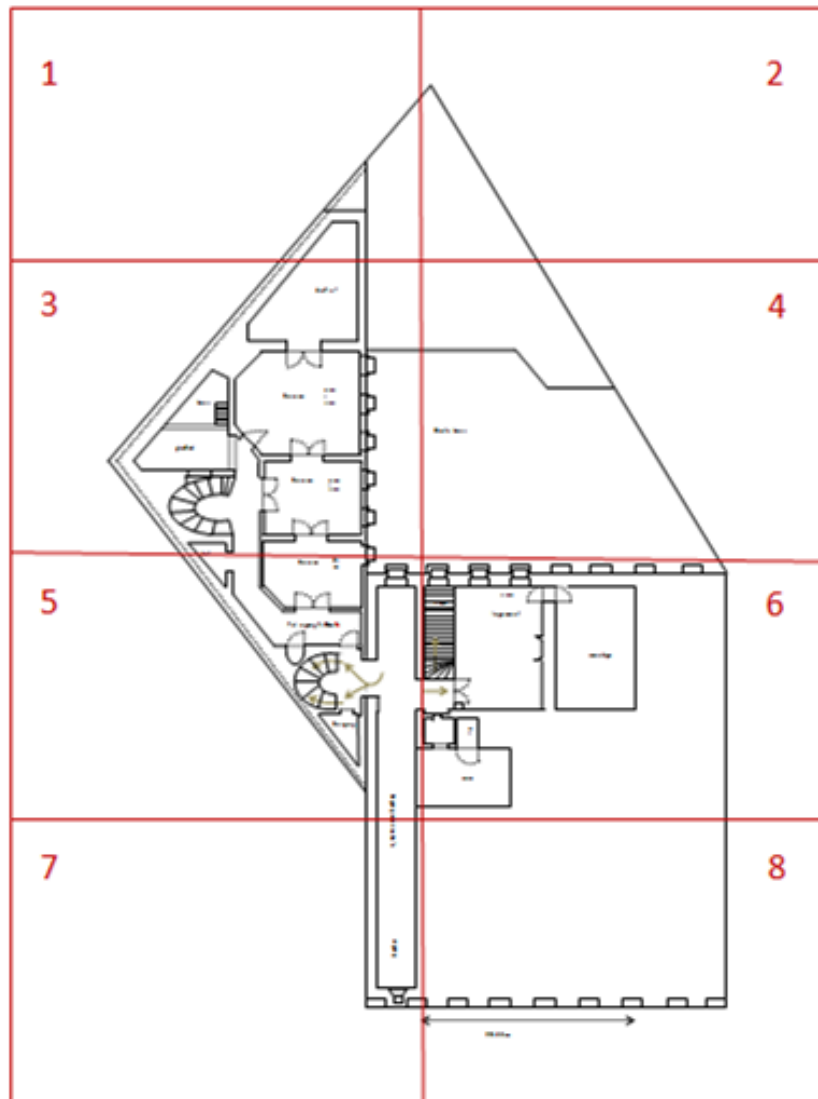
“La Société ‘Les Arts de la Femme’,” *La Libre Belgique*, 20 december 1918, 2.

Bijlage II

Aanvraag tot publieke werken van Elsensesteenweg nr. 60 tot 68 door Mevr. Mons, ondertekend op 24 oktober 1905, map nr. 34213. Gemeente Elsene: publieke werken

Bijlage III

Overzicht plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage IV

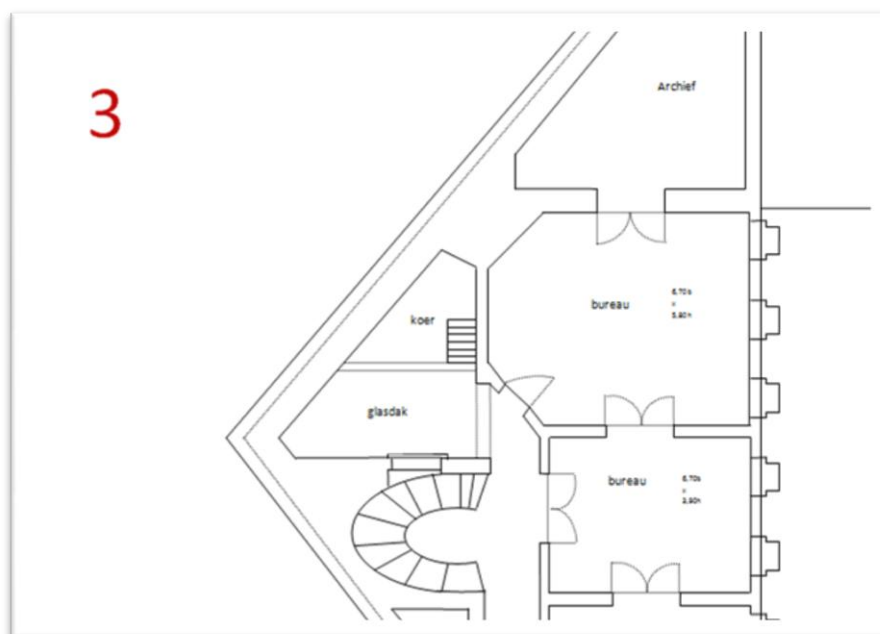
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 1, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage V

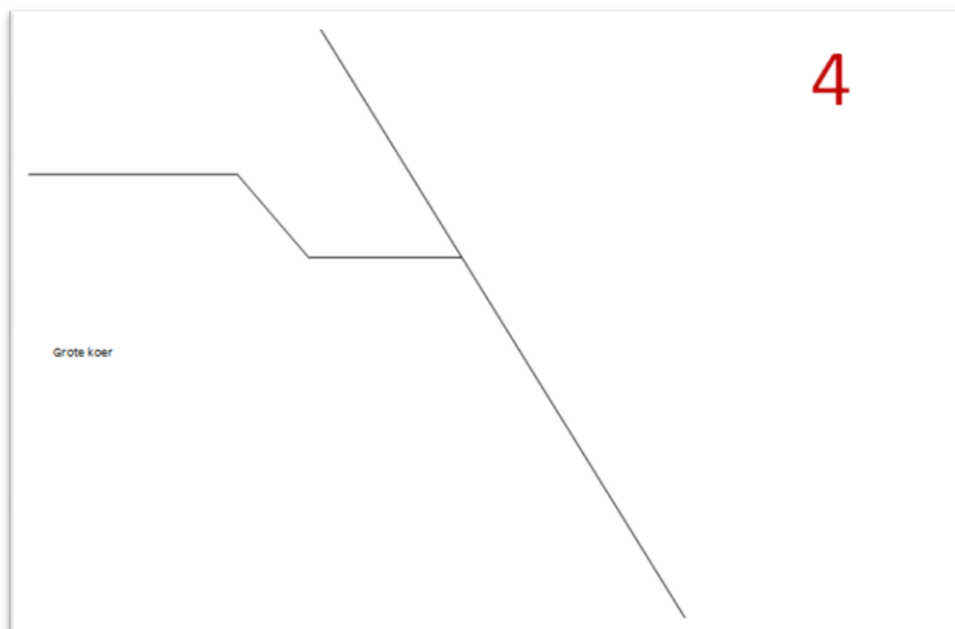
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 2, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage VI

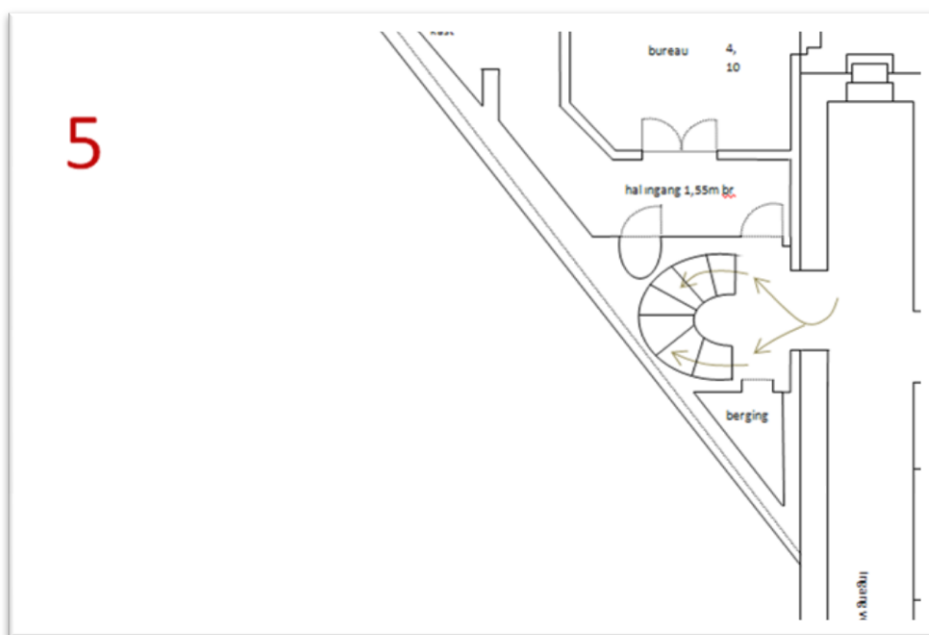
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 3, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage VII

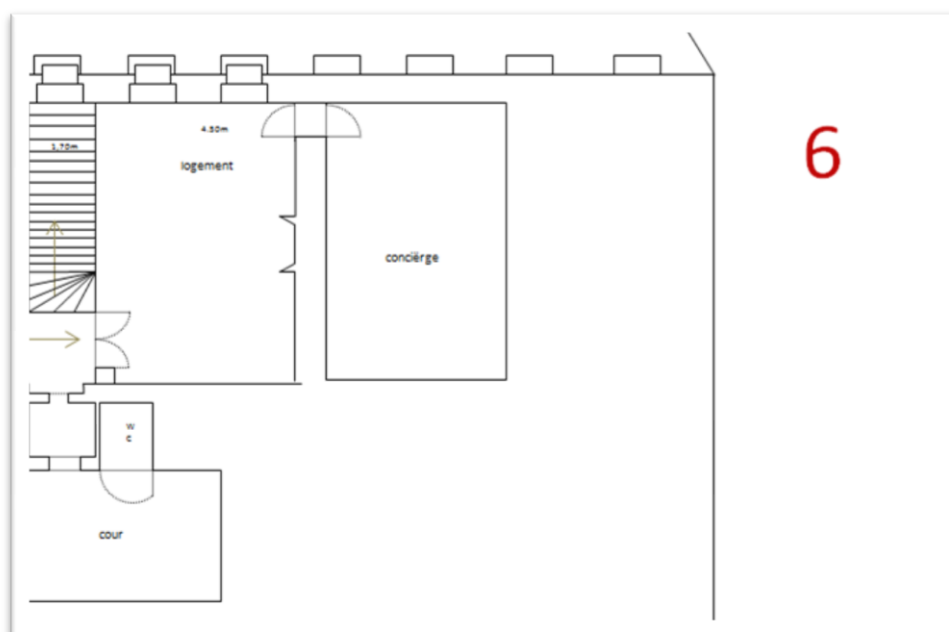
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 4, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage VIII

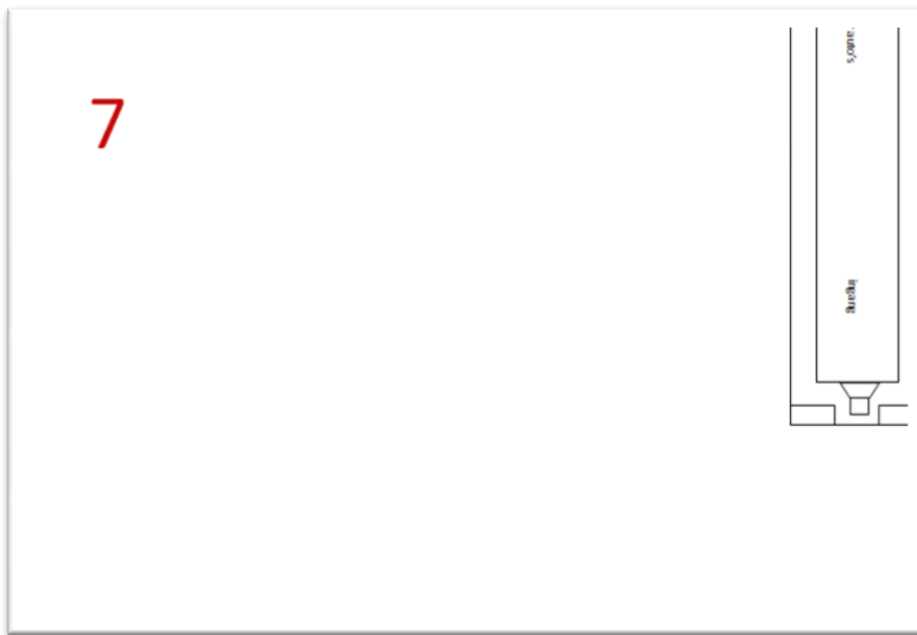
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 5, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage IX

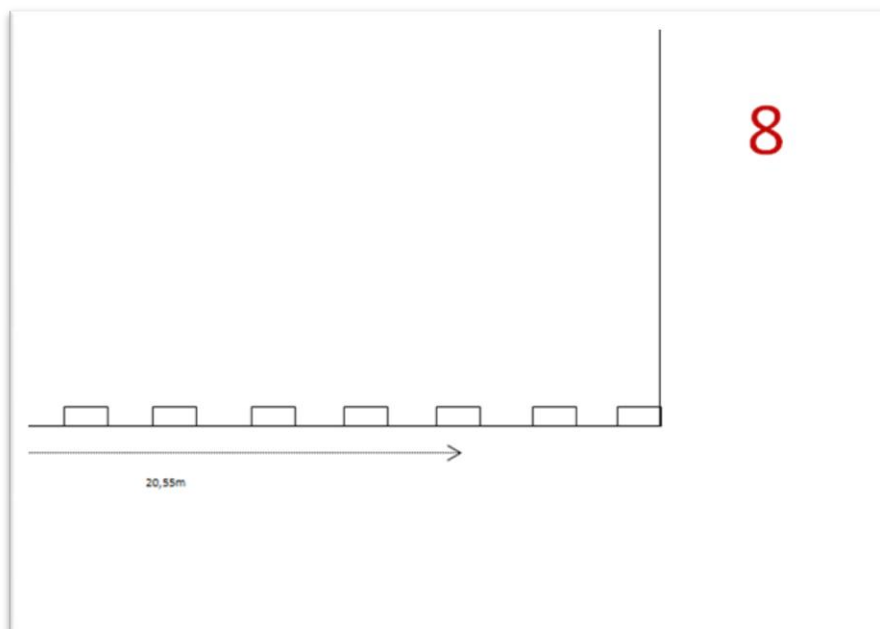
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 6, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage X

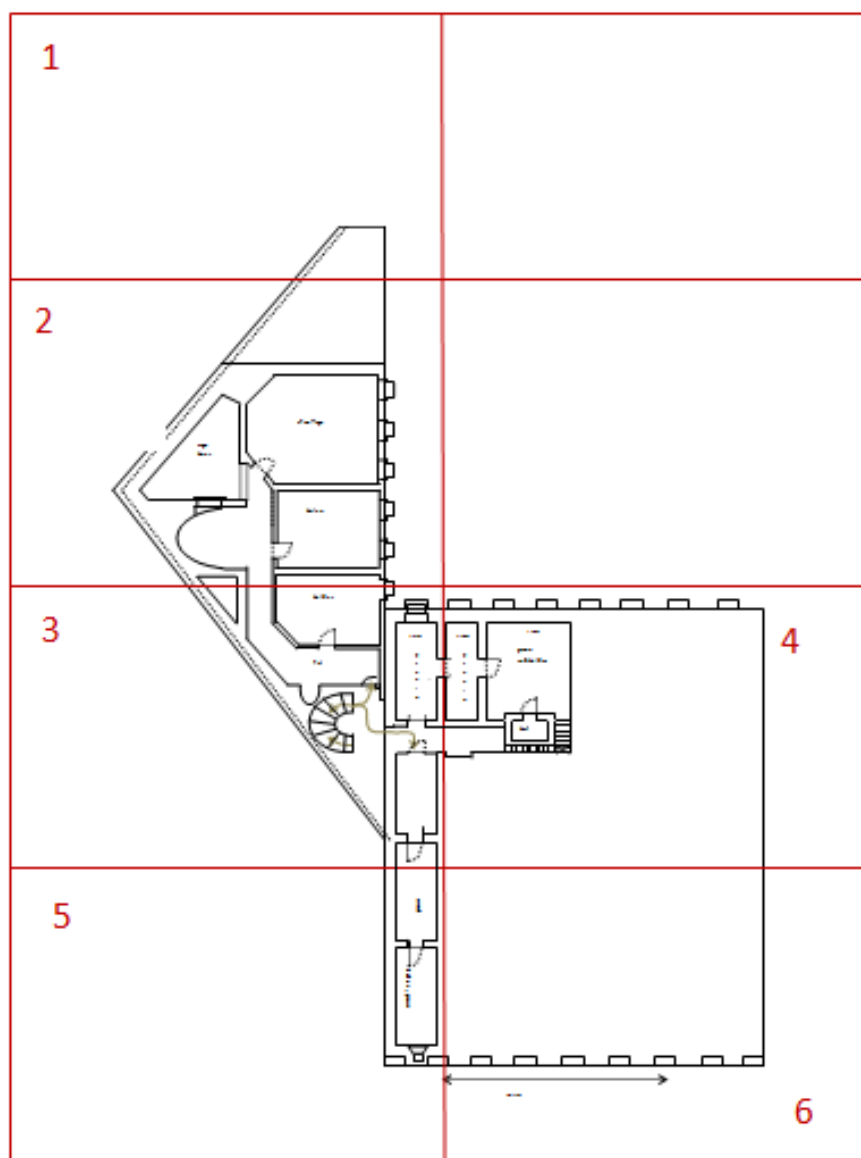

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 7, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XI

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , winkel nr. 8, plan nr. 201, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

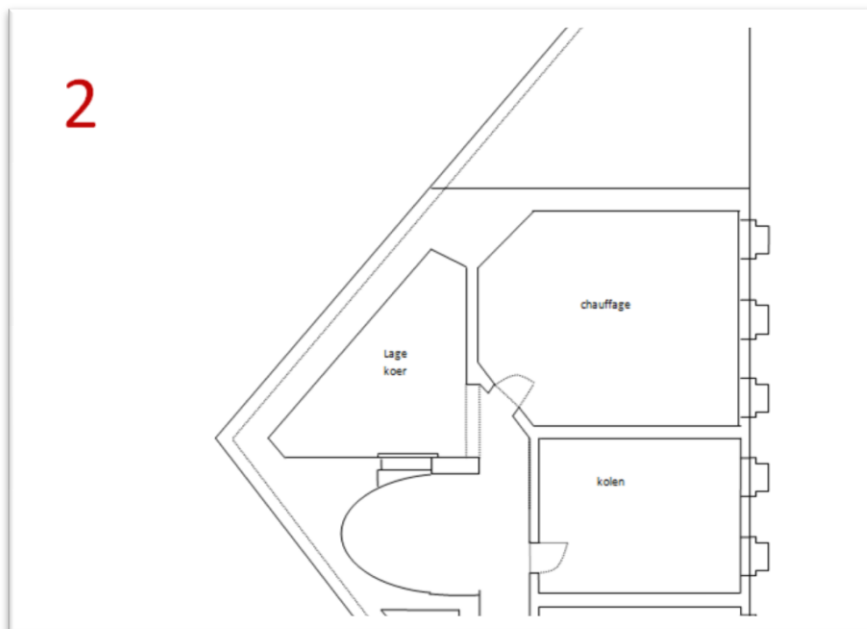
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XIII

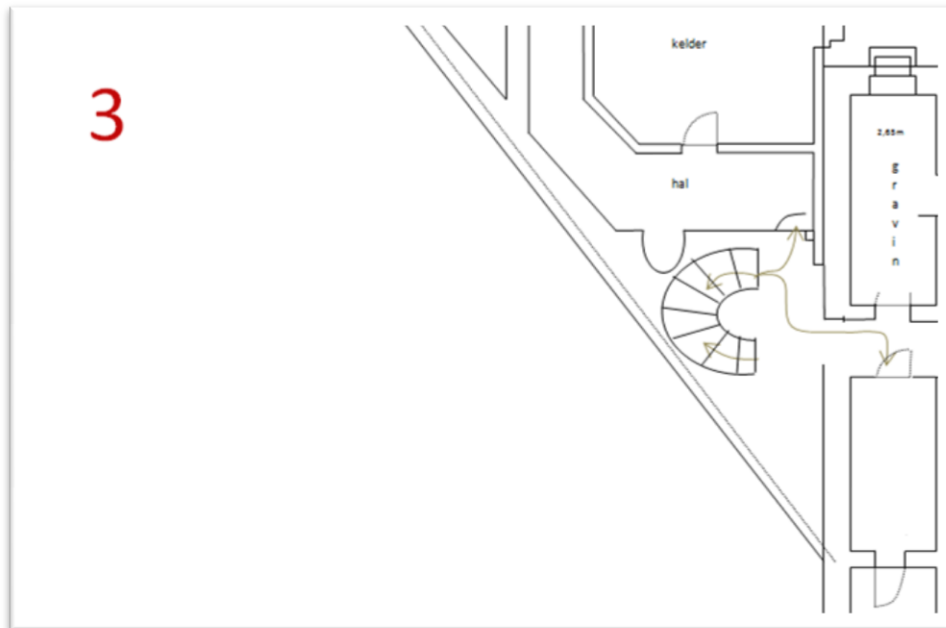
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 1, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XIV

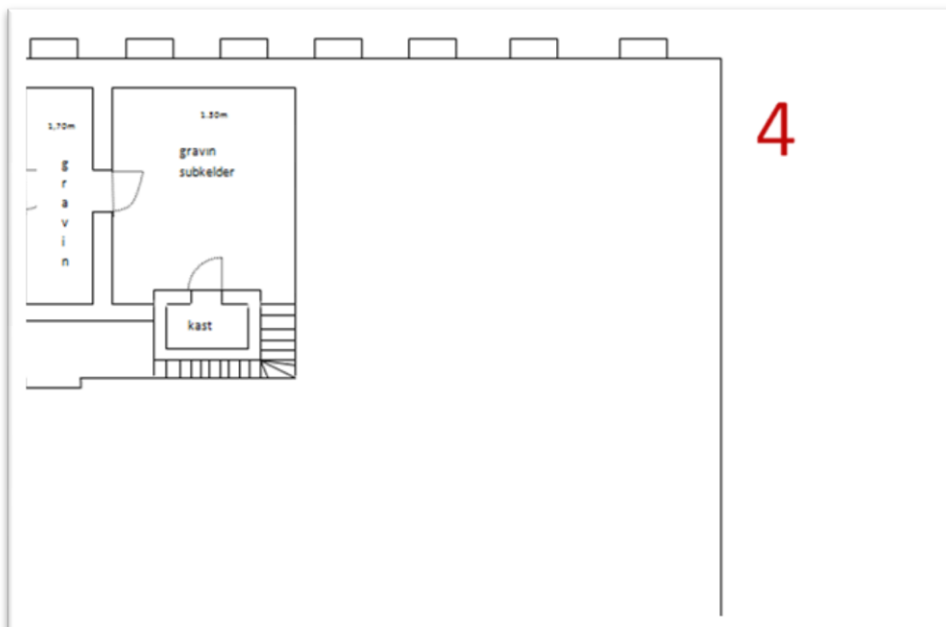
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 2, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XV

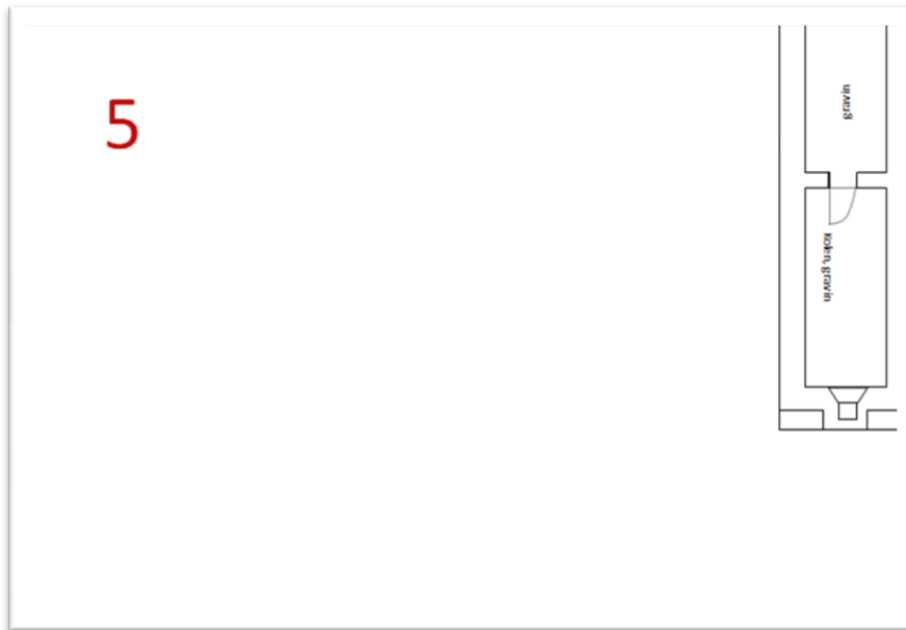
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 3, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XVI

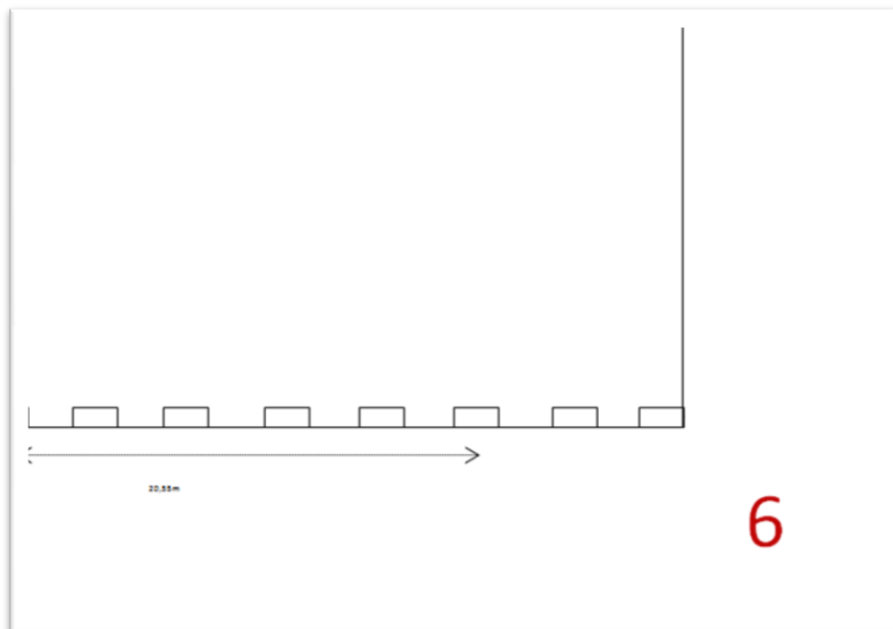
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 4, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XVII

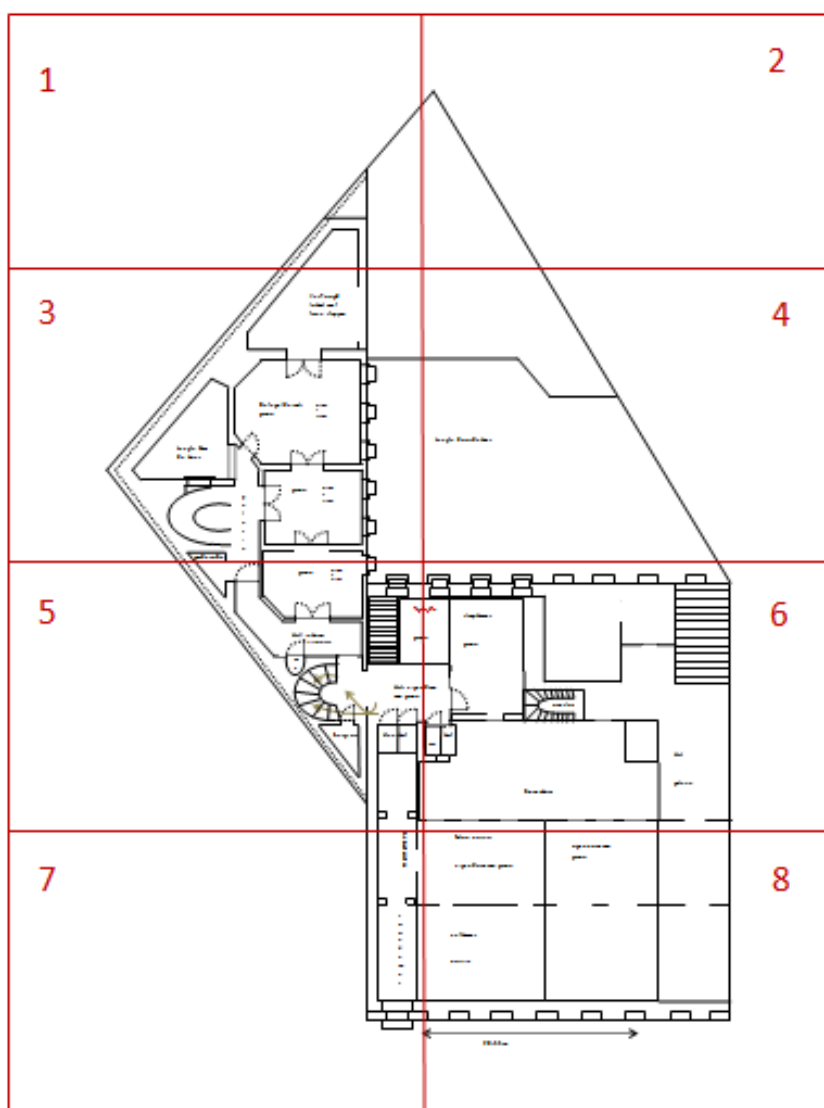
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 5, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XVIII

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , kelderverdieping nr. 6, plan nr. 200, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XIX

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XX

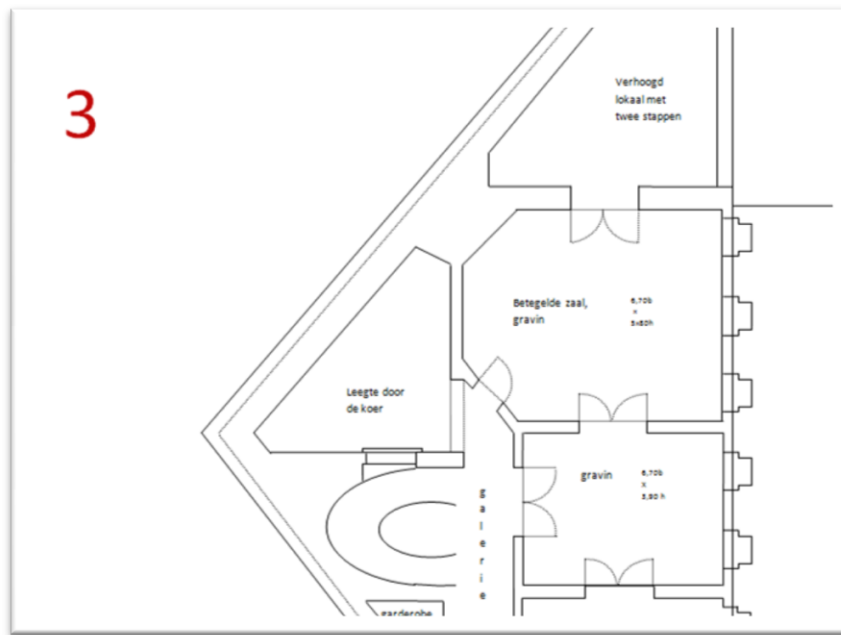
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 1, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXI

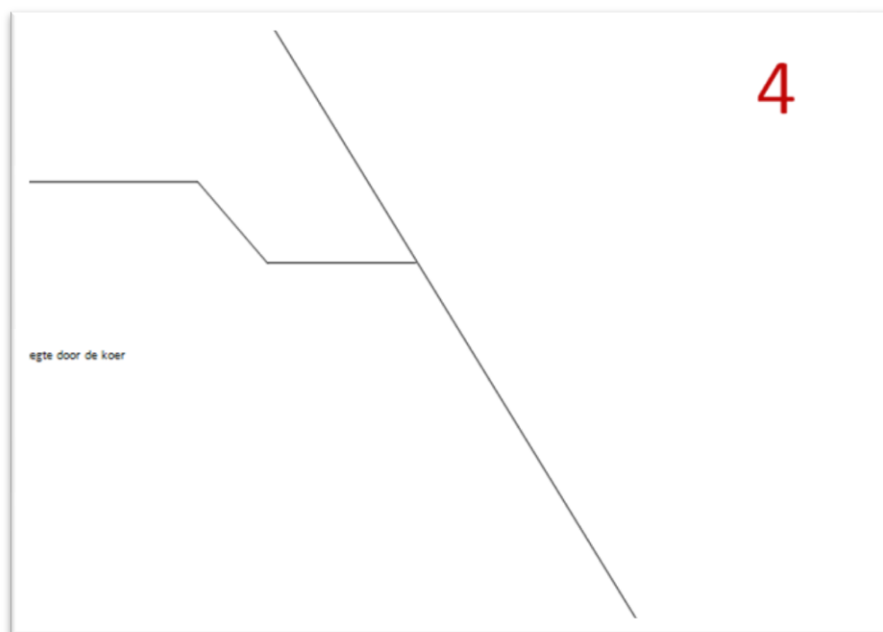
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 2, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXII

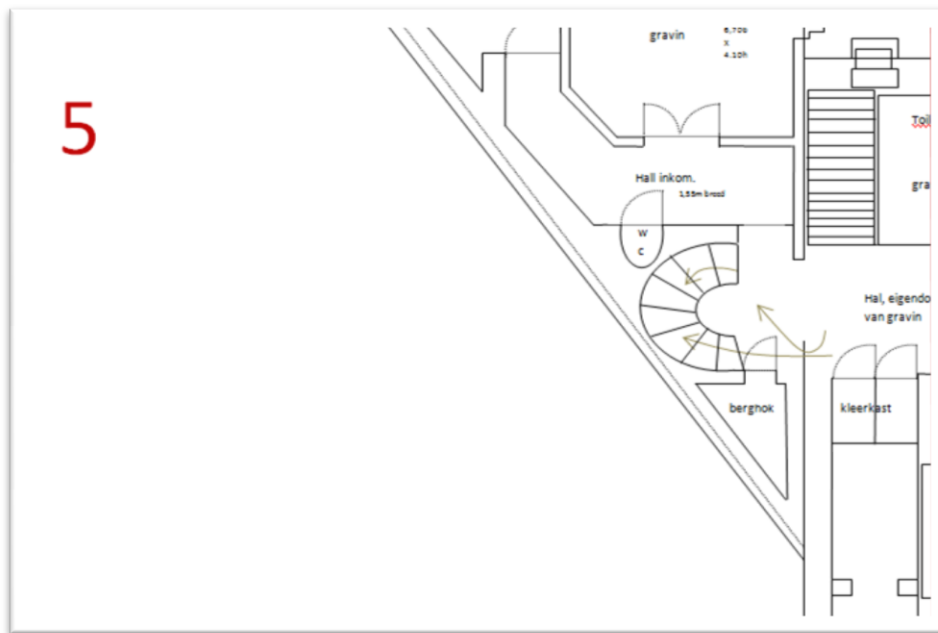
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 3, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXIII

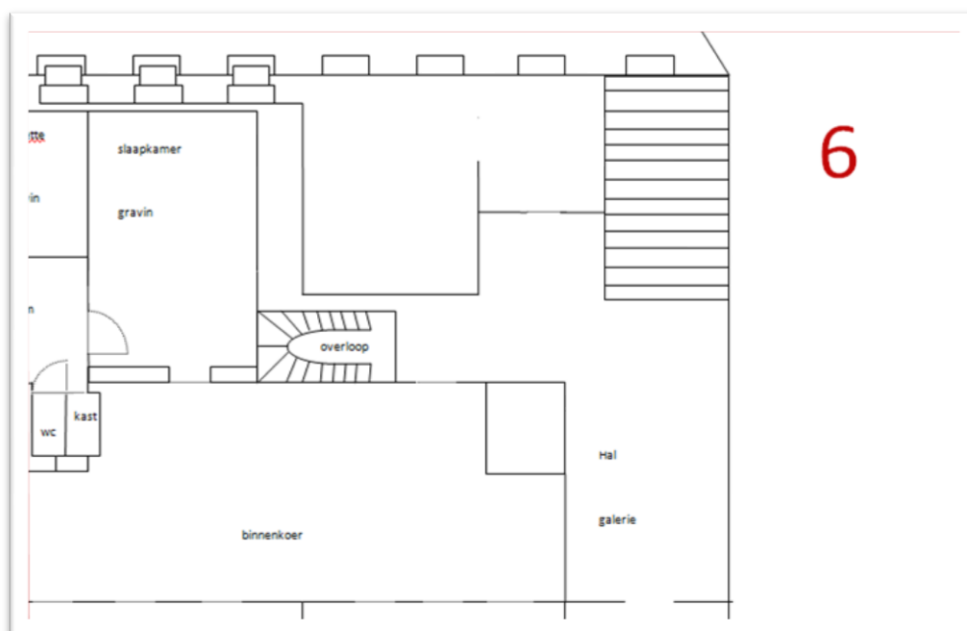
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 4, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXIV

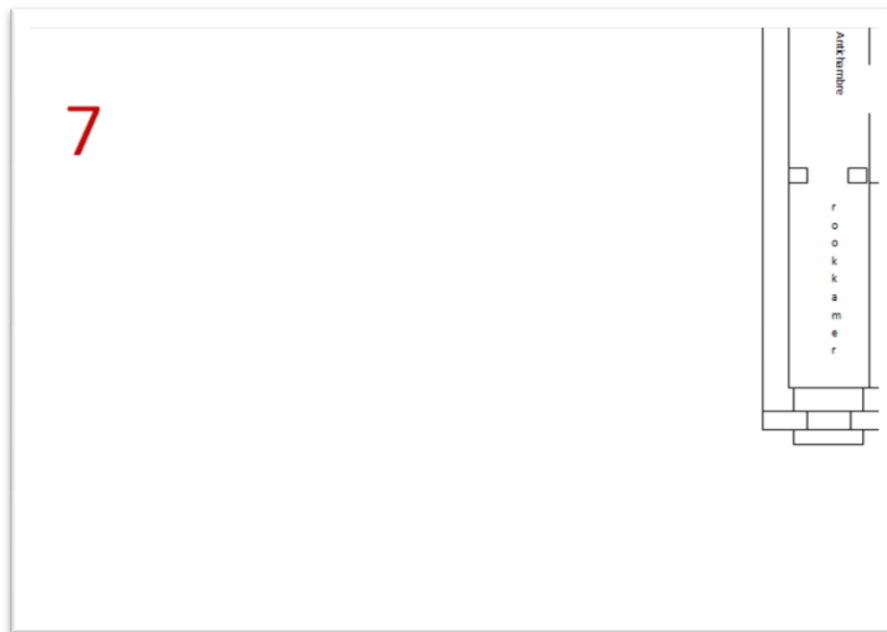
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 5, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXV

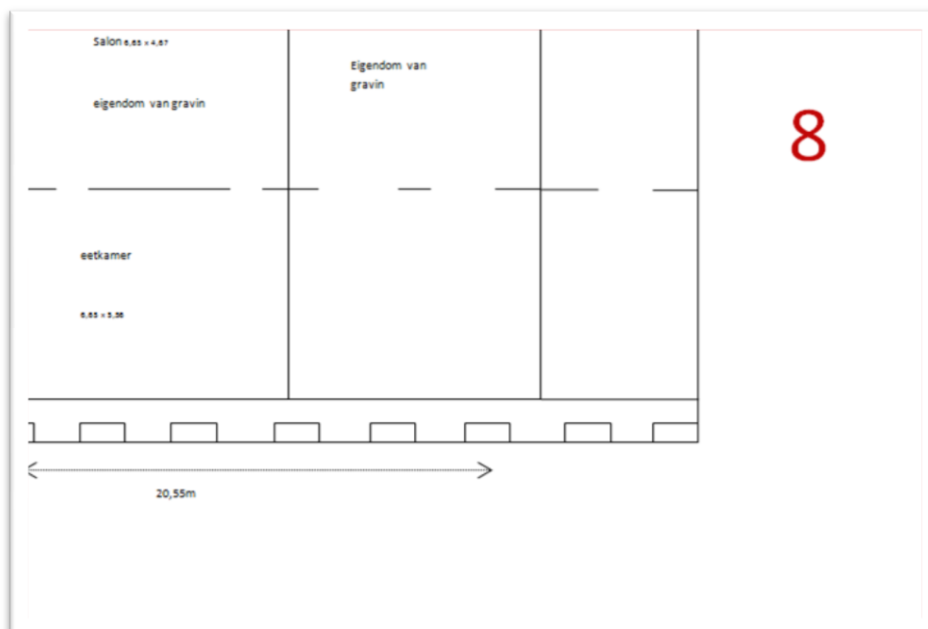
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 6, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXVI

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 7, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXVII

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , eerste verdieping nr. 8, plan nr. 203, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XXVIII

Foto voordeur Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXIX

Foto ingang Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXX

Foto deur naar trappenhal Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXI

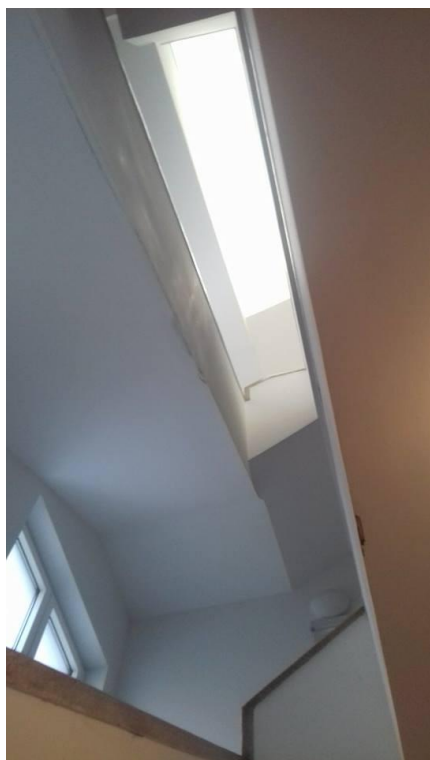

Foto trappenhal Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXII

Foto traphal Elsensessteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXIII

Foto traphal Elsensessteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXIV

Foto gang en deuren appartementen Elsensesteenweg nr. 60, genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXV

Foto gang Elsensesteenweg nr. 60, genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017.

Bijlage XXXVI

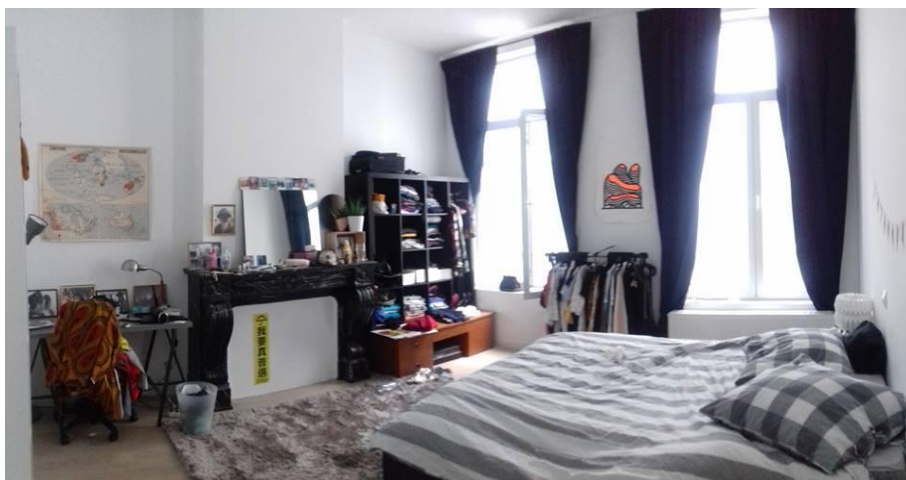

Foto kamer met origineel element, Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

Bijlage XXXVII

Foto eetkamer, Elsensesteenweg nr. 60,
genomen door Loes Hubrechts op 4 mei 2017

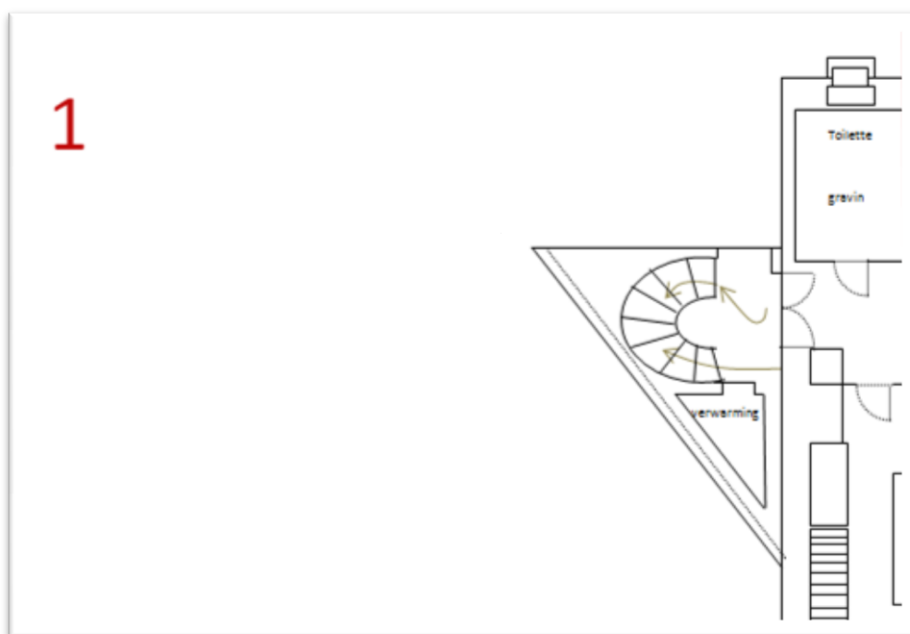
Bijlage XXVIII

Voorbeeld van hoe Elsensesteenweg 60-68 eruit zag voor de verbouwingen in 2010, hier al deels aan de gang, foto genomen door Françoise Waltéry, MRBC - MBHG, in 2011, geradpleegd op

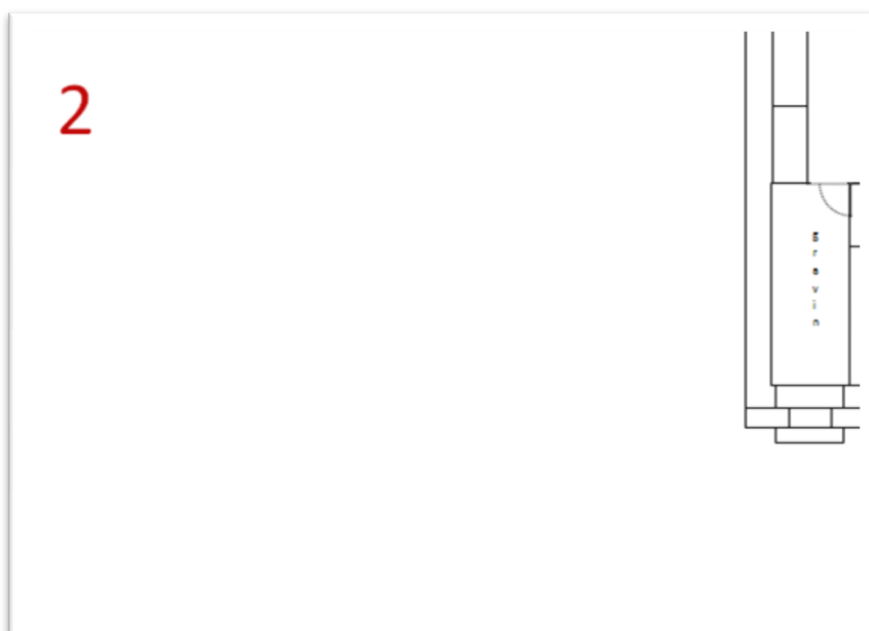
<http://www.irismonument.be/nl.Elsene.Elsensesteenweg.60.html#&gid=1&pid=1>

Bijlage XL

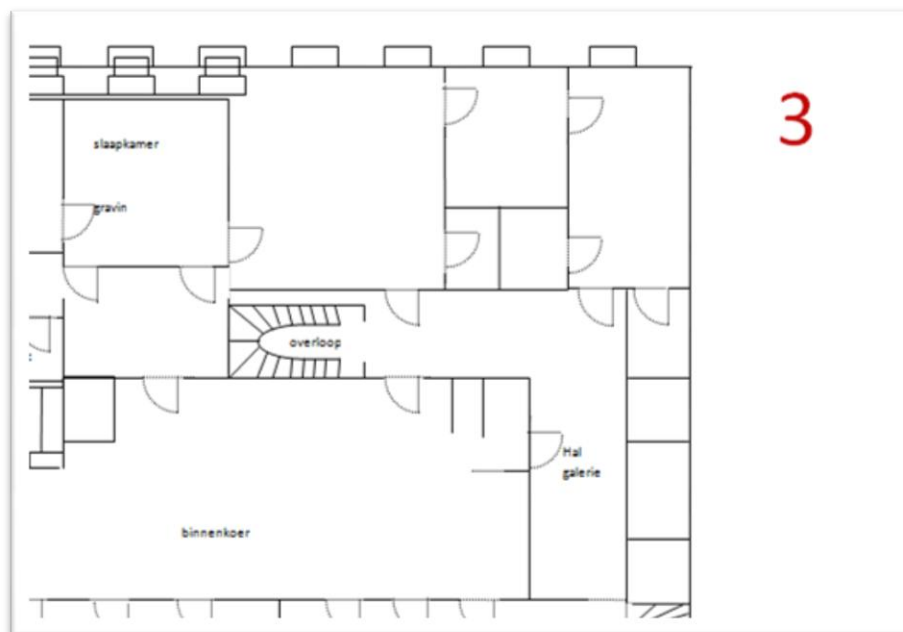
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tweede verdieping nr. 1, plan nr. 204, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLI

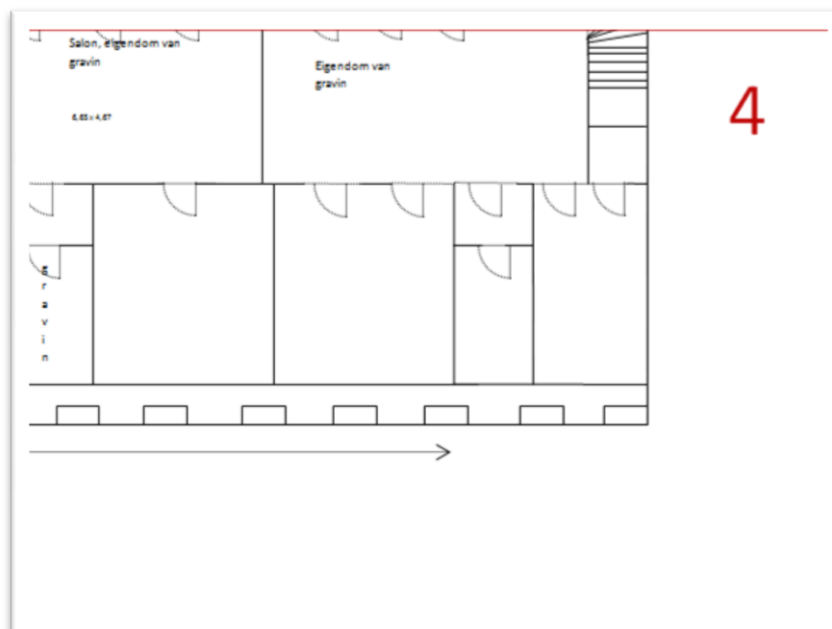
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tweede verdieping nr. 2, plan nr. 204, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLII

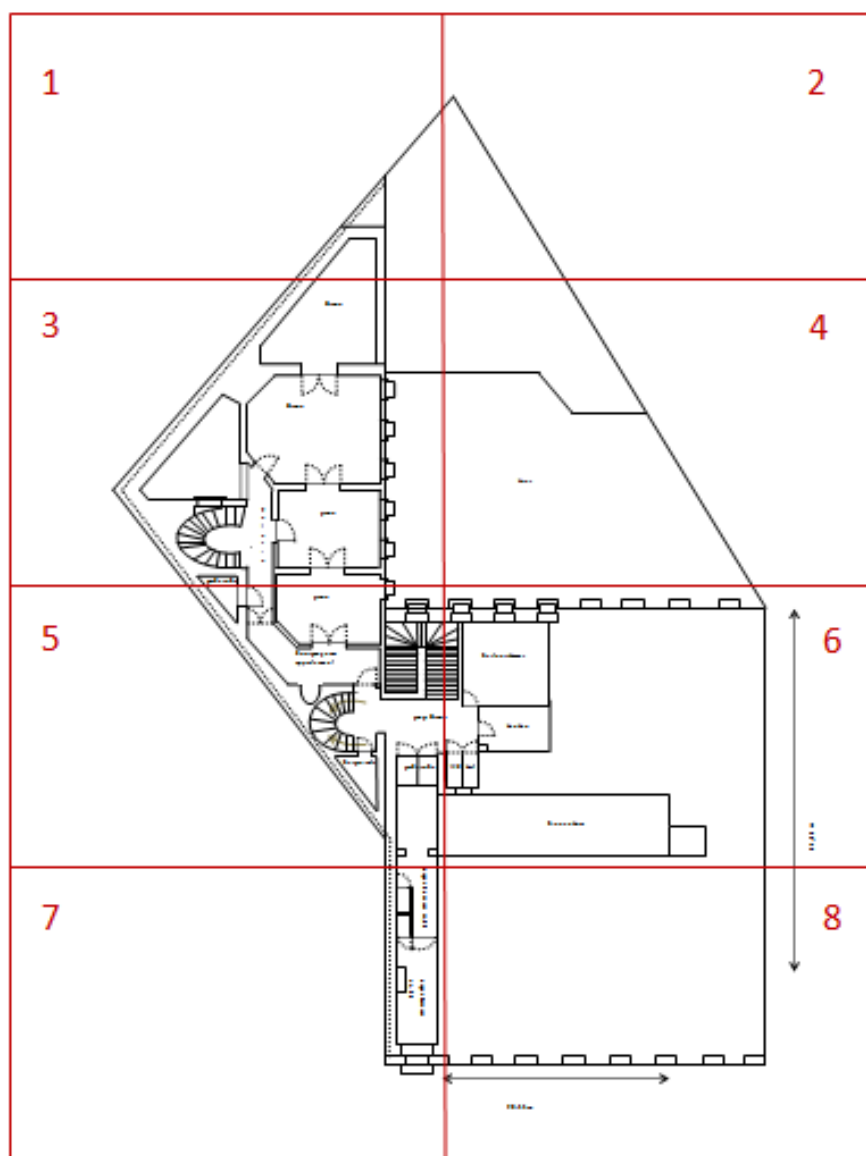

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tweede verdieping nr. 3, plan nr. 204, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLIII

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tweede verdieping nr. 4, plan nr. 204, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Overzicht plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLV

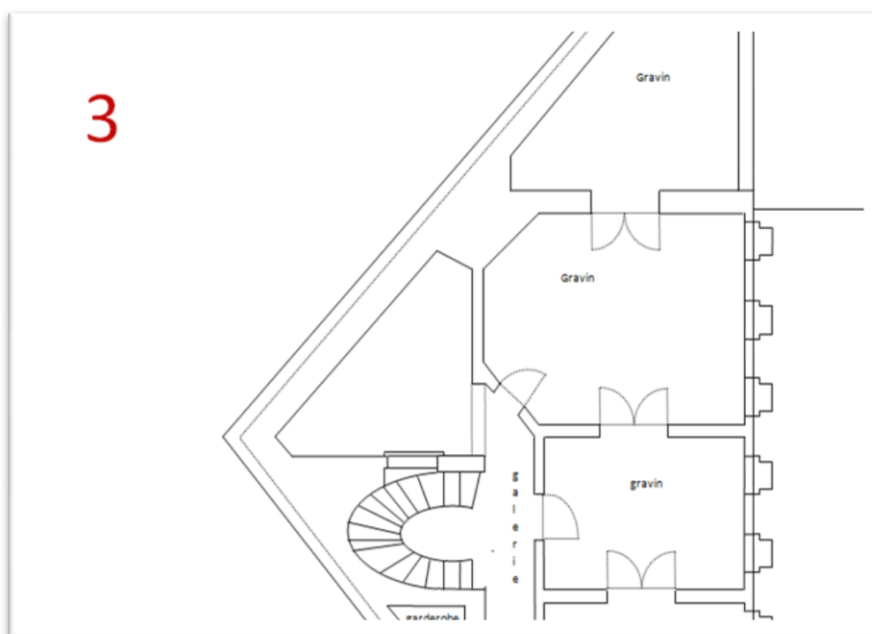
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 1, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLVI

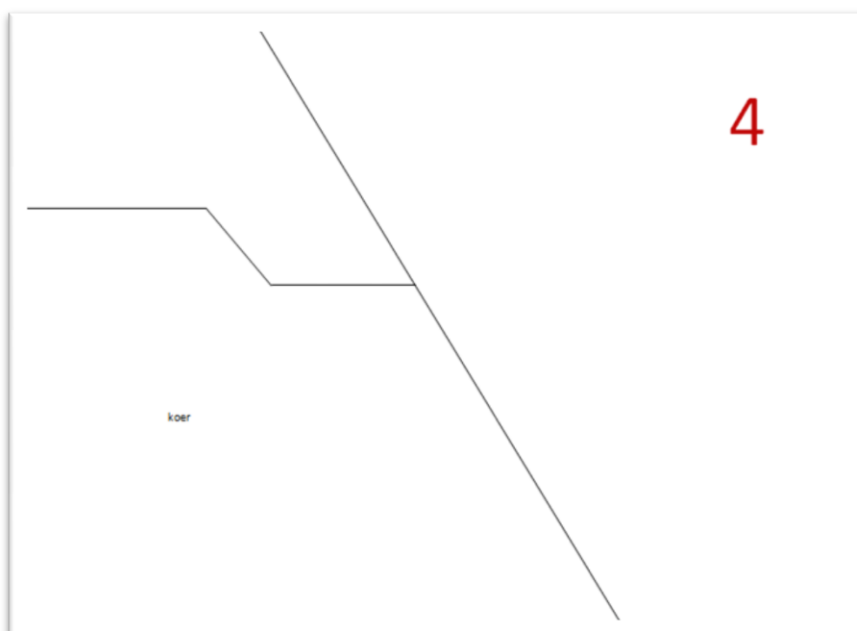
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 2, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLVII

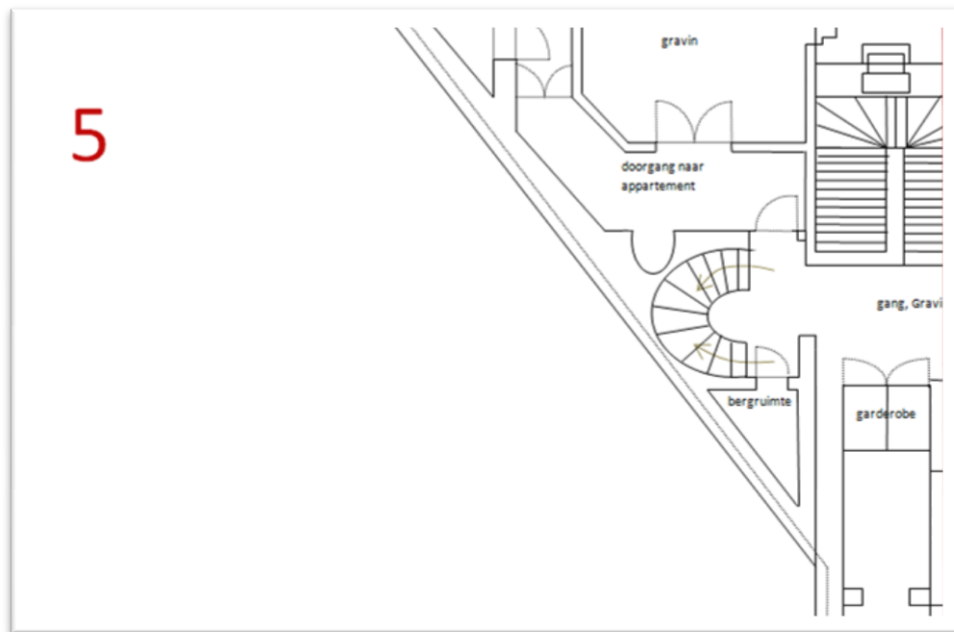
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 3, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLVIII

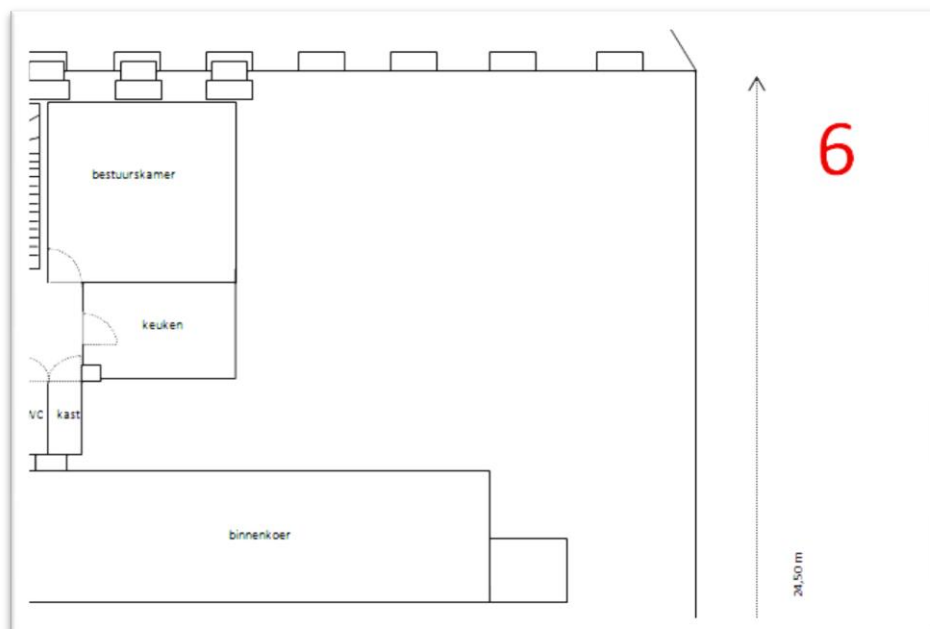
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 4, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage XLIX

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 5, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage L

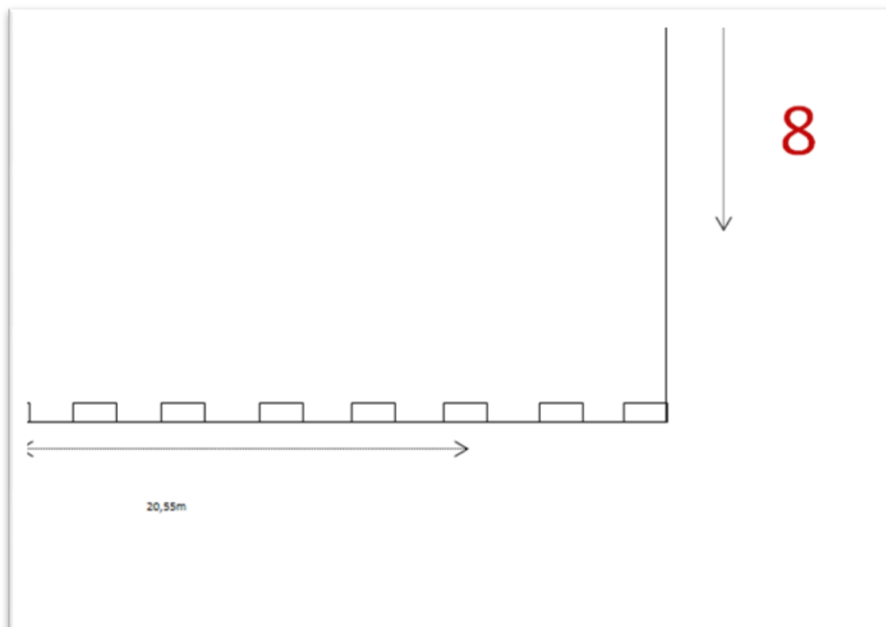
Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 6, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Bijlage LI

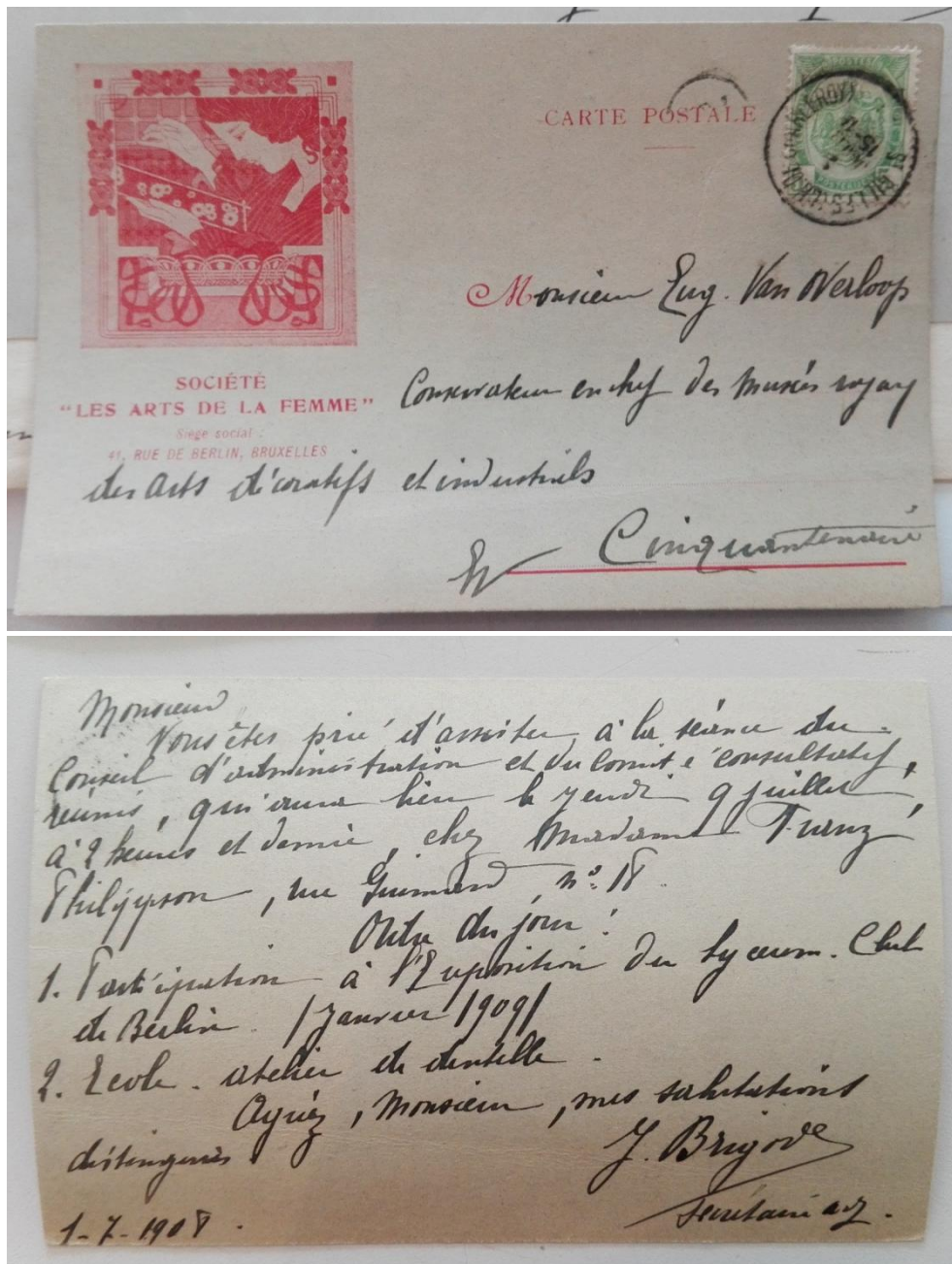

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 7, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

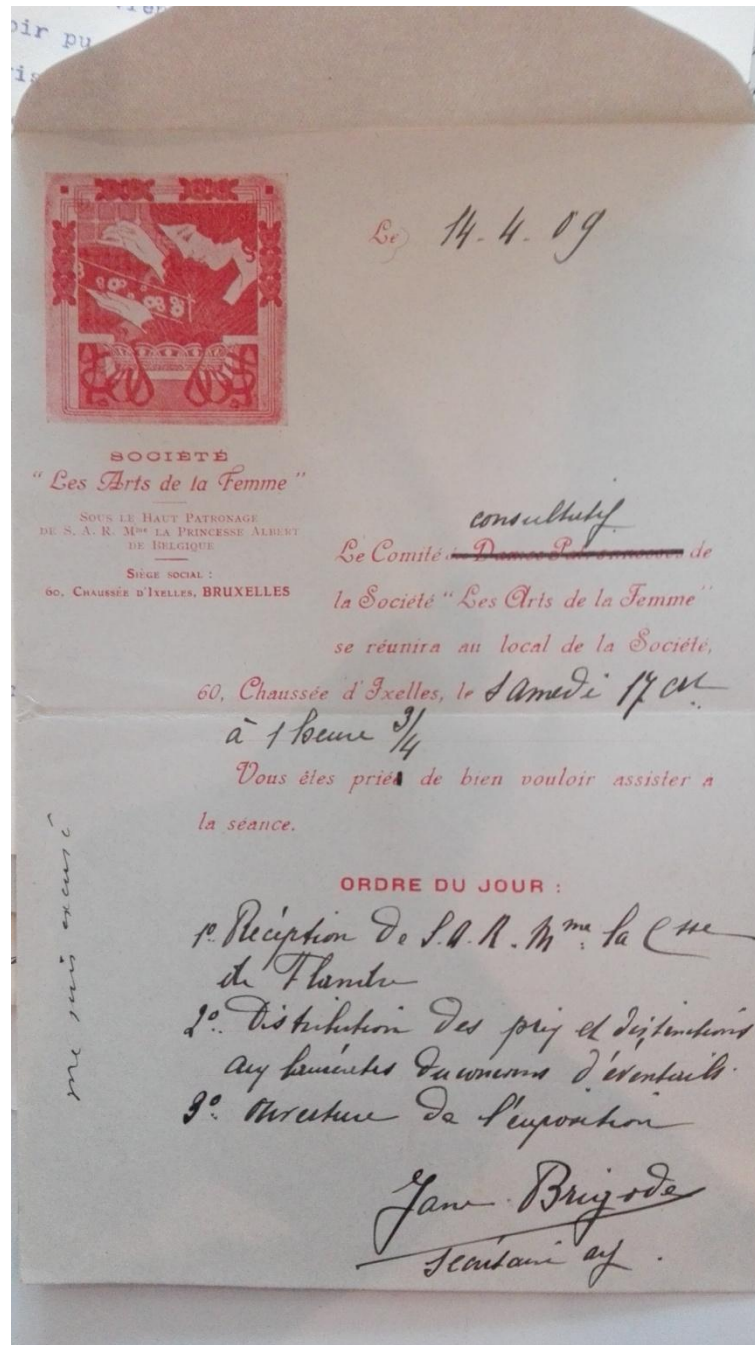
Bijlage LII

Plattegrond van Elsensesteenweg nr 60-68 , tussenverdieping nr. 8, plan nr. 202, plattegrond van actuele situatie op 31 juni 1951, getekend door architect Charles Wys, nagetekend door Loes Hubrechts, geraadpleegd op dienst stedelijke archieven Elsene op 4 mei 2017.

Jane Brigode (Jane Ouwerx) , Brief naar Eugène Van Overloop, 01 juli 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

Jane Brigode (Jane Ouwerx) , uitnodiging tentoonstelling, 14 april 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

M. le baron LAMBERT, membre de la Commission des Musées royaux ;
 Paul LAMBOTTE, chef de division à la Direction générale des Beaux-Arts ;
 Octave MAUS, directeur de l'Art moderne ;
 le colonel THYS (Albert) ;
 Fritz TOUSSAINT ;
 le comte Adrien VAN DER BURCH ;

MM. Fernand VANDER STRAETEN-SOLVAY, avocat ;
 Eugène VAN OVERLOOP, conservateur en chef des Musées du Cinquantenaire ;
 Alfred VERHAEREN, artiste peintre, membre de la Commission des Musées royaux ;
 Alphonse WILLEMS, membre de l'Académie royale de Belgique, professeur à l'Université de Bruxelles.

LISTE DES MEMBRES REÇUS A LA SÉANCE DU CONSEIL D'ADMINISTRATION DE DÉCEMBRE 1907 :

Membres protecteurs :

S. A. R. la Comtesse de Flandre	Cotisation	fr.	500 00
MM. Auguste Beernaert, ministre d'État, 11, rue d'Arlon	»	»	500.00
Wouters-Dustin, 96, rue de Louvain	»	»	500.00
Baron Edouard Empain, banquier, place de la Liberté	Don	»	10,000.00
MM ^{mes} Errera, 14, rue Royale	»	»	5,000 00
Paul Errera, 12, avenue Marnix	Cotisation	»	500.00
Goldschmidt, 69, rue de la Loi	»	»	500.00
Gustave Haardt, banquier, 116, chaussée de Charleroi	»	»	500.00
Baron Lambert, banquier, 24, avenue Marnix	»	»	500.00
MM. Valère Mabilie, industriel, Les Hayettes-Mariemont	»	»	500.00
Franz Philippson, banquier, 12, rue Guimard	Don	»	10,000.00
Ernest Solvay, ancien sénateur, 43, rue des Champs Elysées	»	»	10,000.00
Albert Thys, colonel, 24, ch. de Charleroi	Cotisation	»	500.00
Raoul Warocqué, membre de la Chambre des Représentants, avenue des Arts	»	»	500.00

Membres effectifs (cotisation 100 francs) :

M. Josse Allard, banquier, 6, rue Guimard.
 Mme la Marquise d'Arconati-Visconti, chât. de Gaesbeek.
 M. Edouard Balser, 35, rue de la Science.
 Mme Bautier, 109, avenue Louise
 MM. Edouard Brunard, 1, boulevard de Waterloo.
 Edouard-Eugène Brunard, 1, boulev. de Waterloo.
 Charles Buis, ancien bourgmestre de Bruxelles, 40, rue du Beau-Site.
 Ch.-L. Cardon, membre de la commission des Musées, 63, quai au Bois-à-Brûler.
 Nestor Catteau-Verrassel, 1, rue de Turin.
 Guillaume Charlier, statuaire, 16, avenue des Arts.
 Auguste de la Hault, banquier, 156, r. de Livourne.

MM. Léon De Lantsheere, membre de la Chambre des représentants, 216, rue du Trône.
 Alphonse Delwart, notaire, 37, avenue des Arts.
 Emile De Mot, bourgmestre de Bruxelles, sénateur, 7, rue des Sablons.
 Joseph Devolder, ministre d'État, sénateur, 53, rue de Trèves.
 Georges de Ro, notaire, avenue de l'Astronomie.
 Maurice Despret, avocat à la Cour de cassation, 41, rue Jean Stas.
 Mmes Eugène Dugniolle, 40, rue des Drapiers.
 Jean Dugniolle, 180, avenue Louise.
 MM. Edouard Dubost, notaire, 50, avenue des Arts.
 Gustave Francotte, membre de la Chambre des Représentants, place de l'Industrie.
 Edouard Goldzieher, consul général de Perse, 12, avenue des Arts.
 J.-E. Goossens, imprimeur, 33, rue du Houblon.
 Emile Henricot, sénateur, Court-Saint-Etienne.
 Paul Hymans, membre de la Chambre des Représentants, 9, rue d'Egmont.
 Léon Janssen, directeur de la Société Générale, 137, rue Lesbroussart.
 Julien Mathys, 42, rue de la Cascade.
 René Mottart, 82, avenue Dailly.
 Édouard Peltzer de Clermont, sénateur, Verviers.
 Fernand Peltzer, secrétaire de légation, Verviers.
 Georges Querton, directeur-gérant de la Société Solvay & Co, 46, boulevard de Waterloo.
 Georges Renard, 125, rue du Trône.
 Edmond Solvay, 218, avenue Louise.

Edouard Thys, administrateur de la Banque des Reports, Dépôts et fonds publics, 48, place de Meir, Anvers.
 Fritz Toussaint, 8, boulevard de Waterloo.
 Van den Nest, sénateur, 1, rue de l'Activité.
 Emile Van Mons, secrétaire honoraire de la Commission des Musées, 25, rue des Chevaliers.
 Fernand Vander Straeten-Solvay, avocat, 135, avenue Louise.
 Alfr. Verhaeren, artiste peintre, 26, r. d'Edimbourg.
 Wielemans-Ceuppens, avenue Van Volxem.
 Philippe Wolfers, statuaire, 4, sq. Marie-Louise.

Membres associés :

I. Cotisations supérieures à 20 francs.

MM. Alexandre Braun, sénateur, 102, rue du Prince Royal 50.00
 Pierre Capouillet, directeur général de la C^e des Assurances Générales, 32, rue de l'Association 40.00

CONSEIL D'ADMINISTRATION :	
Président d'honneur : S. A. R. Monseigneur le Prince ALBERT. Vice-Présidents d'honneur : MM. le baron DESCAMPS, ministre des Sciences et des Arts, sénateur ; Emile BECO, gouverneur du Brabant ; Emile DE MOT, bourgmestre de Bruxelles, sénateur. Président : M. Auguste BEERNAERT, ministre d'Etat, membre de la Chambre des représentants, vice-président de la Commission des Musées royaux. Vice-Présidents : MM. Charles BULS, ancien bourgmestre de Bruxelles ; le baron EMPAIN, banquier ; Gustave FRANCOTTE, membre de la Chambre des Représentants ; Valère MABILLE, industriel ; FRANZ PHILIPPSON, banquier. Secrétaire : M. Paul DE MOT, avocat. Secrétaire-adjoint : M. Pierre BAUTIER, avocat. Trésorier : M. Ch.-L. CARDON, membre de la Commission des Musées royaux. Commissaires : MM. Franz CUMONT, membre de l'Académie royale, conservateur délégué des Musées du Cinquantenaire ; Ernest VERLANT, directeur général des Beaux-Arts ;	M. A.-J. WAUTERS, membre de l'Académie royale et de la Commission des Musées royaux. Membres : MM. Alexandre BRAUN, sénateur ; Jean CAPART, conservateur adjoint des Musées du Cinquantenaire ; Henry CARTON DE WIART, membre de la Chambre des représentants ; Léon DE LANTSHEERE, membre de la Chambre des représentants ; le baron A. DE LOË, conservateur des Musées du Cinquantenaire ; Jean DE MOT, attaché aux Musées du Cinquantenaire ; Georges DE RO, notaire ; Maurice DESPRET, avocat à la Cour de cassation ; Ed. DE PRELLE DE LA NIEPPE, conservateur du Musée de la Porte de Hal ; Joseph DESTREE, conservateur des Musées du Cinquantenaire ; Paul ERRERA, professeur à l'Université de Bruxelles ; Henri GEDOELST, avocat, juge suppléant au Tribunal de première instance de Bruxelles ; Henri HYMANS, membre de l'Académie royale de Belgique et de la Commission des Musées royaux, conservateur en chef de la Bibliothèque royale ; Paul HYMANS, membre de la Chambre des représentants ; Léon JANSSEN, directeur de la Société générale de Belgique ; Henri LAFONTAINE, sénateur ;

Ledenlijst van de aanwezigen op de administratieve raad van december 1907. Bulletin des musées royaux des arts décoratifs et industriels, Brussel: Koninklijke bibliotheek.

MM. Henri Hymans, conservateur en chef de la Bibliothèque royale, 15, rue des Deux-Eglises.
 Jules Jacobs, 59, avenue Louise.
 Emmanuel Janssen, 1, rue du Trône.
 Robert Janssen, avocat, 5, boulevard de Waterloo.
 Lucien Jottrand, artiste peintre, 85, rue Paul Lauters.
 Eugène Keym, 54, avenue Léopold Wiener, Boitsfort.
 Albert Kleyer, avocat, 21, rue de Ruysbroeck.
 Docteur Kufferath, 37, avenue de la Renaissance.
 Henri Lafontaine, sénateur, 81, rue d'Arlon.
 Paul Lambotte, chef de division au Ministère des Sciences et des Arts, 8, rue de l'Industrie.
 Oscar Landrien, avocat, 14, rue du Bosquet.
 Docteur Le Bœuf, 7, rue du Commerce.
 Georges Leclercq, avocat à la Cour de cassation, 81, avenue Louise.
 Charles Lefébure, ingénieur, 33, rue du Lac.
 Georges Lequime, 137, chaussée de Charleroi.
 Arthur Le Roy, expert, 12, place du Musée.
 Jules Le Roy, expert, 12, place du Musée.
 Louis Le Roy, avocat, 21, rue Godecharle.
 G. Lescarts, avocat, 314, rue Royale.
 Docteur Lorthioir, 73, boulevard de Waterloo.
 Georges Macoir, attaché au Musée de la Porte de Hal, 25, rue Augustin Delporte.
 Carl Masson, 50, rue Dautzenberg.
 Octave Maus, directeur de l'Art Moderne, 27, rue du Berger.
 Adolphe Max, avocat, 57, rue Joseph II.
 Georges Max, avoué, 57, rue Joseph II.
 Mmes May, 22, place de l'Industrie.
 J. May, 13, avenue des Arts.
 MM. Paul Mayer, banquier, 18, rue de l'Association.
 Albert Mesdach de Ter Kiele, avocat, 86, rue d'Arlon.
 Eugène Mignot, 15, place de l'Industrie.
 Alfred Monville, membre de la Chambre des Représentants, 22, rue du Commerce.
 Camille Orts, avocat, 64, rue Dautzenberg.
 Pierre Orts, secrétaire de légation, 12, rue du Buisson.
 Edouard Parmentier, 66, avenue de la Toison d'Or.
 Fernand Patte, 485, avenue Louise.
 Jules Philippson, 27, avenue des Arts.
 Mme Maurice Philippson, 25A, rue de la Loi.
 MM. Herman Richir, artiste peintre, 163, rue de la Consolation.
 Joseph Ropsy-Chaudron, 37, rue de la Science.
 Docteur Rouffart, 26, rue de la Sablonnière.
 Henri Rousseau, conservateur adjoint des Musées royaux, Mousty (Ottignies).
 Alfred Ruhemann, rédacteur à l'Étoile belge, 46, rue Léonard de Vinci.
 E. Schœnberg, 22, rue Tiberghien.
 Florent Sigart, avocat, 97, rue de l'Arbre-Béni.
 Armand Simon, avocat, 107, avenue Louise.
 Charles Smedt, 11, rue Léopold.
 Eugène Smits, artiste peintre, 7, rue de la Constitution.
 Louis Solvay, ingénieur, 23, avenue des Arts.
 Herman Stern, administrateur de la Banque de Bruxelles, 40, rue du Congrès.

MM. J.-F. Taelmans, artiste peintre, 33, avenue Brugmann.
 Edouard Taymans, 6, rue des Champs-Élysées.
 Mlle Thomeret, 118, avenue Louise.
 MM. Emile Tibbaut, membre de la Chambre des Représentants, 4, avenue de l'Astronomie.
 Chevalier Ernest Todros, ingénieur, 53, rue Juste-Lipse.
 C. Van Bellingen, 70, rue Montoyer.
 Eugène Van den Elschen, avocat, 117, rue de Stassart.
 P. Van den Ven, attaché aux Musées royaux, 38, rue Archimède.
 Comte Horace van der Burch, 2, rue Zinner.
 G. Van der Meylen, 54, rue du Gouvernement Provisoire.
 Maurice Van der Meylen, 30, avenue de l'Hippodrome.
 Gustave Van der Ton, ingénieur, 61, rue de la Régence.
 Emile Vandervelde, membre de la Chambre des Représentants, 68, rue Paul Lauters.
 Hermann Van Halteren, avocat, 112, boulevard de Waterloo.
 Jean Van Langenhove, avocat, 15, rue de la Presse.
 André Van Maldeghe, 23, chaussée de Charleroi.
 J. Van Oest, éditeur, 16, place du Musée.
 Eugène Van Overloot, conservateur en chef des Musées royaux du Cinquantenaire, 79, avenue Michel-Ange.
 Paul Verhaegen, conseiller à la Cour d'appel, 29, rue de Toulouse.
 Ernest Verlant, directeur général des Beaux-Arts, Tervueren.
 René Vromant, éditeur, 3, rue de la Chapelle.
 Albert Warnant, 51, rue de la Concorde.
 Emile Washer, 374, avenue Louise.
 Jules Watremez, 179, avenue Louise.
 Charles Waucquez, 218, rue du Trône.
 A.-J. Wauters, membre de la Commission des Musées, 71, rue Paul Lauters.
 E. Waxweiler, professeur à l'Université, 152, avenue de la Couronne.
 Charles Wiener, agent de change, 27, rue de la Loi.
 Edouard Wiener, directeur du Crédit Général Liégeois, 71, rue de la Loi.
 Francis Wiener, avocat, 15, rue Ducale.
 Sam Wiener, sénateur, 9, avenue de l'Astronomie.

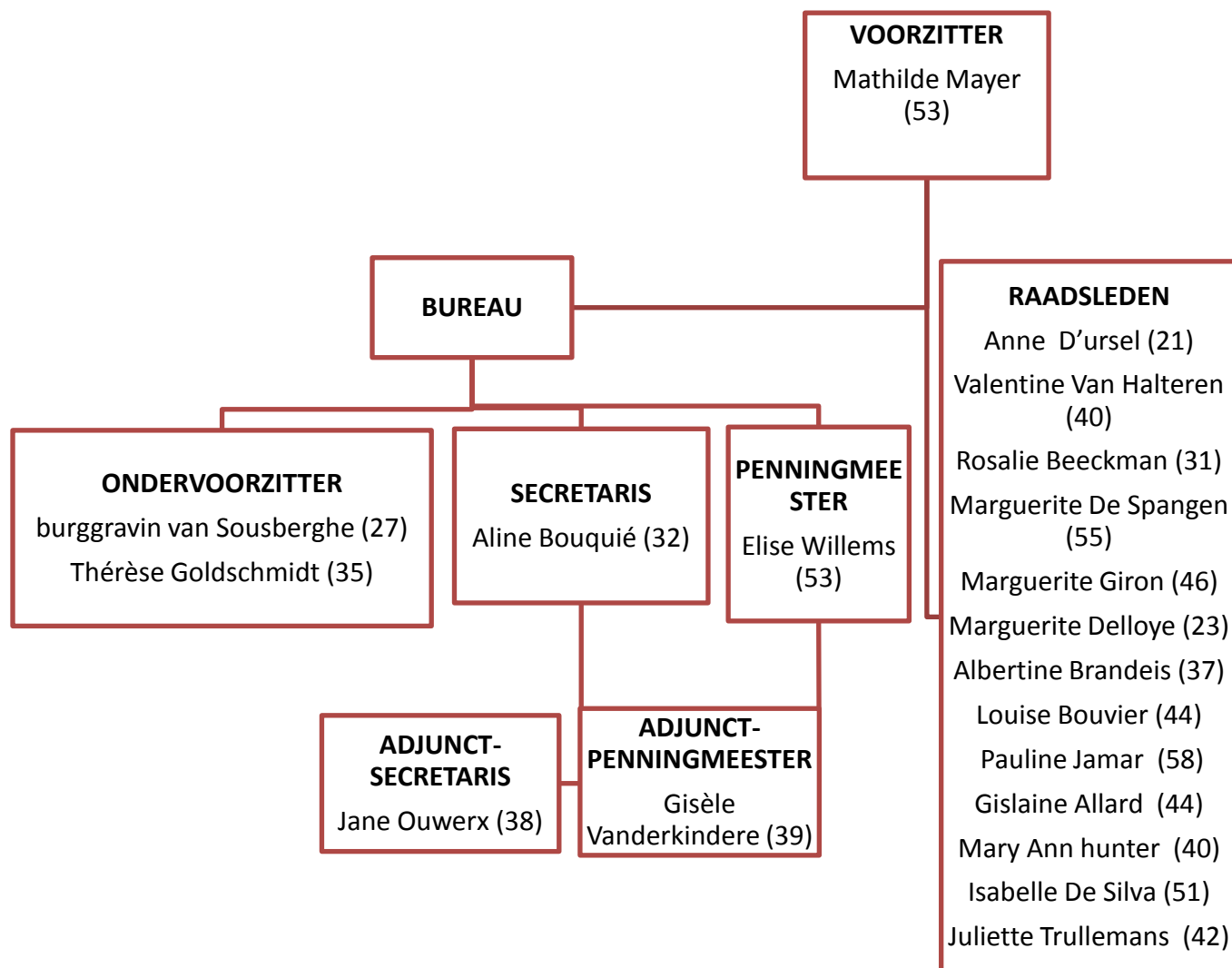
ACQUISITIONS DE LA SOCIÉTÉ ET DONS REÇUS.

LES délégués de la Société ont décidé l'acquisition d'une tête en marbre provenant d'Asie-Mineure et datant de la fin du IIIe siècle ou du début du IVe siècle après Jésus-Christ.

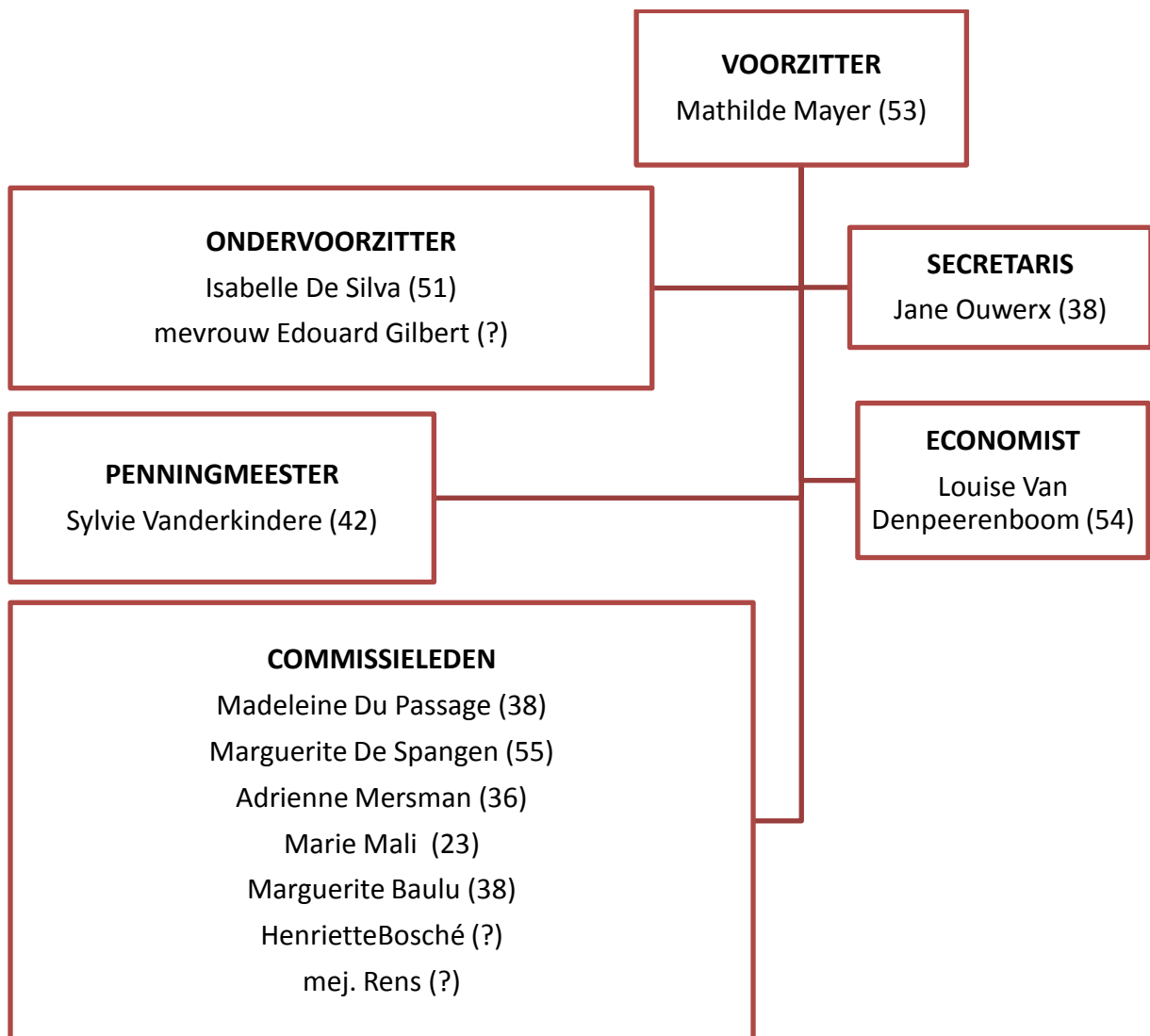
Cette œuvre, d'un réalisme saisissant, est d'une importance capitale pour la connaissance des débuts

BULLETIN DES MUSÉES ROYAUX	
4	
M. Franz Cumont, membre de l'Académie, conservateur délégué des Musées du Cinquantenaire, 75, rue Montoyer	50 00
M ^{me} de Haussy, 38, rue Royale	40 00
MM. Paul De Mot, avocat, 16, rue Bosquet	50 00
Fiévez, expert, 3, rue du Gentilhomme	50 00
Henri Gedoelst, avocat, 45, rue Lebeau	50 00
M ^{lle} Marie Halot, 13, rue Montoyer (don)	50 00
Établissements Jean Malvaux, 69, r. de Launoy	25 00
MM. le comte Adrien van der Burch, 2, r. Zimmer	50 00
Alfred Peltzer-Sauvage, Verviers (don)	200 00
<i>II. Cotisations à 20 francs.</i>	
MM. Ernest Acker, architecte, 95, chaussée de Charleroi.	
Armand Anspach - Puissant, avocat, 143, rue Royale.	
Henri Baes, membre correspondant de la Commission royale des Monuments, 123, chaussée de Charleroi.	
Léopold Barella, 35, rue des Palais.	
A. Barre, ingénieur, 100, avenue d'Auderghem.	
Léon Bartholomé, 154, avenue de Tervueren.	
Ludwig Bauer, sous-directeur de la Banque de Paris et des Pays-Bas, 65, rue de l'Association.	
Pierre Bautier, avocat, 52, rue Vilain XIII.	
Raymond Bôn, avocat, 7, rue des Petits-Carmes.	
Emile Boval, 79, rue d'Arlon.	
Auguste Braun, avocat, 53, rue de la Concorde.	
Charles Brunard-Peltzer, 60, rue de la Concorde.	
Emile Bruylant, éditeur, 67, rue de la Régence.	
Louis-G. Cambier, artiste peintre, 37, rue de la Charité.	
Eugène Cantraine, 15, Montagne du Parc.	
Capart, docteur, 5, rue d'Egmont.	
Jean Capart, conservateur adjoint des Musées du Cinquantenaire, 8, avenue Verte, Woluwe.	
Alexis Capouillet, 12, rue de la Presse.	
M ^{lle} Marguerite Challand, Taunuss Strasse, Francfort-sur-Mein.	
M ^{me} Chaudron, 3, rue Philippe le Bon.	
MM. Emile Clarembaux, expert, 3, rue du Congrès.	
Henri Carton de Wiart, membre de la Chambre des représentants, 43, rue Bosquet.	
Adolphe Crespin, professeur à l'Académie, 31, rue de l'Artichaut.	
Adolphe Cumont, 75, rue de Livourne.	
Charles Cumont, 75, rue Montoyer.	
Charles Cumont fils, 75, rue Montoyer.	
Henri Damiens, avocat, 18, rue du Congrès.	
Lucien Damiens, notaire, 18, rue du Congrès.	
Paul d'Aoust, avocat, 329, avenue Louise.	
Chevalier de Bauer, directeur de la Banque de Paris et des Pays-Bas, 15, r. de la Chancellerie.	
M ^{me} Robert de Bauer, 41, rue Marie de Bourgogne.	
MM. Louis de Buggenoms, avocat, 19, place de Bronckart, Liège.	
Capitaine de Gerlache de Gommery, avenue de Tervueren.	
Charles De Jongh, avocat, 20, r. de la Grosse Tour.	
Henri Delhay, administrateur de l'Union du Crédit, 13, rue Blanche.	
Baron A. de Loë, conservateur des Musées du Cinquantenaire, 82, avenue d'Auderghem.	
M. Valentin Delwart, 12, rue Guimard.	
M ^{me} André De Mot, 62, rue du Trône.	
M. Jean De Mot, attaché aux Musées du Cinquantenaire, 30, avenue Michel-Ange.	
M ^{mes} Louis De Naeyer, Willebroeck.	
Charles de Prelle de la Nieppe, 54, av. Louise.	
MM. Edgar de Prelle de la Nieppe, conservateur des Musées royaux, 11, avenue de la Renaissance.	
Maxime de Prelle de la Nieppe, avocat, 146, avenue Louise.	
Paul de Prelle de la Nieppe, 2, rue de Hornes.	
Comte de Sansac de la Vauzelle, 132, rue de Livourne.	
Emile Descamps, avocat, 2, rue De Crayer.	
Baron de Selys-Longchamps, sénateur, Halloy près Ciney.	
Marcel Despret, avocat, 18, rue du Prince Royal.	
Joseph Destrée, conservateur des Musées du Cinquantenaire, 121, chaussée Saint-Pierre.	
Franz De Vestel, architecte, 13, rue de la Grosse Tour.	
Félix De Vis, 22, rue de Belle-Vue.	
Alphonse De Witte, 55, rue du Trône.	
Dietrich et C ^{ie} , éditeurs, 10, place du Musée.	
Léopold Donny, secrétaire de légation, 65, rue Montoyer.	
Gustave Dreyfus, 101, boulev. Malesherbes, Paris.	
Georges Dubois, avocat, 12, rue Mercelis.	
Duc d'Ursel, Marché-au-Bois.	
Paul du Toit, 25, boulevard du Régent.	
Maurice Duvivier, avocat, 26, pl. de l'Industrie.	
Tony Emden, 4, rue de Penthievre, Paris.	
Victor Ernotte, 16, rue de Spa.	
M ^{me} Léo Errera, 38, rue de la Loi.	
MM. Paul Errera, 12, avenue Marnix.	
Henri Errera, 26, rue de Namur.	
Léon Fontaine-Vander Straeten, consul d'Espagne, 20, rue de la Loi.	
Jean Fortin, avoué, 118, rue Berckmans.	
Alfred Frédéric, avocat, 70, rue Saint-Bernard.	
Comte Eugène Goblet d'Alviella, sénateur, 10, rue Faider.	
Jules Goethals, 75, rue d'Arlon.	
Robert Goldschmidt, 54, avenue des Arts.	
M ^{me} Robert Goldschmidt, 54, avenue des Arts.	
MM. Georges Greyson, administrateur des biens de S. A. R. la Comtesse de Flandre, 8, rue de la Régence.	
Capitaine Adolphe Haegelsteen, 93, aven. Louise.	
Émile Halot, 13, rue de Ligne.	
Joseph Hans, ingénieur, 119, rue du Commerce.	
Eugène Hanssens, professeur à l'Université, 26, rue Jourdan.	
Georges Henroz, 64, rue de Belle-Vue.	
Charles Hermans, artiste peintre, 290, avenue Louise.	
Th. Hippert, conseiller à la Cour d'appel, 56, rue de la Loi.	
Arthur Hirsch, avocat, 29, rue de Suisse.	
Paul Hollay, avocat, 88, chaussée de Charleroi.	
Franz Hoosemans, 78, rue Royale.	
Valérie Hubin, 40, chaussée d'Ixelles.	
Alphonse Huisman-Van den Nest, avocat, 8, rue du Luxembourg.	

Ledenlijst van de aanwezigen op de administratieve raad van december 1907. Bulletin des musées royaux des arts décoratifs et industriels, Brussel: Koninklijke bibliotheek.

*Leeftijden in organogram van de raad van bestuur, gebaseerd op verslagen van de raad van bestuur:
Rapport du conseil d'administration, Dossier 2300-84-20 à 24, Brussel : Archief van de Stad Brussel.
samengesteld door Loes Hubrechts.*

- *Leeftijden in organogram van de Afdeling van het Kantwerk, gebaseerd op verslagen van de raad van bestuur: Rapport du conseil d'administration, Dossier 2300–84–20 à 24, Brussel : Archief van de Stad Brussel. samengesteld door Loes Hubrechts.*

Bijlage LXI

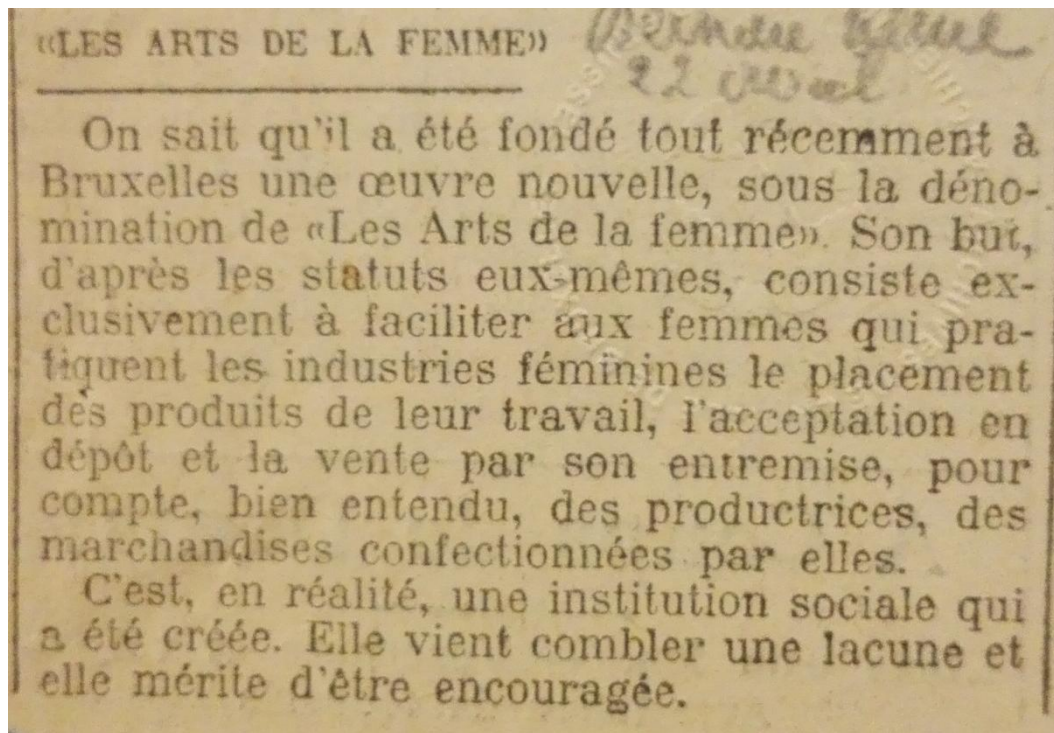
	LUIK 1911	GENT 1913
Mej. Bastin		X
Mej. Baumeister		X
Mej. Becker		X
Mej. Louthy Beckers	X	X
Mej. Bicheroux		X
Mej. Régina Bodart	X	
Mej. Henriette Bosché	X	
Mej. Brabant		X
Mej. E. Breting		X
Mej. M. Breting		X
Mevr. Breyne		X
Mej. Cerf		X
mej. Lucienne Cajot	X	X
Mej. Caruel		X
Mej. Madeleine Cassiers	X	X
Mej. Chainiaux		X
Mej. Choquet		X
Mej. Clavel		X
Mej. Clévers		X
Mej. Magdeleine Cocq	X	X
Mej. Suzanne Cocq		X
Mevr. Collette		X
Mej. Cormeau		X
Mej. De Clercq	X	
Mej. Cuvelier		X
Mej. Dago		X
Mej. Defize		X
Mej. degryse		X
Mej. Dell'Aqua		X
Mej. de Mertzenfeld		X
Mej. Demront		X
Mej. De Rechter		X
Mej. Deschryver		X
Mej. Desguin		X
Mej. Destrée		X
Mej. De Swart		X
Mej. Annette Droit	X	X
Mevr. Dubois-Cambier	X	
Mej. Dumont		X
Mej. Dumortier		X
Mej. Milette Eglem		X
Mej. Eyckholt		X

Mej. Fadeur		X
Mej. Fanouilliaire		X
Mej. Fievez		X
Mej. Flamand		X
Mej. Hélène Foerster	X	X
Mej. Claire Foerster	X	X
Mej. Magdalena Franchomme		X
Mej. Hammelrath		X
Mej. Gisèle Heuschling	X	X
Mevr. Konings-cassiers		X
Mevr. Labarre	X	
Mej. Juliette La Bruyère	X	X
Mej. Lacomblé		X
Mej. Berthe Levoz		X
Mej. Libeer		X
Mevr. robert Lorand	X	
Mej. Antoinette Louvrier	X	
Mej. Maillard		X
Mej. Germaine Martin	X	X
Mej. Migeotte	X	
Mej. Moens		X
Mevr. Molhaut		X
Mevr. Gabrielle Montald	X	X
Mej. Moureau		X
Mevr. Muller		X
Mevr. Namendorf		X
Mej. Hermina Nilles	X	X
Mej. Irène d'Olszowska	X	X
Mej. Paulis		X
Mej. Judith Piron	X	X
Mej. Poelaert		X
Mej. Renty		X
Mej. Ridels		X
Mej. Isabelle Rival		X
Mej. G. Rocher	X	X
Mej. Rombaux		X
Mej. Mathilde Ronner	X	X
Mevr. Ridels		
Mej. Hélène Rutteau	X	X
Mej. Rysman		X
Mevr. Scatini		X
Mej. Schepens		X
Mej. Stoffels		X

Mej. Strubelle		X
Mej. Taillet		X
Mevr. Mary Urban	X	X
Mevr. Van Baerlem		X
Mej. Marguerite Van Biesbroeck	X	
Mevr. Van Biesbroek-Sterpin	X	X
Mevr. Stéphanie Van Biesbroeck	X	
Mej. Van broeck		X
Mevr. Vanden Bruele-Daems		X
Mej. Van Ham		X
Mevr. Van Damme	X	
Mevr. Van Ermengem-Nijst		X
Mej. Van Montfort		X
Mej. Clotilde Verhasselt	X	
Mevr. Vervoort		X
Mevr. Voortman		X
Mej. Voute	X	X
Mej. Wadin		X
Mevr. Weeckers	X	
Mej. Suzanne Weiler	X	X

Lijst van de meisjes die exposeerden op de tentoonstelling in Luik in 1911 en in Gent in 1913, gebaseerd op catalogussen van de tentoonstellingen: Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten, Luik, 1913, Biblioth. B 727 I, inventarisnummer NS 69060, Brussel: bibliotheek KMSKB. ; Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913, Groep XVIII: paleis voor vrouwelijke handwerken, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek Ugent. samengesteld door Loes Hubrechts

Bijlage LXII

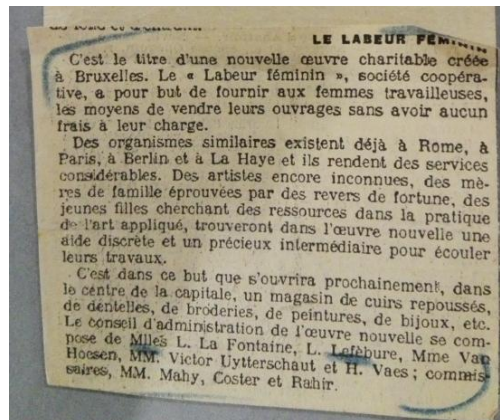

Les Arts de la Femme, Dernière heure, 22 april 1908, n.p., verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société coopérative La Labeur féminin, 1137.

Conseil d'administration :	
Présidente :	Comtesse H. VAN DER BURCH, 2, rue Zinner.
Vice-présidente :	Mme PHILIPPE, 115, rue Belliard.
Administrateur-délégué :	Comte JOHN VAN DER BURCH, Chevronheid, par Francorchamps.
Trésorière :	Mlle LUCIE LEFEBURE, 67, rue du Conseil.
Administrateurs :	Baronne DE VINCK, place de Meir, Anvers.
	Mlle LAFONTAINE, 41, rue des Deux-Eglises.
	M. VAES, 36, rue de Comines.
	M. LEDOCTE, 67, rue de la Charité.
	M. UYTTERSCHAUT, 16, rue de la Grosse-Tour.
Commissaires :	MM. DE COSTER, MAHY et RAHIR.
Dames Patronnesses :	
Ctesse	CH. D'ASPREMONT-LYNDEN, 48, rue de l'Industrie.
Ctesse	GUY D'ASPREMONT-LYNDEN, 118, rue de Treves.
Mme	LÉON AULIT, 24, rue du Châtelain.
Mlle	ALICE BARBIER, 30, rue Brichaut.
Mme	BECO, 22, rue du Chêne.
	» BIA, 1, square Marie-Louise.
	» BRUNET, 86, chaussée de Gand.
	» DASCHBEEK VAN DEN PERRE, 58, rue Gachard.
	» DECHAMPS, 20, rue Faider.
	» DECKERS, 98, avenue Montjoie, Uccle.
	» DEVRIES, 36, square Marie-Louise.
	» ERNOTTE, 16, rue de Spa.
Mlle	GAUTHIER, 86, avenue Louise.
Mme	GEDOELST, 3, rue Lebeau.
	» VAN GOIDTSNOVEN, 32, rue Joseph II.
	» GRÉBAN DE SAINT-GERMAIN, 242, rue Belliard.
	» HOUTSTONT, 68, chaussée de Charleroi.
	» JACQUES-MEUNIER, 59, rue de l'Abbaye.
Mlle	JANSSEN, rue du Moulin, à Auderghem.
Mme	JASPAR, 93, avenue de la Toison d'Or.
	» KEYM, 54, avenue Léopold Wiener, à Watermael.
	» LEROUX, 64, rue Vande Weyer.
	» LÆSER, 278, avenue de Tervueren.
	» CHARLES MADOUX, 197, chaussée de Wavre, à Auderghem.
	» MAHILLON, 176, avenue d'Auderghem.
	» MUSSCHE, 46, rue de Neufchâtel.
	» L. NÈVE, 234, rue de la Loi.
	» CH. DE PÉNÉRANDA DE FRANCHIMONT, 16, rue Montoyer.
	» REYNAERT, 9, rue de la Science.
	» ROUSSEL, 22, chaussée de Louvain.
	» RUTGERS, 109, boulevard Militaire.
	» STOCKVIS, 27, rue du Bailli.
	» STRAUSS, 280, avenue de Tervueren.
	» VAES, 36, rue de Comines.
	» VAN DEN KERCKOVE, 127, rue de la Loi.
	» VAN HOORDE, 61, rue de la Vallée.
Mlle	VAUTIER, 89, rue Lesbroussart.
Ctesse	DE VILLÉGAS DE SAINT-PIERRE, 24, rue Marie-de-Bourgogne.
Mme	WEINSTOCK, 6 rue de Belle-Vue.

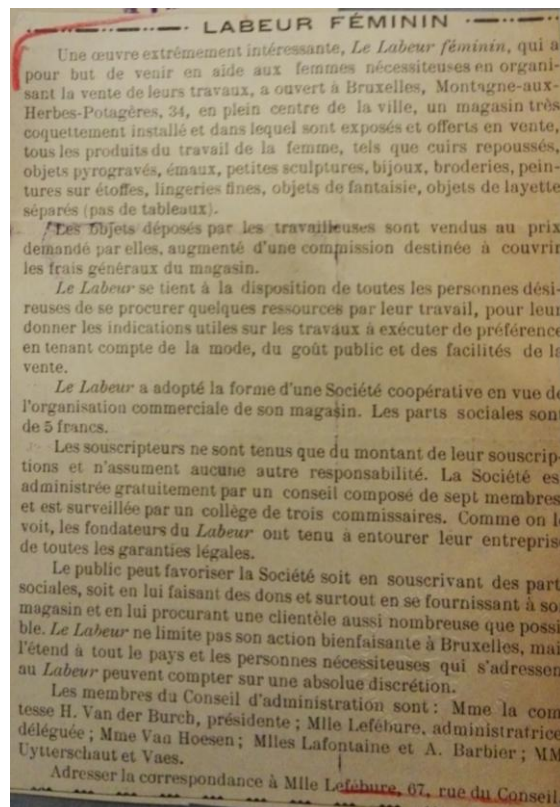
Overzicht van administratieve raad en beschermvrouwen van 'Le Labeur Féminin', 1910, Brussel:
 archief van de stad Brussel, verzameling van privéarchief, archeif van verenigingen, Société
 Coöperative le Labeur Féminin, 1140.

Bijlage LXIV

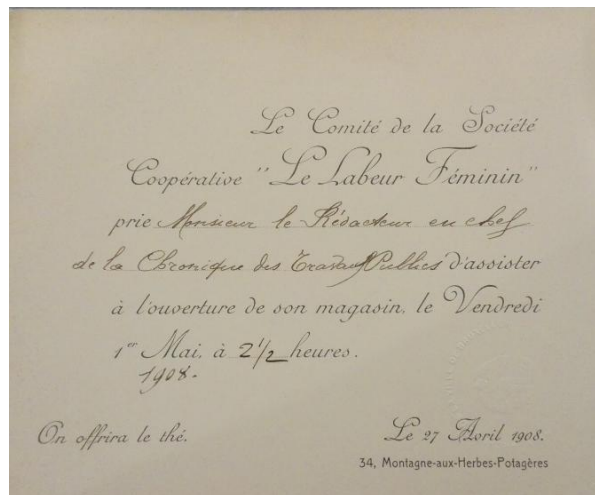

Le Labeur Féminin, Étoile belge(L'), 2 maar 1908, n.p., verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société coopérative La Labeur féminin, 1137.

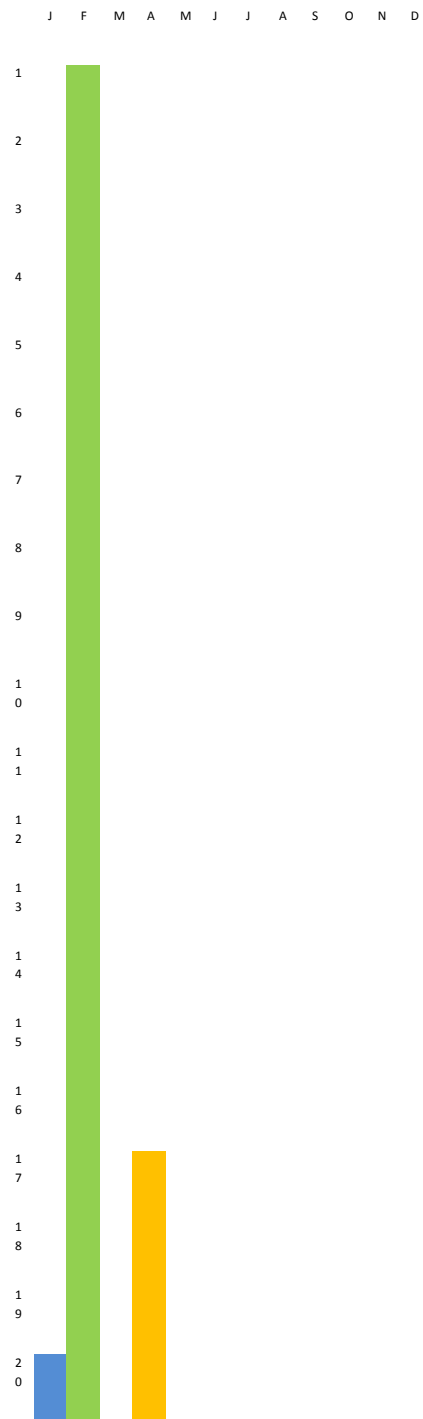
Bijlage LXV

Le Labeur Féminin, Verveine (La), 7 mei 1908, n.p., verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société coopérative La Labeur féminin, 1137.

Uitnodiging voor opening winkel 'Le Labeur Féminin' op 1 mei 1908, 27 april 1908, verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société coopérative La Labeur féminin, 1137.

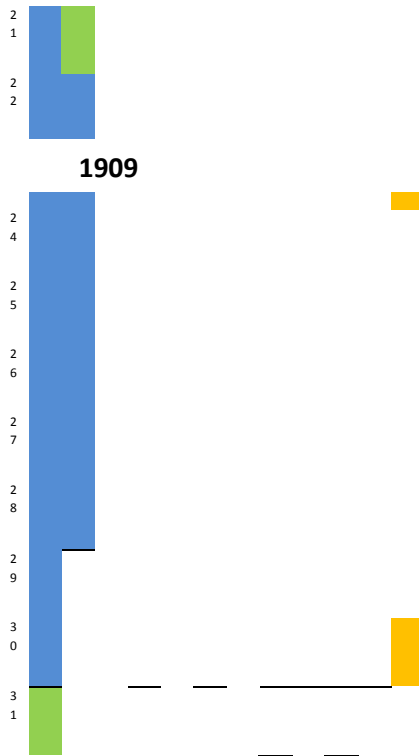
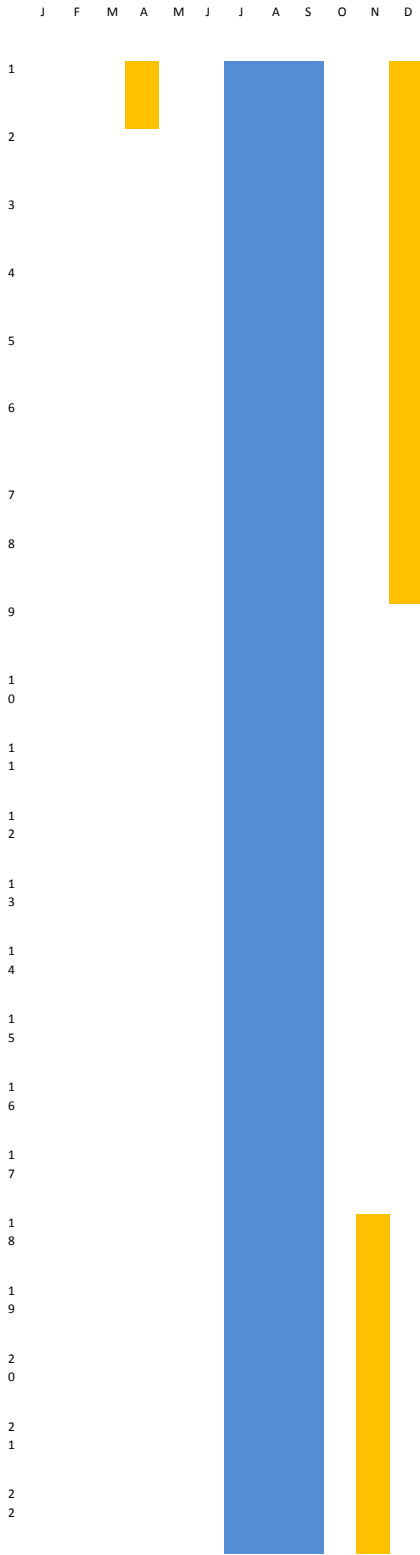

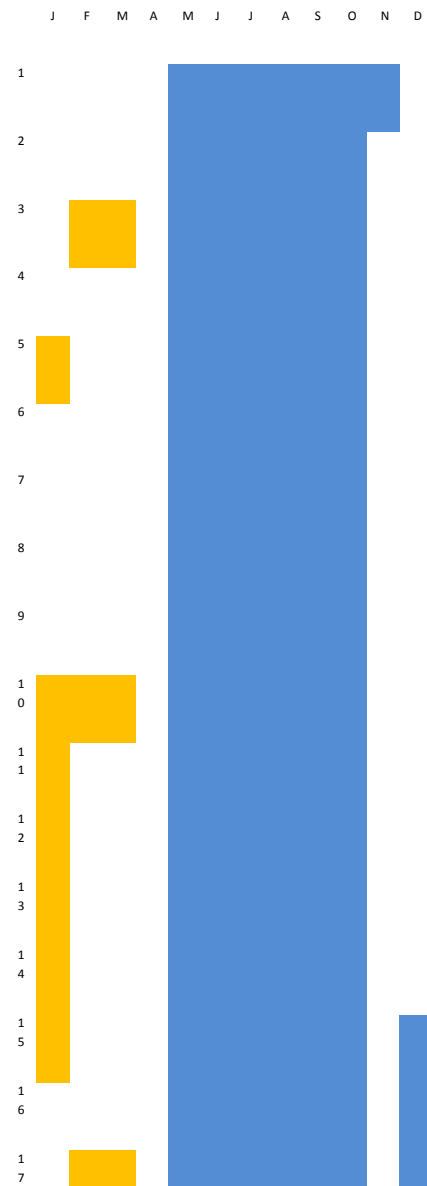
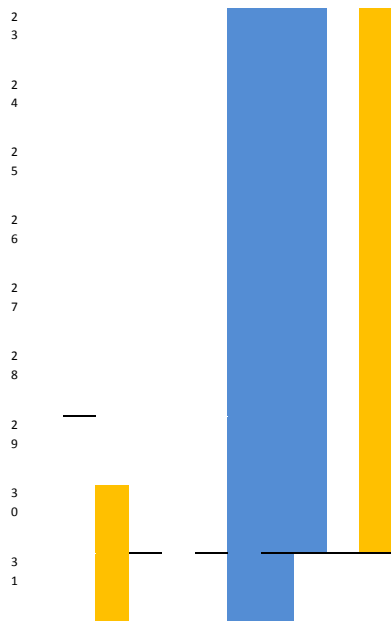
Bijlage LXVII

1908

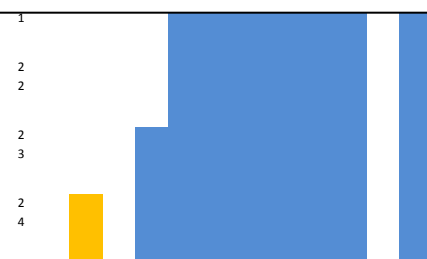
1909

1910

Elsensesteenweg 60

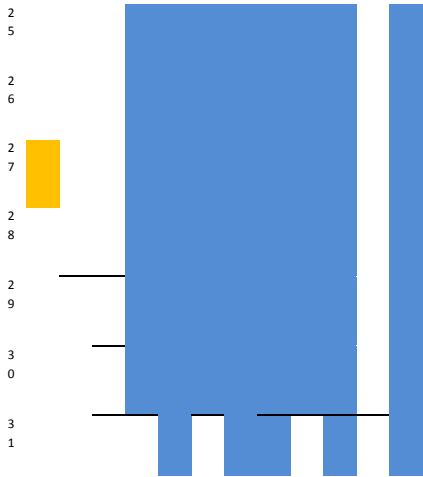
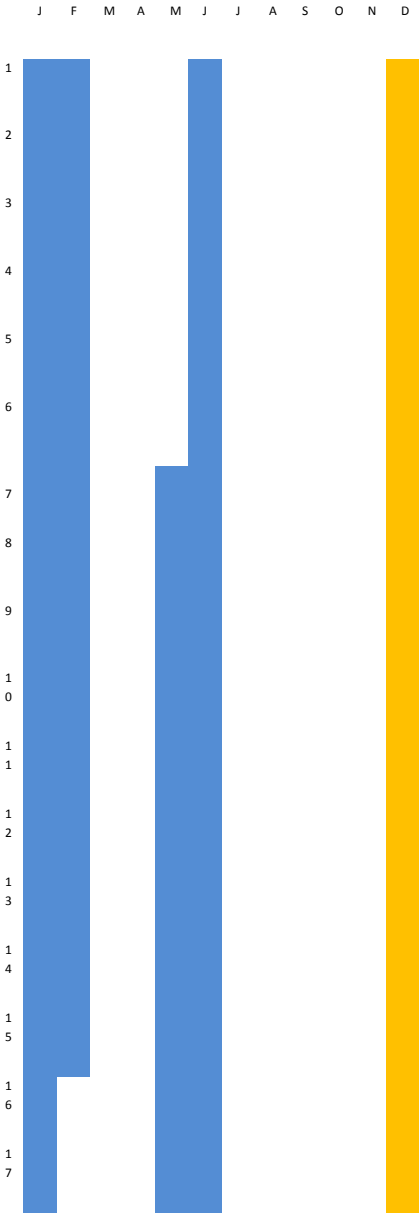

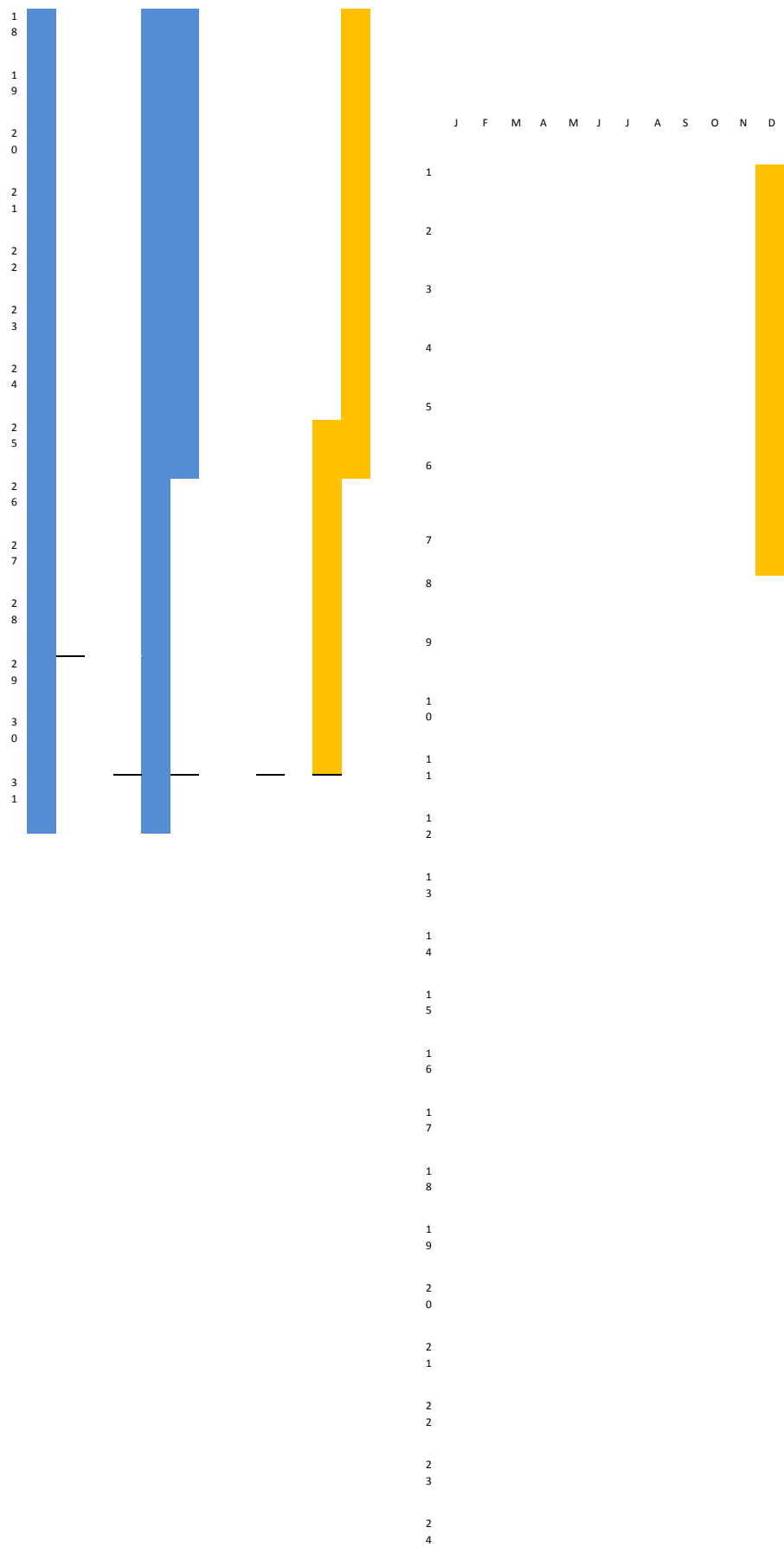
	Verplaatsing
	Zowel op verplaatsing als Elsensesteenweg 60

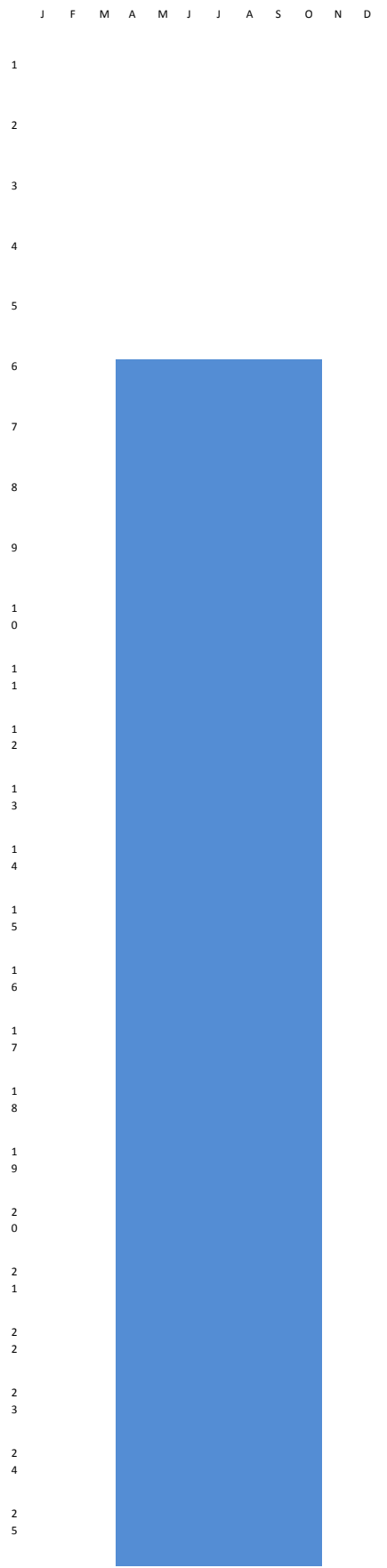
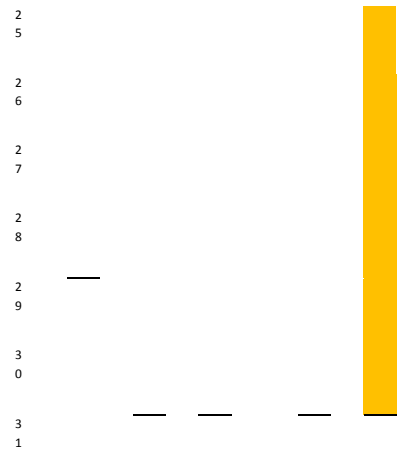
1911

1912

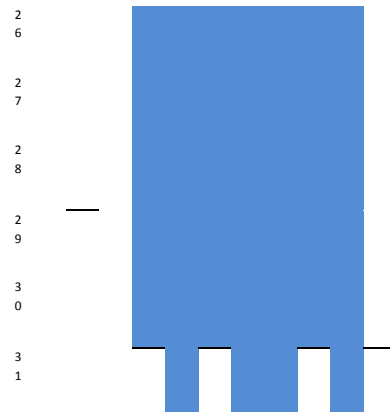
1913

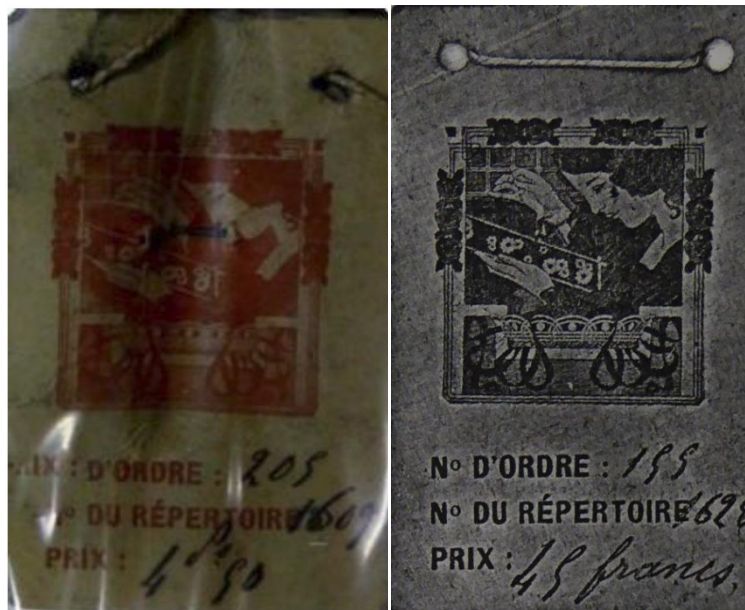

De gekende activiteiten van de vereniging 'Les Arts de la Femme' op de jaarkalender, 1908-1913, gebaseerd op krantenartikels en verslagen van de raad van bestuur. Tentoonstellingen waarvan exacte data niet gekend zijn, worden niet opgenomen in de kalender: Tentoonstelling van wit textiel in november 1909, wintertentoonstelling in december 1910, lentetentoonstelling 1911, Nationale tentoonstelling van kant in december 1912, tentoonstelling voor decoratieve kunsten in november en december 1913, samengevoegd door Loes Hubrechts.

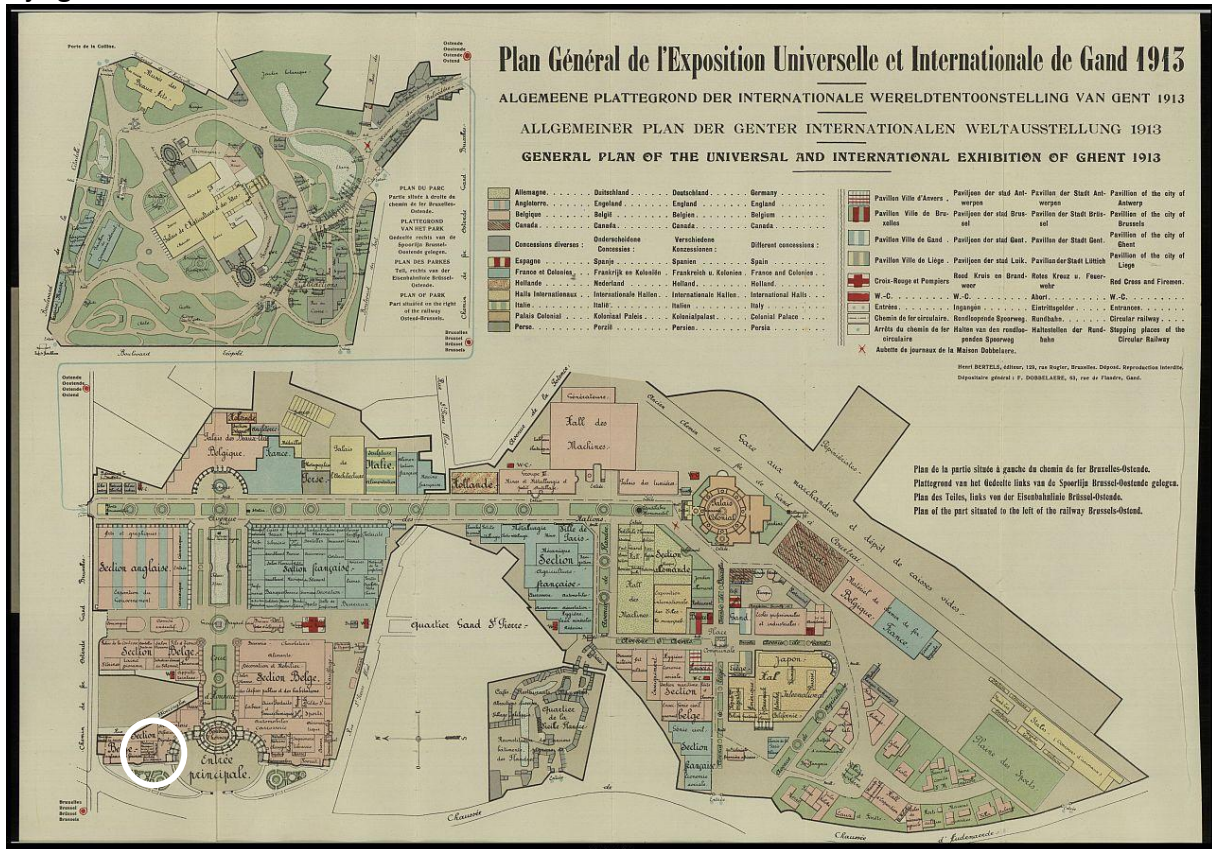

Bijlage LXVIII

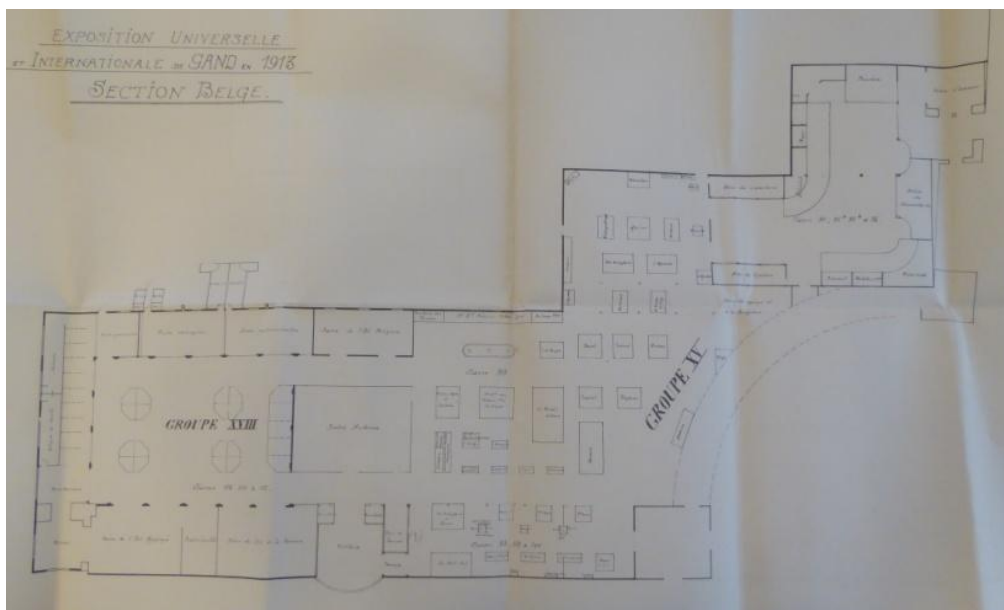
Etiket 205 en 199 voor verkoop van object 'Les Arts de la Femme', 1914, Inventarisnummer 4500 en kopie gemaakt door Marijke Detremmerie, niet geïnteriseerd, Gent: Design Museum. (De etiket zit opgeborgen in een plastic mapje dat niet geopend kan worden, hierdoor heeft de foto een slechte kwaliteit.)

Bijlage LXIX

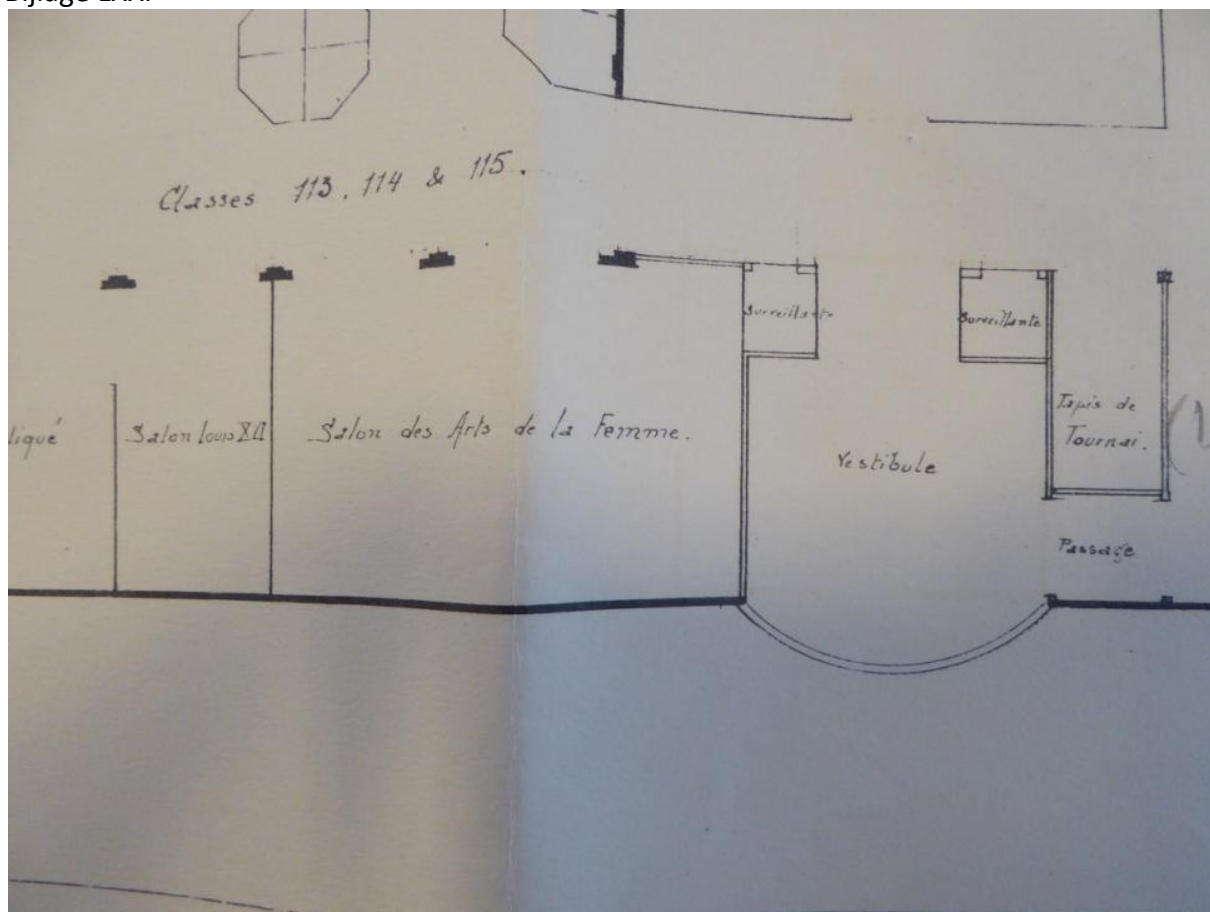
Plan Général de l'Exposition Universelle et Internationale de Gand 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek.

Bijlage LXX

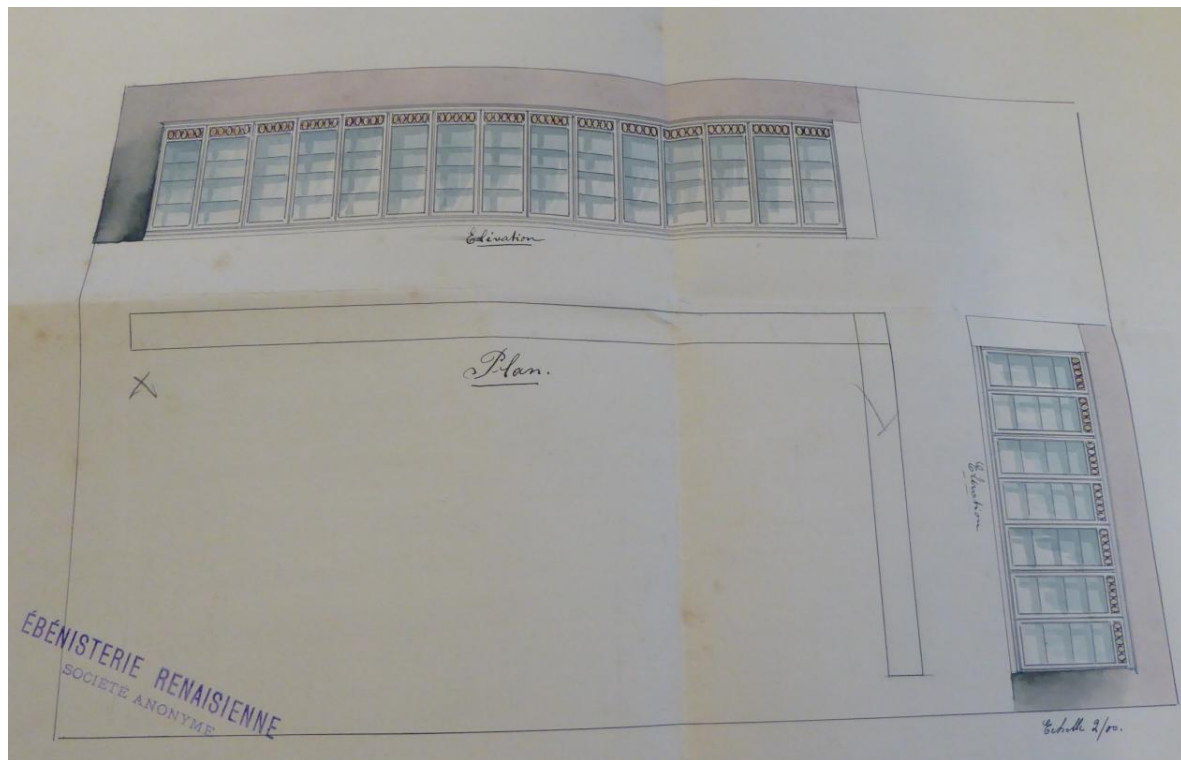
Plan van groep XVIII van de Belgische sectie, 7 juni 1913, Map: emplacements, plans, etc. (nr. 1989), Brussel: Rijksarchief.

Bijlage LXXI

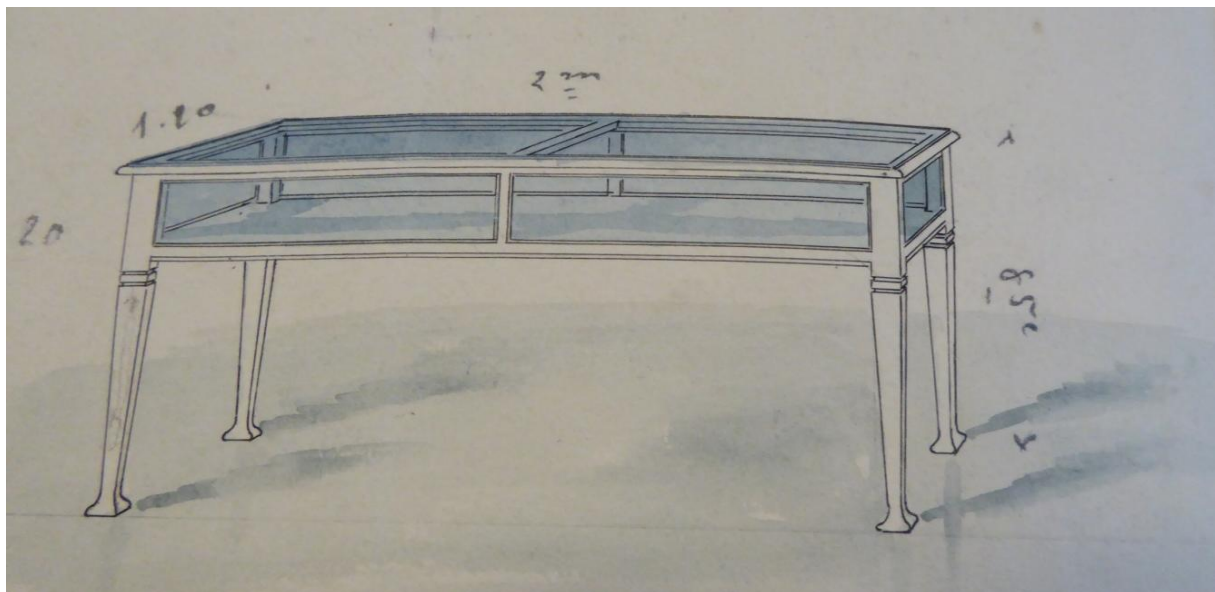
Detail plan van groep XVIII van de Belgische sectie, 7 juni 1913, Map: emplacements, plans, etc. (nr. 1989), Brussel: Rijksarchief.

Bijlage LXXII

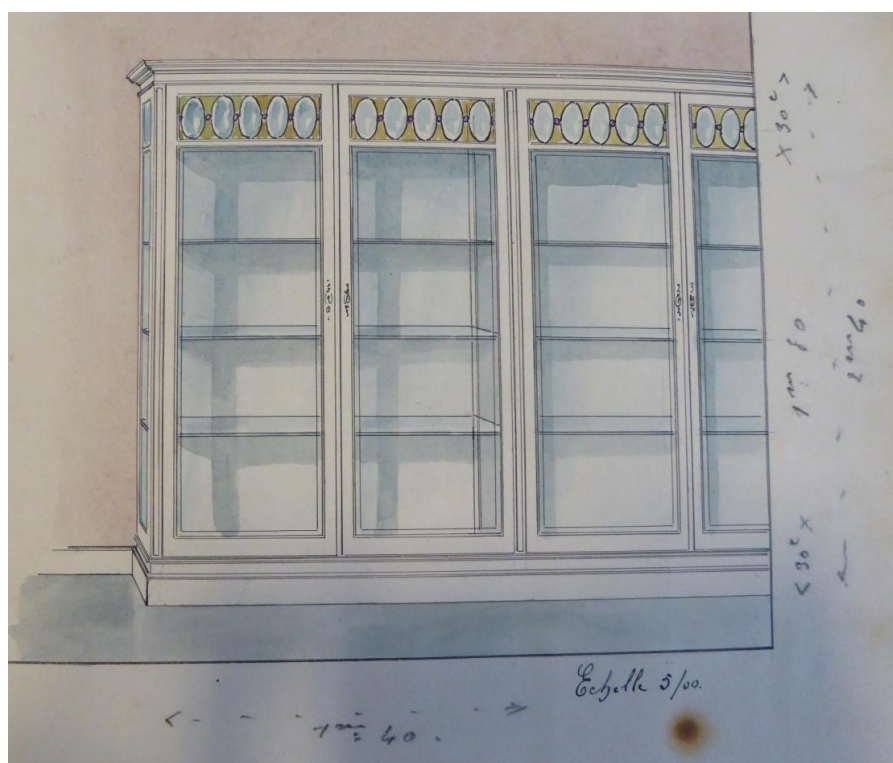
Detailfoto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaissienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXIII

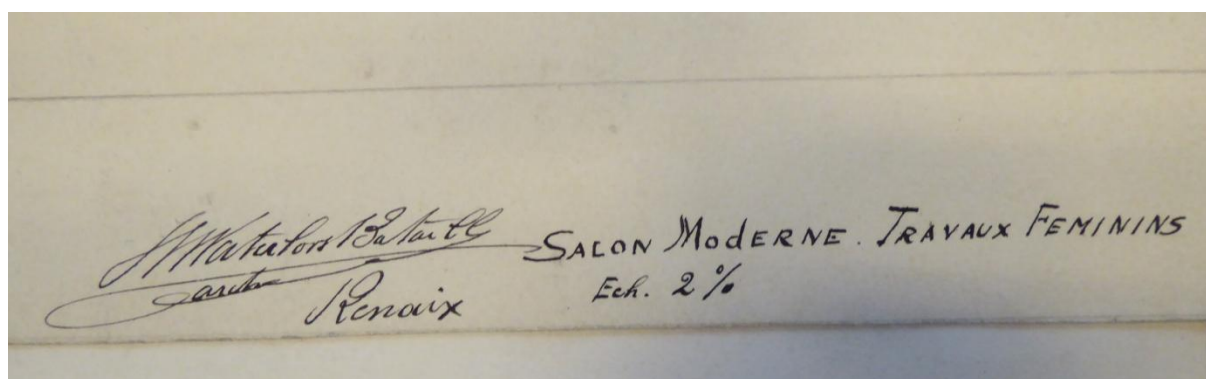
Detailfoto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaissienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXIV

Detailfoto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaissienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXV

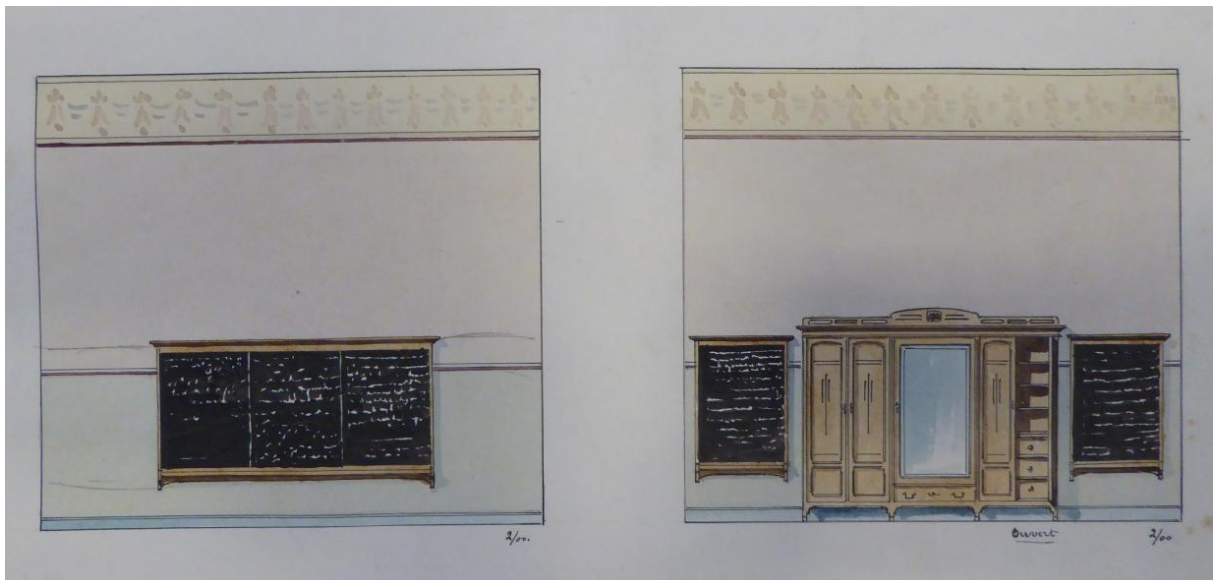
Detailfoto handtekening schrijnwerker van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaissienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXVI

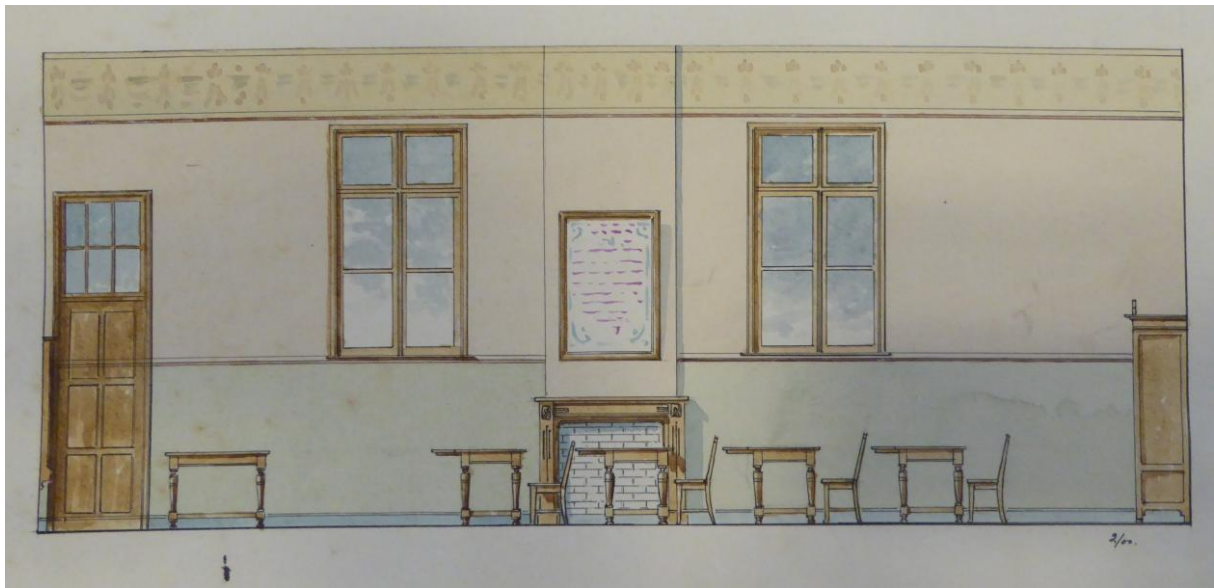
Foto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaisienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXVII

Detailfoto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaisienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXVIII

Detailfoto van interieur van salon moderne travaux féminins, ontworpen door Ébénisterie d'art renaisienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXIX

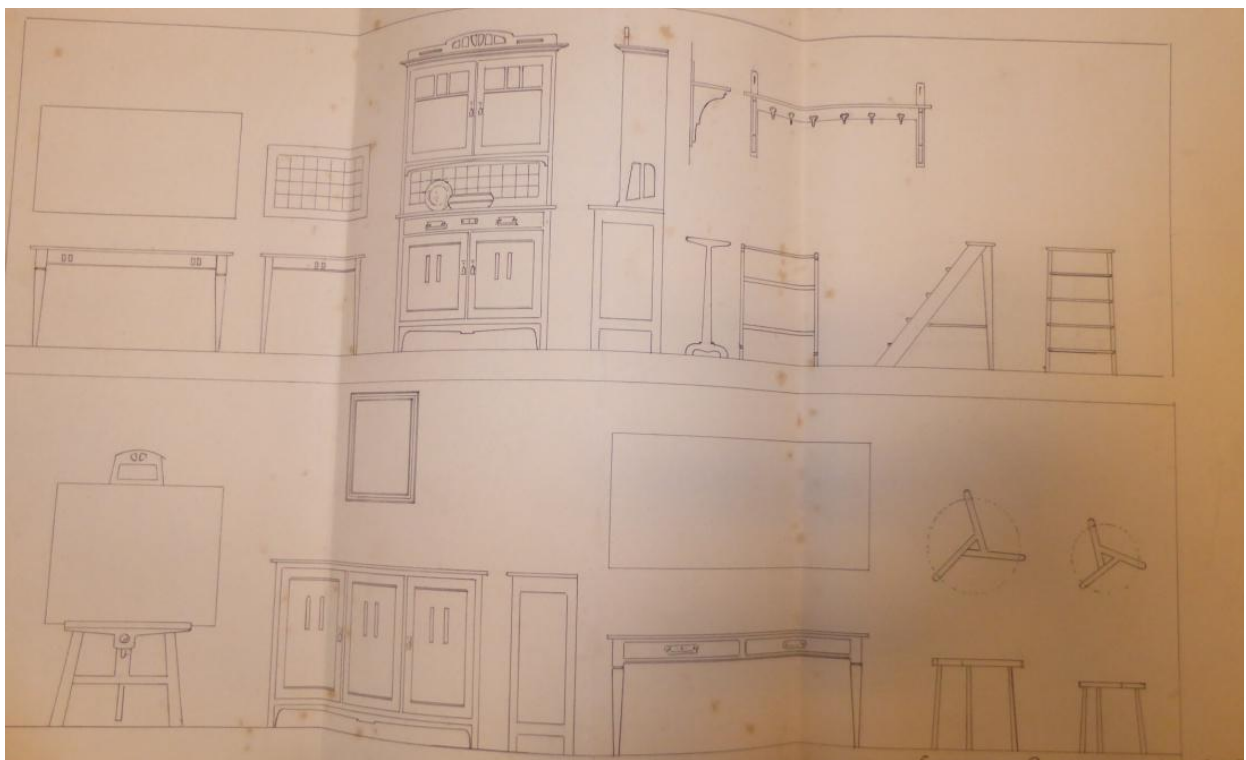

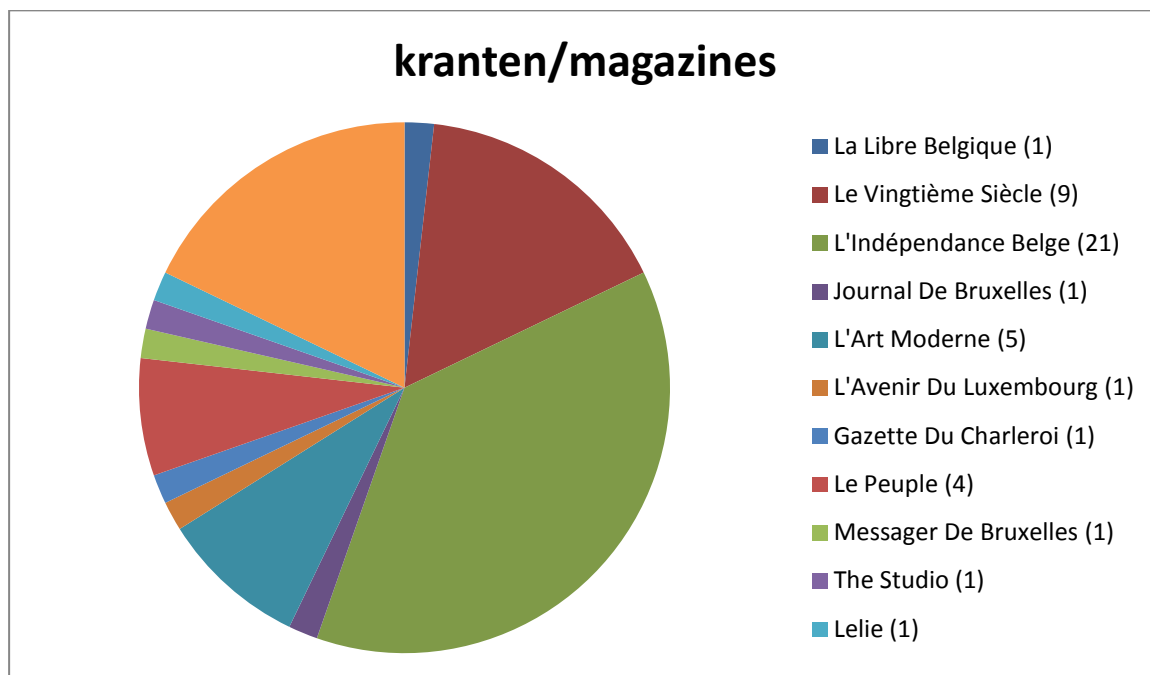
foto van interieur van écoles ménagères, ontworpen door Ébénisterie d'art renaisienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXX

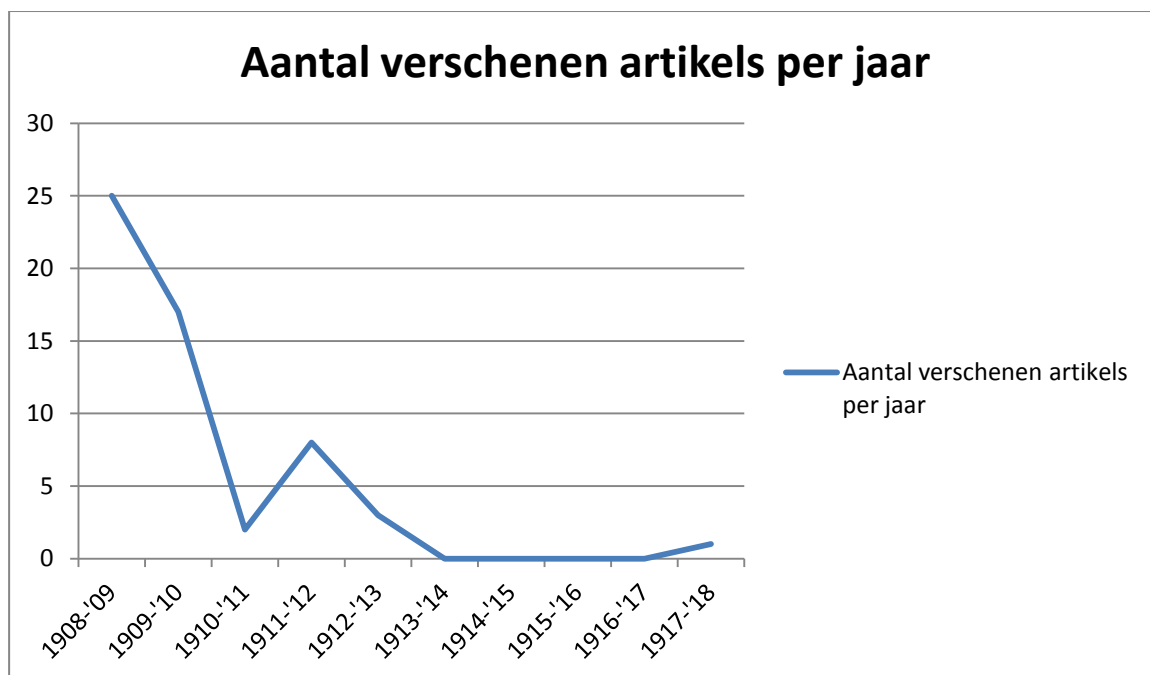
foto van interieur van écoles ménagères, ontworpen door Ébénisterie d'art renaisienne, dossier 1990, Groupe XVIII, 1912, Brussel : Rijksarchief Brussel.

Bijlage LXXXI

Een taartdiagram van het aantal verschenen artikels van 'Les Arts de la Femme'

Bijlage LXXXII

F.K., "Studio-Talk Brussels," *The Studio*, 56, 234 (September 1912), 324-326.

BRUSSELS.—The question of lace-making is one that is prominent at the present moment, for there are many who are seeking for a practical means to bring this exquisite art into vogue again. Without going back to the golden clays in the history of lace-making, says the writer of an article published in "Le Soir," it is sufficient to note the falling off in the last few years of the income this craft brought to the country. The number of its practitioners, once very numerous, being now reduced to a few aged workers, the young lace-makers who have succeeded them have lost the secret of their predecessors' technical perfection. For the want of expert craftswomen certain of the "points" have been lost, and others are rapidly falling into disuse; thus it is with Grammont lace, so fine in quality, in which one admires the *forms de clarté* on an almost invisible net. This abandonment of the art has been brought about by the smallness of the wages earned, owing to the competition of machine-made lace; but this competition can only affect the output of hand-made lace of common design and inferior workmanship. Machine-made lace can do nothing against artistic productions which are original in design and perfect in technique; such works require the collaboration of designers and practitioners of the highest order.

Fan in Bobbin Lace by Irène D'Olszowska | Fans in Flanders Lace and Needlepoint by Irène D'Olszowska

Table-Center in Point de Venise by Irène D'Olszowska | Collar in Needlepoint Lace by Irène D'Olszowska | Collar in Needlepoint Lace by Irène D'Olszowska

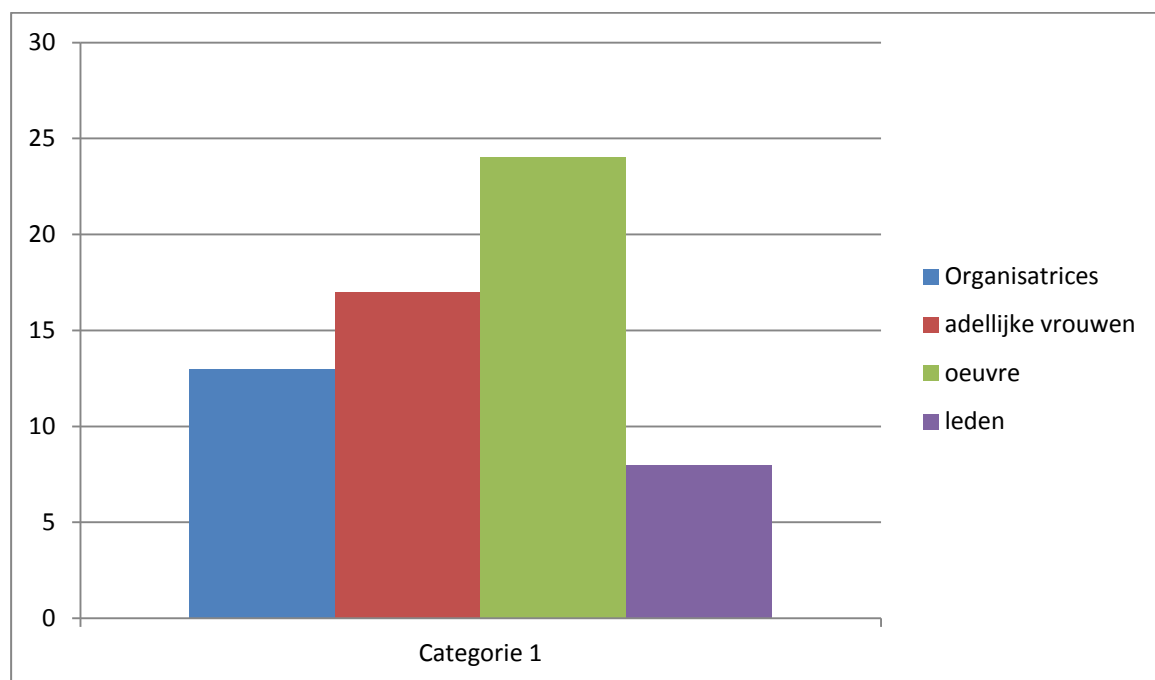
401

It is with the idea of training these workers that, thanks to the initiative of Mme. Philippson, a new course of lace-making has been opened in connection with "Les Arts de la Femme" at Brussels, and already the results achieved have been remarkable. In a recent exhibition visitors were able to admire an interesting collection of designs for lace together with the actual work of the pupils, and at the same time a scarf in Malines lace executed to the designs of Mlle. Irène D'Olszowska, in fulfilment of a commission which the society "Les Arts de la Femme" received from Queen Elizabeth of Belgium. The scarf was intended for presentation to Mme. Fallières as a souvenir of her visit to Paris, and her Majesty, who takes an especial interest in this revival of the lace industry in Belgium, ordered it to be worked after the design which carried off the petition she herself promoted. The best laceworkers of Turnhout, an important centre of the industry known as Malines lace, were at work for more than eight months on this wonderful piece. Mlle. Irène D'Olszowska, a pupil of Prof. A. Crespin, whose very sane teaching has already borne some remarkable results, has also made designs for some pieces of lace offered to the Queen of Holland. The reproductions give a proof of her knowledge of the different "points" and of the technique generally of this art.

F. K.

Fernand Khnopff, *Studio-Talk Brussels*, The Studio, 56, 234, September 1912, 324-326.

Bijlage LXXXV

Inhoud van de vergeleken artikels

BRONNEN

Gepubliceerde geschreven bronnen

Boeken

- Billen, Claire. "Het nieuwe gelaat van de stad." In *Brussel Kruispunt Van Culturen*, onder redactie van Robert Hoozee, 88. Antwerpen: Mercatorfonds, 2000.
- Burls, Aline. *Dans la geôle bruxelloise. Deux années sous le joug allemand*. Parijs: Van Oest, 1917.
- Brockington, Grace. *A world fellowship: the founding of the international Lyceum Club for women artists and writers*. Londen: Club Lyceum, 2005.
- Coenen, Marie-Thérèse Denise Keymolen en Miet Smet. *Stap voor stap : geschiedenis van de vrouwenemancipatie in België*. Brussel: Kabinet van de Staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie, 1991.
- Coppens, Marguerite. *Kant in de 19de en 20ste eeuw*. Brussel: Anne Cahen-Delhay, 2004.
- Coppens, Marguerite. *Kant uit België van de zestiende eeuw tot heden*. Antwerpen: Volkskundemuseum, 1981.
- Coutant de Saisseval, Guy. *Les Maisons impériales et royales d'Europe*. Parijs: Éditions du Palais-Royal, 1966.
- D'hondt, Bart. *Gelijke rechten, gelijke plichten: een portret van vijf liberale vrouwen*. Brussel: Vrouw en vrijheid, 1996.
- de Bodt, Saskia. "De Hollandse kolonie en het Brusselse kunstleven." in *Brussel: kruispunt van culturen*, onder redactie van Robert Hoozee, 73-74. Antwerpen: Mercatorfonds, 2000.
- Deneckere, Gita. *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*. Tiel: Lannoo, 2006.
- Gubin, Eliane. "La grande ville, un lieu féminin. L'exemple de Bruxelles avant 1914." in *La ville et les femmes en Belgique. Histoire et sociologie*, onder redactie van Eliane Gubin en Jean-Pierre Nandrin. Brussel: Des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1993.

- Gubin, Eliane et al. *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles*. Brussel: Éditions Racine, 2006.
- Hostyn, Norbert. "De Oostendse beeldende kunstenaars van zijn tijd." In *Bij Ensor op bezoek*, onder redactie van Xavier Tricot, 99-100. Brasschaat: Pandora Publishers, 2010.
- Holmes, Diana en Carrie Tarr. *A 'Belle Epoque'? Women in French society and culture 1890-1914*. New York: Berghahn Books, 2007.
- Lavachery, Henri. "Van Overloop, Eugène." in *Biographie nationale vol. 33*. Brussel: Koninklijke academie voor Kunst, Wetenschap en Schone Kunsten van België, 1966.
- Liagre, Guy. *Met andere ogen. De emancipatie van de vrouw en het Belgisch protestantisme 1850-1914*. Brussel: ProDoc, 1999.
- Marcus-de Groot, Yvette. *Kunsthistorische vrouwen van weleer: de eerste generatie in Nederland vóór 1921*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2003.
- Maingain, Olivier. *Inauguration de panneaux didactiques en hommage à Paul Hymans*. Sint-Lambrechts-Woluwe, 2015.
- Meuwissen, Éric. *Les grandes fortunes du Brabant*. Charleroi: Editions Quorum, 1994.
- Meuwissen, Eric. *Richesse oblige: la Belle époque des grandes fortunes*. Brussel: Editions Racine, 1999.
- Offen, Karen. *European Feminisms, 1700-1950. A political history*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Risselin-Steenbrugen, M. *Belgische kant 19e-20e eeuw*. Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1978.
- Schneider, Franka. "Städtische Arenen volkskundlicher Wissensarbeit. Die Internationale Volkskunstausstellung 1909 im Berliner Warenhaus Wertheim." in *Horizonte ethnografischen Wissens: eine Bestandsaufnahme*, onder redactie van Ina Dietzsch, et. al., 54. Keulen: GmbH & Cie, 2009.
- Schweitzer, Sylvie. *Les femmes ont toujours travaillé. Une histoire du travail des femmes au XIXe et XXe siècles*. Parijs: Odile Jacob, 2002.

- Smet, Robert André Vanneck en Etienne Baeten. *Historiek van het technisch en beroepsonderwijs, 1830-1990*. Antwerpen: Garant-uitgeres n.v., 2002.
- Van Cauwenberge, Sabine en Leen de Jong. "Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950." in *Elck zijn waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, onder redactie van Katlijne Van der Stighelen, Mirjam Westen, 68-79. Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten/ Arnhem: Museum voor Moderne Kunst, 1999.
- Vandevoorde, Hans. "Amazones in Niemandsland: vrouwen op de Belgische Wereldtentoonstellingen tussen 1894 en 1913." In *verslagen van het centrum voor genderstudies : UGent 13*, onder de redactie van Marysa Demoor, K Heene, et al., 75-94. Gent: Academia Press, 2013.
- Van Santvoort, Linda. "Buitenlandse kunstenaars in Brusselse ateliers." in *Brussel kruispunt van culturen*, onder redactie van Robert Hoozee. Antwerpen: Mercatorfonds, 2000.
- Wardle, Patricia. "De eerste internationale tentoonstelling van moderne kant die in ons land plaats vindt." in *Kostuum 2004*, onder redactie van Marianne Stang, Elda Gantner et al., 18-22. Amsterdam: Rijksmuseum, 2004.
- Wardle, Patricia. *Nuttig en nodig: Nederlandse kantopleidingen 1850-1940*. Amsterdam: Het Kantsalet, 1992.
- Wiertz, Wendy. "La noblesse des femmes artistes en Belgique au XIXe siècle." In *Femmes artistes. Les peintresses en Belgique (1880-1914)*, onder redactie van Denis Laoureux, 108-113. Milaan: SilvanaEditoriale, 2016.

Artikels uit tijdschriften

- *Annuaire administratif et judiciaire de Belgique et de la capital du royaume* (Brussel: Établissements Émile Bruylant, 1939), 5.
- De Vreese, Marianne. "L'association pour l'enseignement professionnel des femmes et les débuts de l'école Bischoffsheim à Bruxelles, 1864-1868." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22 (1991): 630-631.
- Hubert Howe Bancroft. *The Book Of The Fair*. San Francisco: The Bancroft Company, 1893.
- Carlier, Julie. "De verzuiling voorbij. Een transnationale 'verweven' geschiedenis van de eerste feministische golf in België." *Uitgelezen*, 16 nr. 4 (2010): 2-3.
- "Charles/Karel Buls." *Vlaamse stam*, 36 nr. 3-4 (2000): 155-161.
- Debroux, Tatiana. "Géographie de l'élite artistique bruxelloise à la fin du 19e siècle." *Les Cahiers de la fonderie*, 43 (2010): 31-37.
- Greenhalgh, Paul. *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Manchester: Manchester University Press, 1988.
- *Histoire de la ligue de l'enseignement 1864-1989* (Brussel: Ligue de l'enseignement et de l'éducation permanente, 1990), 15.; "Bulletin de la ligue de l'enseignement," *Ligue de l'enseignement*, 1 (1868 – 1869): 23-33.
- "La Société des amis des musées royaux de l'état," *Bulletin des musées Royaux des arts décoratifs et industriels*, 2e serie, 1e jaar, (1908): 5.
- Prina, Daniela N. "Design in Belgium before art nouveau: art, industry and the reform of artistic education in the second half of the nineteenth century." *Journal of Design History* 23, nr. 4 (2010): 329.
- Roncayolo, Marcel en Thierry Paquot. "Villes et civilisation urbaine, XVIIIe-XXe siècle." *Espace Géographique* 55, nr. 1 (1992): 16.
- Vandenbreeden, Jos en François Dierkens-Aubry. *Art nouveau in België. Architectuur en interieurs*. Tielt: Lannoo, 2001.
- Van Molle, Leen. "De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (2004): 375-376.

- Vandevoorde, Hans. *Vrouwen op de Belgische wereldtentoonstellingen tussen 1894 en 1913*. Gent: Academia Press, 2004.
- Vanraes, Jean-Luc en Vincent de Wolf. *BXL. Twee liberalen. Een stad. Een dialoog*. Brussel: Academic and Scientific Publishers sa, 2008.
- Vanthienen, Annemie. "the First feminist wave in Belgium." *Fact sheet* 10, nr. 28 (2003): 1-2.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal, deel III/2, Den Haag-Leiden, 1916.

Krantenartikels en magazines

- "À Liège." *L'Art Moderne*, 4 juli 1911.
- "Arts, Sciences, Lettres." *La libre Belgique*, 20 december 1918.
- "Au jour le jour." *L'Indépendance Belge*, 6 december 1909.
- "Au jour le jour." *L'Indépendance Belge*, 7 juli 1909.
- "Au jour le jour." *L'Indépendance Belge*, 22 november 1909.
- "Bruxelles et ses fabourgs." *Le Peuple*, 25 november 1912.
- "Bruxelles et ses Fabourgs." *Le Peuple*, 26 november 1913.
- "Bruxelles et ses Fabourgs." *Le Peuple*, 26 november, 1913.
- Charles Buls (1837-1914) & Léon Vanderkindere (1842-1906) *Inventaris van de stukken bewaard op het Liberaal Archief*. Gent: Liberaal Archief, 2009.
- "Chronique Mondaine." *L'Indépendance Belge*, 4 augustus 1908.
- "Chronique Mondaine." *L'Indépendance Belge*, 23 januari 1909.
- "Chronique Mondaine." *L'Indépendance Belge*, 4 augustus 1908.
- "Concours." *L'éventail*, 4 juli 1909.
- "Concours." *L'éventail*, 11 juli 1909.
- "Expositions d'Art." *Le Messenger de Bruxelles*, 5 februari 1918.
- "Exposition d'éventails," *Le Vingtième Siècle*, 1 februari 1909,3.
- "Éventails modernes," *L'éventail*, 25 april 1909, 5.
- "La petite chronique." *L'Art Moderne*, 4 juli 1909.
- "La société "Les Arts de la femme." *L'Indépendance Belge*, 14 april 1908.

- “Le concours d’éventails.” *Le Vingtième Siècle*, 19 april 1909.
- “Les Arts de la Femme.” *L’Indépendance Belge*, 25 juni 1909.
- “Les Arts de la femme.” *Journal De Bruxelles*, 28 april 1908.
- “Les arts de la femme.” *L’Indépendance Belge*, 10 januari 1910.
- “Les arts de la femme.” *L’Indépendance Belge*, 3 april 1909.
- “Les Arts de la Femme.” *Le Peuple*, 30 mei 1911.
- “Les Arts de la Femme.” *Le Vingtième Siècle*, 22 maart 1908.
- “Les Arts de la Femme.” *L’Indépendance Belge*, 20 november 1908.
- “Les Arts de la femme.” *L’Indépendance Belge*, 29 november 1908.
- “Les arts de la femme.” *L’Indépendance Belge*, 2 december 1908.
- “L’exposition ‘Les Arts de la Femme’.” *L’éventail*, 22 november 1908.
- “L’exposition des feuilles d’éventails.” *L’éventail*, 18 april 1909.
- “L’exposition rétrospective.” *L’éventail*, 7 februari 1909.
- “Petite chronique.” *L’Art Moderne*, 2 januari 1910.
- “Petite chronique.” *L’Art Moderne*, 22 november 1908.
- “Salonnet.” *L’éventail*, 4 december 1910.
- “Société Les Arts de la Femme.” *L’Indépendance Belge*, 19 november 1908.
- “Visite de la comtesse de Flandre.” *L’éventail*, 28 november 1909.
- “Wedstrijd 100 frank.” *L’éventail*, 6 december 1908.
- “Wedstrijd ‘Les Arts de la Femme’.” *L’éventail*, 24 januari 1909.

Niet gepubliceerde geschreven bronnen

Archivalia

- *Bijzondere verordening van het paleis der vrouwelijke handwerken*, 1913, map nr. 1982, Brussel: Rijksarchief Brussel.
- *Briefwisseling commissariat général et Paul wauters*, 23 februari 1912, Map nr. 1984, Brussel: Rijksarchief.
- *Briefwisseling tussen Brigode en Paul Wauters*, 1913, adhésions à la classe 114., map nr. 2019, Brussel: Rijksarchief.
- *Briefwisseling tussen Wauter en Poppe op 4 januari 1913*, map Nr. 1989, Brussel: Rijksarchief.
- *Briefwisseling tussen August Poppe en Paul wauters*, 8 maart 1913, map nr. 1989, Brussel: Rijksarchief.
- *Briefwisseling tussen 'Madame Philippson' (Mathilde Mayer) en Dwelshauvers i.o.v. college van burgemeester en wethouders Emile De Mot*, 9 december 1908, ASB Papiers Charles Buls, enseignement féminin- Développement du commerce intérieur belge, ASB IP II 2572 (hoofdgebouw/niveau 2RIIB) Beaux-arts: dossiers 284-305, Brussel: Stadsarchief.
- *Brief van Jane Brigode aan Paul Wauters op 8 juli 1912*, Adhésions à la classe 114, map nr. 2019, 1913, Brussel: Rijksarchief.
- *Burgerlijke Stand/ Geboorteakte van Prudence De Pauw*, Akte nr. 245, Brussel: Rijksarchief.
- *Catalogus 'Exposition internationale universale de Gand 1913, Groupe VII, Agriculture*, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek.
- *Catalogus Exposition rétrospective d'éventails*, 1909, imprimerie Veuve Monnor, inventarisnr. 7367, S. AA Z. 34, Rome: Academia Belgica.
- *Catalogus internationale tentoonstelling van de architectuur en de decoratieve kunsten, Luik*, 1913, Biblioth. B 727 I, inventarisnummer NS 69060, Brussel: Bibliotheek KMSKB.
- *Catalogus Wereldtentoonstelling Brussel 1910*, 1910, Organise officiel de l'exposition de 1910, Brussel: Archief van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.
- *Catalogus Wereldtentoonstelling van Gent 1913, Groep XVIII: Paleis voor vrouwelijke handwerken*, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek Ugent.

- *Catalogus Nationale tentoonstelling van Schone Kunsten*, 1907, Des presses de la veuve de Ferdinand Larcier, Californië: Getty Research Institute..
- Chatelet, inventaris: *Petits salons artistiques et expositions diverses Sociétés artistiques*, 1889, Prijs : Centre Historique des Archives Nationales.
- Gille, Louis en Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande, Volume 2 (1916)*, 7 oktober 1916, afdeling filosofie, geschiedenis en menswetenschappen, 8-M-27626 (2), Parijs: Bibliothèque nationale de France.
- *L'Education: revue illustrée d'éducation familiale et scolaire*, 1911, Lyon: Openbare bibliotheek.
- *Erfenisaangifte Thérèse Goldschmidt*, 1961, doos nr. 62, dossiernr. 1916, Brussel: Rijksarchief.
- *Huwelijksakte Herman Fernand Jean Edouard Van Halteren*, 1874, Akte HUBRU_00336256_0, nr. 28, Brussel: Rijksarchief.
- *Huwelijksakte van Valentine Élisabeth Jeanne Delphine Van Halteren en Fernand Jules Franchomme*, 1891, Akte HUBRU_00468603_0, akte nr. 39, Brussel: Rijksarchief.
- *Huwelijksakte Emilie Marguerite Félicie Marie Wittouck en Marie Ghislain Auguste Arthur Fernand de Beeckman*, 1902, aktenr. 1605, Brussel: Rijksarchief.
- *Huwelijksakte Louise Laure Marguerite Bouvier en Maurice Benoit Gustave Edmond Hanssens*, 1888, akte nr. 234, Brussel: Rijksarchief.
- *Liste des adhésions. Groupe XVIII. Classe 115, map nr. 2020, adhésions à la classe 115*, 1913, Brussel: Rijksarchief.
- Montens, Valérie. *Voorbereidend studiedossier van de archiefselectielijst*. Brussel: Rijksarchief, 2008.
- Philippson (Mathilde Mayer) , *Brief naar S. Dwelshauvers en Emile De Mot i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school*, 09 december 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.
- *Plan van groep XVIII van de Belgische sectie, 7 juni 1913, Map: emplacements, plans, etc. nr. 1989*, Brussel: Rijksarchief.

- *Règlement du Palais des Travaux Féminins*, 1913, map nr. 1996, Brussel: Rijksarchief.
- *Règlement des Dames Travailleuses. Dossier 2300–84–20 à 24*, Brussel : Archief van de Stad Brussel.
- *Rapport du conseil d'administration, Dossier 2300–84–20 à 24*, Brussel : Archief van de Stad Brussel.
- S. Dwelshauvers, *Brief naar Madame Philippson i.v.m. afkeuring van de aanvraag voor het opstarten van een school*, 18 november 1908, Société Les Arts de la Femme dir. 85/36, Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.
- *Statuts de la société Les Arts de la Femme*, 1908-1918, dossier 230-84-20 tot 24, Brussel: Archief van de Stad Brussel.
- *Voorstelling van 'Le Labeur Féminin'*, d.o., Lucie Lefèbure, verzameling van privéarchief, archief van verenigingen, Société Cooperative le Labeur Féminin, 1140, Brussel: archief van de stad Brussel.

Onuitgegeven licentiaatsverhandeling/masterproef of –dissertatie

- Vancaeneghem, Jens. “Vrouwen op de wereldtentoonstellingen van de Belle Epoque: het congressysteem als transnationale ruimte voor vrouwelijke openbaarheid.” Master Thesis, Universiteit van Gent, 2009.
- Stoop, Eline. “De decoratieve kunsten op de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913.” Master Thesis, Universiteit van Gent, 2016.

Internet

- “Adrienne Mersmann.” Laatst geraadpleegd op 22 juli 2017, <http://gw.geneanet.org/j1282?lang=en&iz=47750&p=adrienne&n=mersman>.
- “Inauguration de panneaux didactiques en hommage à Paul Hymans.” Laatst geraadpleegd op 22 juli 2017. <http://nl.woluwe1200.be/wp-content/uploads/2015/02/DP-P-Hymans-1215.pdf>.
-
- “Sinds 1871.” Laatst geraadpleegd op 12 mei 2016. <https://www.degroof.be/sites/degroof/nl-be/portrait/depuis-1871/Pages/default.aspx>.
- “Koninklijke gunsten, een Permanente Hoge Bescherming.” Laatst geraadpleegd op 11 april 2017. <https://www.monarchie.be/nl/monarchie/monarchie-en-bevolking/koninklijke-gunsten>.
- “Over de collectie,” laatst geraadpleegd op 20 juli 2017, <https://www.designmuseumgent.be/collectie/over-de-collectie>.

